

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASI

İxtisas: 5706.01 - Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Hümbət Məmməd oğlu Məmmədov**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmlər doktoru, professor
İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov

Sumqayıt – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I FƏSİL. QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİ VƏ TEMATİK	
SÖZ QRUPLARI	9
1.1. Qarabağın tarixi - coğrafiyası və etnik tərkibi	9
1.2. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Qarabağ şivələrinin yeri və mövqeyi, Qarabağ şivələrinin tədqiqi tarixi	14
1.3. Qarabağ şivələrinin tematik söz qrupları.....	211
1.3.1. Geyim adları	222
1.3.2. Yemək adları	36
1.3.3. Xalq təbabəti leksikası (xəstəlik adları və müalicə vasitələri).....	50
1.3.4. Məişət və mərasim leksikası	522
1.3.5. Oyun adları	555
1.3.6. Təsərrüfat leksikası	577
II FƏSİL. QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ	633
2.1. Qarabağ şivələrində çoxmənalılıq və omonimlik arasında keçid mövqeyində olan sözlər.....	633
2.2. Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində omonimlərin mövqeyi və yayılma arealları	722
2.2.1. İsmi omonimlər	78
2.2.2. Sifətə aid omonimlər	833
2.2.3. Feili omonimlər	844
2.3. Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində sinonimlərin mövqeyi	866
2.3.1. Sinonim isimlər	922
2.3.2. Sinonim sifətlər	933
2.3.3. Sinonim feillər.....	944
2.3.4. Sinonim zərflər	966
2.3.5. Sinonim əvəzlilər.....	966
2.4. Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində antonimlərin mövqeyi	977

III FƏSİL. QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN FRAZEOLoji FONDUNUN KOQNİTİV TƏHLİLİ.....	1022
3.1. İsmi frazeoloji birləşmələr	1088
3.2. Feili frazeoloji birləşmələr	110
3.3. Frazeoloji birləşmələrin məna növləri.....	1311
3.4. Cümlə sturukturlu frazeoloji birləşmələr1333
NƏTİCƏ.....	1377
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	.1400
ƏLAVƏLƏR.....	.1544

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixində imzaladığı 2837 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq etdiyi “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 6.3.5 bəndində dilimizin müxtəlif şivələrinin müasir dövrün tələblərinə müvafiq öyrənilməsinin təmin edilməsi məsələsi də nəzərdə tutulmuşdur.

“Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulmuş həmin bəndin həyata keçirilməsi istiqamətində həm dilçilik nöqtəyi-nəzərindən, həm tarixi, həm də strateji baxımdan əhəmiyyətli olan Qarabağ ərazisinin dialekt sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədqiq edilməsi müasir dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biridir. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizindən çoxu 30 ilə yaxın düşmən tapdağı altında qalmışdır. Erməni təcavüzkarları qəsb etdikləri Azərbaycan–türk torpaqlarından yerli əhalinin qovulmasına nail olmuş, sürətli şəkildə coğrafi məkanlarımızın adlarının erməniləşdirilməsinə çalışmışlar. Əslində bu, çoxdan başlanmış bir prosesin yekunu olmuşdur. Coğrafi adlarımızı silməklə ermənilər tarixi silməyə nail ola bilməzlər, çünki həmin tarixi əks etdirən milli və əcnəbi alimlərin, tədqiqatçıların, coğrafiyaşünasların yazdıqları mənbələr vardır.

Tədqiq edilmiş mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində dialektal leksikanın linqvokulturoloji xarakteristikası müxtəlif parametrlər əsasında müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda Qarabağın dialekt leksikasının semantik, funksional cəhətləri, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, terminoloji xüsusiyyətləri və digər cəhətləri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata cəlb edilən Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində bu qrupa daxil olan sözlərin böyük tarixi keçmişi vardır.

Dissertasiyada Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində leksik faktların struktur-semantik xüsusiyyətləri və etnolinqvistik təhlili, Qarabağ şivələrində sözlərin məna qrupları, frazeoloji fondun koqnitiv təhlili kimi məsələlər diqqət mərkəzində olmuş, sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

2018-ci ildə Mingəçevir Dövlət Universitetinin tələbələrinin hazırladığı “Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin lüğət tərkibi” adlı topluda 3711 söz üzərində araşdırma aparılsa da, ərazinin dialektoloji materialının yenidən toplanması, say etibarı ilə daha çox sözü əhatə edən lüğətin hazırlanması məsələsi də qarşıda duran vacib problemlərdən hesab edilə bilər. Mövzunun aktuallığı həm də ondan ibarətdir ki, linqvistlərin obrazlılıq probleminə, obrazlılıq yaradan vasitələrə həm sistemətik şəkildə, həm də ayrılıqda tədqiqinə, dialektizmlərin iştirakı ilə düzələn məcazlara marağını təmin edir. Güman edirik ki, insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz edən dialektizmlər və onların törəmələri linqvokulturoloqların, linqvofolkloristlərin tədqiqat obyektinə çevriləcəkdir. Dissertasiyanın I fəslinin II paragrafında mövzunun işlənmə dərəcəsini əks etdirən Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Füzuli, Yevlax, Zəngilan və s. şivələrə həsr olunmuş tədqiqatlar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektinə daxil olan Qarabağ şivələridir. Qarabağ şivələrinin tematik söz qrupları, leksik-semantik xüsusiyyətləri, onların omonimlik, sinonimlik və antonimliyi, Qarabağ şivələrinin frazeologiyası kimi məsələlər tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dilimizin lüğət tərkibinin xüsusi hissəsini təşkil edən Qarabağ şivələrinin kəmiyyət və struktur-semantik variativliyini nəzərə almadan onların spesifik cəhətlərinin müəyyən edilməsi, yayılma areallarının müəyyən edilməsi, leksik-semantik sistemində çoxmənalılığın, omonim, sinonim, antonimlik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və frazeoloji fondunun koqnitiv təhlil edilməsidir. Məqsəd, Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin linqvistik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli, müqayisəli təhlilə cəlb edilməsidir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Ümumi dialektoloji anlayışlar haqqında ümumiləşdirmələr aparmaq;
- Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin tədqiqi məsələlərini ümumiləşdirərək münasibət bildirmək;
- Qarabağ şivələrinin Azərbaycan dilinin dialektlər sistemində yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək;

-Qarabağ şivələrinin struktur cəhətlərini, müxtəlif areallarda onlarda baş verən semantik dəyişkənliyini öyrənmək;

-Qarabağ şivələrində leksik faktların struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və etnolinqvistik təhlil etmək;

-Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində omonimlərin, sinonimlərin, antonimlərin mövqeyi və yayılma areallarını öyrənmək;

-Yemək adları, geyim adları, xalq təbabəti leksikası, məişət və mərasim leksikası, oyun adları, təsərrüfat sahələri leksikasına daxil olan heyvandarlıq, əkinçilik, bostançılıq və bağçılıq leksikasını təsnif etmək;

-Qarabağ şivələrində frazeoloji fondu koqnitiv təhlilə cəlb etmək;

-İntensiv işlənən dialektizm tərkibli obrazlı birləşmələrin paradiqmasını müəyyənləşdirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Müqayisəli təhlillər zamanı tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tutuşdurma, təsviri metodlardan, eyni zamanda müşahidə metodundan, dilçilik coğrafiyası-areal metoddan istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı dialektoloji lüğətlərdən, informatorlardan toplanmış materiallardan, Qarabağ şivələri ilə bağlı yazılmış əsərlərdən, ədəbi dilin müxtəlif dövrlərinə dair bədii mətnlərdən, folklor nümunələrindən mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-Qarabağın tarixi-coğrafiyası və etnik tərkibi kimi, Qarabağ şivələri də qədim tarixə malikdir;

-Yerli və əcnəbi tədqiqatçıların tədqiqatlarında Qarabağ şivələrinə münasibət və təsnifat problemi, areal dilçilik metodu baxımından Qarabağ şivələrinin yaxın və uzaq areallarının müəyyənləşdirilməsi;

-Tematik söz qruplarının ümumqarabağ kontekstində cəmlənməsi, müəyyən sahə leksikasının materialları sisteməlik bölgü əsasında peşə-sənət sahələrinə uyğun bölgüdə şərh;

-Qarabağ şivələrində sözlərin məna qruplarının tədqiqi müəyyən morfoloji üsul ilə aparılmaqla sözlərin izahında qədim leksik laylar da aşkar edilir. Azərbaycan

dilinin digər şivələri və eləcə də türk dillərinin dialektləri və eyni zamanda ədəbi dilləri ilə paralellərin aparılması tədqiqatın müddəalarını genişləndirir;

-Folklor materialları və klassik ədəbiyyatla əlaqələr kontekstində Qarabağ şivələrinin şərh;

-Qarabağ şivələrinin leksik vahidləri əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələrin, frazaların semantik təsnifatı onların formal-semantik mütəşəkkillik prinsipi üzrə qurulmasının əsas göstəricilərindən biridir;

-Frazeoloji birləşmənin tərkibində dialektizm həm referent, həm agent (üzv) ola bilər, həm də söz birləşməsi ilə ifadə edilmiş obrazlı ifadənin tərkibinə daxil ola bilər;

-Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində dialektizmlərin funksional özünəməxsusluğu onun obrazlı ifadənin tərkibindəki yeri ilə müəyyən edilir. Dialekt – referent nominativ funksiyası, dialekt – agent isə simvolik funksiyası yerinə yetirir;

-Dialektik obyektin fiziki, emosional və qiymətləndirici xassələri nisbətən insan və ya digər obyektə əsasən müəyyənləşir: dialektik obraz, əsasən antropometrik olur;

-Qarabağ şivələri dil daşıyıcılarının tarixini, eyni zamanda dilin tarixini əks etdirən ən etibarlı mənbələrdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin linqvokulturoloji-müqayisəli təhlilinə həsr edilmiş ilk tədqiqat əsəridir. Dissertasiya Qarabağ şivələrinə daxil olan leksik dialektizmlərin, onların iştirakı ilə yaranan obrazlı ifadələrin, frazeologizmlərin tədqiq edilməsi ilə yanaşı, şivələrin leksik sisteminin Azərbaycan dilinin digər dialektlərinin leksikası, frazeologiyası ilə müqayisəli təhlilinə həsr edilmiş ilk sistemli araşdırmaadır.

İlk dəfə olaraq bizim tədqiqat işimizdə Qarabağ şivələrində leksik faktların struktur-semantik xüsusiyyətləri öyrənilmiş, etnolinqvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Yemək adları, geyim adları, xalq təbabəti leksikası, məişət və mərasim leksikası, oyun adları, təsərrüfat leksikasına daxil olan heyvandarlıq, əkinçilik, bostançılıq leksikası, Qarabağ şivələrinin terminoloji və qeyri-terminoloji leksikası, frazeologiyası koqnitiv tədqiqata cəlb edilmiş, sistemli şəkildə araşdırılmış, paralelləri, arealları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya Azərbaycan dilində dialekt və şivələrin linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edildiyi üçün nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın nəticələrindən dialektoloji lüğətlərin yazılmasında, Azərbaycan dilinin leksikologiya, semasiologiyası ilə bağlı problemlərin araşdırılmasında, eyni zamanda Azərbaycan dialektologiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda və bununla yanaşı, tədqiqatın materiallarından “Azərbaycan dilinin tarixi”, “Azərbaycan dialektologiyası” fənlərinin tədrisi və bu fənlərə aid tərtib edilən tədris proqramlarında da istifadə ediləcəyinə əminik. Aparılan araşdırma, əldə edilmiş nəticələr linqvokulturoloji səciyyə daşdığı üçün tədqiqat işinin müddəa və nəticələrindən linqvokulturologiya, etnokulturologiya ilə bağlı fənlərin tədrisində də istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qeydiyyatında olan müxtəlif respublika əhəmiyyətli elmi məcmuələrdə, eləcə də ölkə xaricində nəşr olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Müəllif Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif problemləri ilə bağlı respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi-nəzəri konfranslarda, ADPU-nun və digər təhsil müəssisələrinin təşkil etdiyi seminarlarda iştirakçı olmuş, öz mülahizələrini bölüşdüyü dilçi-alimlərin məsləhət və tövsiyələrindən yararlanmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş – 5 səhifə (9252 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 55 səhifə (98929 işarə), II fəsil – 40 səhifə (69344 işarə), III fəsil – 35 səhifə (61384 işarə)), nəticə – 3 səhifə (5258 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından – 14 səhifə və əlavələrdən ibarət olmaqla 155 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 244167-dir.

I FƏSİL

QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİ VƏ TEMATİK SÖZ

QRUPLARI

1.1. Qarabağın tarixi - coğrafiyası və etnik tərkibi

Qarabağ regionu Aralıq dənizi sahillərindən, Çin və Şimali Afrikadan sonra ən qədim insan məskənidir. *“Qarabağ Azərbaycanda tarixi vilayətdir. Kiçik Qafqaz dağlarından başlayaraq, Kür – Araz çayları ortasındakı əraziləri əhatə edir”* [15, s. 45]. Füzuli rayonu ərazisindəki “Azıx mağarasının alt təbəqəsində tapılmış alətlərin *“Quruçay mədəniyyəti”nə aid olduğu öz təsdiqini tapmış və “Quruçay mədəniyyəti”nin yaşı isə bir milyon iki yüz min ildən də əvvəlki dövrə gedir*” [105, s. 16].

Qarabağ adının mənşəyi Azərbaycan dilində geniş işləkliyə malik olan, “qara” sifətindən və “bağ” ismindən əmələ gəlmişdir. *Türk dillərində qaranın rəngdən əlavə, “böyük”, “tünd”, “sıx”, “qalın” və başqa anlamları da var. Bu baxımdan “Qarabağ” toponim kimi “böyük bağ”, “qalın bağ”, “sıx bağ”, “səfalı bağ” və b.k. mənalar kəsb edir*” [105, s. 23]. Qarabağ adına ilk dəfə Elxanilər dövlətinin baş vəziri olmuş Fəzlullah Rəşidəddinin “Came ət-təvarix” adlı əsərində rast gəlirik. O, 1284-cü ildə baş vermiş hadisələrdən danışarkən bu adı “Arran Qarabağı” formasında işlətməmişdir [43, s. 98]. Qarabağ bölgəsi qədim Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim dövlətlərin hamısının tərkibində olmuş və adın mənası Azərbaycan dilinin sözləri ilə izah olunur. *“Qarabağın ərazisi Eramızdan əvvəl IV və eramızın VIII əsrində mövcud olan Albaniya dövlətinin sərhədləri daxilində idi”* [105, s.18]. Hətta qatı erməni şovinisti S.Lisisian *“Qarabağ toponomik adının təhlilini erməni mənşəyinə deyil, alban mənşəyinə daha yaxın olduğunu təsdiqləyir”* [43, s. 103].

Eramızın birinci minilliyinə aid mənbələrdə “Kür” dən cənubdakı ərazidə yalnız alban, sak, qarqar, sode, uti adları ilə məlum tayfalar haqqında danışılır [99, s. 57-58]. Qarabağla bağlı aparılmış tədqiqatları araşdırarkən Qarabağın etnik tərkibi və coğrafi bölgüsü haqqında maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Faktlardan heç biri ərazidə

erməni izini əks etdirmir. *“Qədim Albaniya dövlətinin mövcudluğu zamanı indiki Qarabağ ərazisi əsasən dörd inzibati-ərazi vahidinə: Arsak, Uti, Sunik və Kaspiana–Paytakaran əyalətlərinə bölünmüşdür”* [33, s. 12]. Ermənilər “Arsax” adını erməniləşdirməyə çalışsalar da, bu toponim birmənalı olaraq türkmənşəli Sak və Skif etnonimi ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, “Arsak” adı türkcə *ər* və Sak yaxud da art (dağlıq ərazi, yüksəklik) və Sak komponentlərindən meydana gəlib [33, s. 13]. İgid, qoçaq saklar və ya dağlıq ərazidə, yüksəklikdə yaşayan saklar anlamında izah oluna bilər.

Etimoloji təhlil və sözün sturukturu aşkar edir ki, bu yer adı iki sözdən – hissədən ibarətdir: “ar” və “sak”. Sak qədim türk tayfalarından birinin adı *-ar* isə *-ər* sözünün fonetik cəhətdən dəyişməsinin, ahəng qanununun təsiri ilə sak sözünə uyğunlaşmasının nəticəsidir. “Ər” sözü dilimizin qədim qatında: *igid, cəngavər* mənalarında işlənib, hazırda ədəbi dilimizdə semantik cəhətdən mənası daralmış bu söz müxtəlif söz və birləşmələrin yaranmasında fəal iştirak edir. Məs.: *“Ərən, ərdəm (hünər), ərgən (subay oğlan və qız), ərgənlik (qardaşlar ayrılarkən subay qardaşa verdikləri əlavə pay, toy xərci)”* [38, s. 113].

“Kür və Araz çayları arasında yerləşən sakların ərazisi ilk dəfə Strabonun əsərində Sakasena adlandırılmışdır”. Herodotun “Tarix” kitabında saklar “şişpapaxlar” adlandırılır. Herodot yazır ki, saklar başda düz dayanan və keçədən tikilmiş ucu şiş papaq qoyurdular. *“Mənbələrdə Qarabağda Şişpapaqlar adlı elin olduğu qeyd edilir”* [99, s. 60, 75].

R.Allahverdiyev arsak sözünü artsak fonetik variantda iran mənşəli söz hesab edib, “dünyanın qərb hissəsi” adlandırır. “C.Cəfərov isə “sak” və “asak”ı əsas götürərək, L.N.Qumilyovun “sirli xalq” adlandırdığı “as”larla bağlayır” [43, s. 98]. fikrimizcə, arsak sözünü İran mənşəli söz hesab etmək həqiqəti əks etdirmir (art sözünün dağlıq ərazi, yüksəklik + sak hissəsinin türkmənşəli komponentlər olduğu ehtimalını da məqbul hesab edirik). Qarabağla bağlı tədqiqatlarda qeyd edilir ki, *“VII əsrin axırları, VIII əsrin ilk dövrlərində ərəblərin Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə Albaniyanın tərkibində tarixi Qarabağ ərazisi olan Utini Arran, Arsaxı isə Ağvan kimi adlandırmışlar”* [33, s.14]. Ərəb xilafəti dövründə Qarabağın inzibati

mərkəzi olan Bərdə “bölğənin Bağdadı” adlandırılırdı. İbn Hövqəl yazırdı: “*Bərdə Arranın anası, (paytaxtı) və bu yerlərin ən yaxşısıdır...*” [87, s. 434].

“*Qarabağ ərazisi Səfəvilər dövlətinin tərkibində mərkəzi Gəncə şəhəri olan, “Qarabağ” bəylərbəyliyi adlanırdı*” [99, s. 223]. Həmin dövlətin on üç vilayətindən birini təşkil etmiş və 1501-1736-cı illərdə öz mövcudluğunu saxlamışdır. Qarabağ bəylərbəyliyi Arran vilayətinin Kür və Araz hövzələri arasındakı ərazi ilə əhatələnmiş, hətta XVIII əsrin axırlarında bəylərbəyliyin ərazisi Tiflisə qədər uzanmışdır.

1590-cı ildən sonra Osmanlıların ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqlarında yaratdıqları dörd inzibati vahiddən biri də Gəncə – Qarabağ əyaləti olmuşdur. “1593-cü ildə Osmanlının dövlət məmurları tərəfindən tərtib edilmiş “Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri”ndə 36 nahiyənin cəm olduğu 7 sancaq qeyd edilmişdir” [55, s. 372]. “İcmal dəftər”də XVI əsrin sonlarında öz doğma torpaqlarında-Qarabağda yaşayan qədim Azərbaycan - türk tayfaları, oymaqları və nəsilələrinin adları bir-bir sadalanır: “*Qacar, Qaramanlı, Bayat, Zülqədər, Qaraqoyunlu, Hacılı, İyirmidördlü, Otuzikili və s.. Bu tayfalar və onlara məxsus oymaqlar Qarabağın yerli tayfalarıdır*” [55, s. 4].

Ə.Çingizoglunun və A.Avşarın “Avşarlar” əsərində çoxsaylı məxəzlərə (F.Rəşidəddin, Əli Yazıçioğlu, Ə.Xivəli, M.Kaşğari, F.Mübarəkşah və s.) istinad edilmiş və avşarların yayıldığı 24 tarixi bölgədən birinin də Qarabağ olduğunu vurğulanmışdır.

“*Qarabağda avşar elinin Avşarlı oymağı binə bağlayıb. Hazırda Ağcəbədi bölgəsində Avşar adında 3 kənd, Araşlı adlı yurd yeri var. Həmin bölgədəki Hüsülü kəndinin ən böyük tayfalarından biri Ərəşli adlanır.Qarabağ Arazbarında Ərəş adlı başqa bir yurd yeri də avşarların nişanəsidir*” [31, s. 29-49].

Osmanlı imperiyası və Rusiyanın siyasi maraqları ilk dəfə XVIII əsrin əvvəllərində Qafqaz regionunda, ilk növbədə də Azərbaycanda toqquşurdu. 1724-cü ildə İstanbulda bağlanan müqavilə ilə nəticələndi. Səfəvi torpaqlarının şimal və qərb hissəsi iki dövlət arasında bölüşdürüldü [56]. “*Müqavilənin şərtlərinə əsasən, Təbriz, Tiflis, İrəvan və Gəncə ilə bərabər Qarabağ da Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi.*

Gəncə - Qarabağ bəylərbəyliyyəsinin ərazisi Kür ilə Araz arasındakı ərazini, Şah I Təhmasibin dövründə Tiflisə qədər olan ərazini əhatə etmişdir” [56, s. 3-4]. “Osmanlı dövlətinin maliyyə məmurlarının 1727-ci ildə hazırladıqları “Gəncə – Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən məlum olur ki, Osmanlıların yeni inzibati bölgüsünə görə, Gəncə–Qarabağ əyaləti özündə 37 nahiyəni cəm edən 5 Sancaqdan (Livadan) və iki qəzadan (Gəncə və Lori) ibarət idi [56, s. 6].

Nadir şah Əfşarın 1736-cı ildə Səfəvilər dövlətinin varlığını sona çatdırması ilə Qarabağ da Nadir şahın hakimiyyətinə tabe olmuşdur. Şah Qarabağın aborigen tayfalarından bir neçəsini: Cavanşir, Otuziki və Kəbirli tayfalarını Xorasana sürgün etdirdi. Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağ əyalətinin ərazisində iki xanlıq: Gəncə və Qarabağ xanlıqları meydana gəldi.

Qarabağ xanlığının ərazisi on səkkiz min (18000) kvadrat kilometr olub, inzibati cəhətdən 21 mahala bölünürdü. (Çalbayır, Zəngəzur, Mehri, Qafan, Sisyan, Dəmirçi-Aslanlı, Gülpara, Bərgüşad, Bahabyurd, Kəbirli, Talış (Gülüstan), Cavanşir, Xaçın, Çiləbörd, Xırdapara, Dizaq, Otuziki, İyirmidörd, Qaraçorlu, Vərənd, Acar-türk) [105].

1747-ci ildə Pənahəli bəy Cavanşir Qarabağı müstəqil bir xanlıq elan etdi. Pənahəli xanın şəcərəsi Cavanşir nəslinin Bəhmənli obasının, Sarıçalı oymağına bağlı idi ki, bu gün də Qarabağa daxil olan rayonlarda bu adlarla müxtəlif toponimlərə rast gəlirik. Pənahəli xanın zamanında “Bayat”, “Şahbulaq” qalaları inşa edilmiş və Şuşa (Pənahabad) qala şəhərinin təməli qoyulmuşdur.

Qarabağ xanlığının ərazisində beş müləlik (Vərəndə, Çiləbörd, Xaçın, Dizaq, Gülüstan) var idi ki, Nadir şah Əfşarın hakimiyyətinə qədər, iki əsr əhatə edən bir zamanda Qarabağ müləlikləri Ziyadoğlu Qacarların hakimiyyətinə tabe olmuşlar. Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə (1736) müləliklər onların hakimiyyəti altından çıxarılmış, 1747-ci ildə Nadir şahın hakimiyyətinin sona çatması ilə, Qarabağ müləlikləri Pənahəli xana –Qarabağ xanlığına tabe olmuşdur.

Azərbaycanın Car-Balakən camaatlığının və Gəncə xanlığının ruslar tərəfindən qəsb olunmasından sonra, növbədə Qarabağ xanlığının işğalı idi. İmperiya qoşunları ilə döyüşməyin mənasız olduğunu görəndə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan

Cavanşir imperiya qoşunlarının komandanı P.Sisianovla müqavilə bağlamaq məcburiyyətində qaldı və 1805-ci il may ayının 14-də “Kürəkçay” müqaviləsini imzaladı. Həmin müqaviləyə görə, Qarabağ xanlığı məhz Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya birləşdirildi və bu müqavilə Qarabağın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu sübut edən mötəbər sənəddir. Bundan sonra Qarabağa ermənilərin köçürülməsi geniş xarakter almağa başladı. Rus alimi N.N Şavrov 1911-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunan “Novoe uqroza russkomu delu v Zaqafqaze” kitabında: *“1830-cu ilədək Zaqafqaziya 40 min erməninin İran, 84 min erməninin isə Türkiyədən köçürülməsi və onların Qarabağ və İrəvan ərazisində yerləşdirdiklərini qeyd edir və 124 min rəsmi köçürülən erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi köçən ermənilərin sayının isə 200 mindən çox olduğunu vurğulayır. Zaqafqaziya yaşayan bir milyon üç yüz min nəfər erməninin bir milyonun yerli olmadığını, onların ruslar tərəfindən köçürüldüklərini yazırdı”* [14; 67].

1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi mərkəzi Xankəndi şəhəri olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı və DQMV-nin əsasnaməsinin yazılması və Aran Qarabağla Dağlıq Qarabağın müəyyənləşdirilməsi üçün komissiya yaradıldı [67].

1923-cü ilin sentyabr ayından Xankəndi şəhərinin adı dəyişdirilərək, Stepan Şaumyanın “şərəfinə” Stepanakert adlandırılır.

Azərbaycan Ali Soveti 26 noyabr 1991-ci ildə Qarabağda Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti statusunu ləğv etdi. Ərazinin tarixi adları bərpa olundu [14]. Bu zaman vilayət tamamilə Ermənistanın nəzarətinə keçmişdi.

Münaqişə ATƏT-in Minisk qrupunun fəaliyyətsizliyi nəticəsində 2020-ci ilin sentyabr ayınadək dondurulmuş vəziyyətdə saxlanılmışdır. 2020-ci il sentyabr ayının 27-də ermənilərin törətdikləri növbəti təxribatlara cavab olaraq, müzəffər Azərbaycan ordusu Ali Baş Komandan İlham Əliyevin komandanlığı altında 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olan ərazilərimizi işğaldan azad etmək üçün əkshücum əməliyyatına başladı. “Vətən müharibəsi” adı verilən bu haqq savaşı 44 gün davam edən II Qarabağ döyüşləri oldu. Bir dəfə də olsun geri çəkilməyən ordumuz bir-birinin ardınca rayonlarımızı düşməndən təmizlədi. 2020-ci il noyabrın 10-da

Ermənistanın kapitulyasiya aktı – “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı” imzalandı. Həmin gün xalqa müraciətində İlham Əliyev milli şüara çevrilmiş “Qarabağ Azərbaycandır və nida!” ifadəsinin artıq bütün Qarabağı əhatə etdiyini və Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulduğunu elan etdi.

1.2. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Qarabağ şivələrinin yeri və mövqeyi, Qarabağ şivələrinin tədqiqi tarixi

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin təsnifatı ilə bağlı tarixən müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Azərbaycan dilinin şivələri haqqında ilk mənbə olan M.Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərindən başlamış, K.Foyun, N.İ.Aşmarinin bu sahədə fəaliyyəti qeyd edilmiş və digər tərəfdən, F.Köçərlinin, F.Köprülünün, M.Şirəliyevin, M.Əmirpurun, S.Talıbxanbəylinin, R.Rüstəmovun, A.Hüseynovun, E.Əzizovun və başqalarının Azərbaycan dilinin şivələri, onların təsnifatı haqqında fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

Mənbələrin məlumatına görə, “*Azərbaycan dili şivələrinin təsnifatını ilk dəfə F.Köçərli müəyyənləşdirmişdir*” [54, s.286]. O, Azərbaycan türklərinin danışığını 4 şivəyə bölmüşdür:

- ✓ Qarabağ–Qazax əhalisi bir cür;
- ✓ Şəki xalqı başqa cür;
- ✓ Şirvan, Səlyan, Bakı və Quba adamları başqa;
- ✓ İrəvan, Naxçıvan, Xoy, Təbriz, Maku vilayətləri isə başqa şivədə danışılar [54, s. 288; 148, s. 36-44].

Göründüyü kimi, F.Köçərli birinci qrupda Qarabağ şivələrinin yerini təsbit etmiş, spesifik cəhətlərinin olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Fuad Köprülü isə Azərbaycanın güneyində və quzeyində Təbriz, Urmiya Şəki, Bakı, Gəncə, Qarabağ, şivələrinin olduğunu qeyd etmişdir.

Sürəyya Talıbxanbəyli Qarabağ və İstanbul şivələrini müqayisə edərəkən Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şamaxı, Nuxa, Qazax, Salyan və Lənkəran şivələrini fərqləndirmişdir [170].

M.Şirəliyev dilimizin dialektlərini dörd qrupda ümumiləşdirmişdir. E.Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” adlı dərs vəsaitində M.Şirəliyevin “Dilin dialekt üzvlənməsi problemi” adlı məqaləsinə və digər əsərlərinə istinad edərək müəllifin Azərbaycan dilinin şivələrini 4 dialekt qrupuna və üç keçid şivəyə böldüyünü qeyd etmişdir:

- ✓ Şərq qrupu – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan, Lənkəran şivələri;
- ✓ Qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Ayrım şivəsi;
- ✓ Şimal qrupu – Nuxa dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi;
- ✓ Cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialekti, Yerevan şivəsi.

Keçid şivələr: 1) Şərq və qərb dialekt xüsusiyyətlərini birləşdirən Göyçay şivəsi; 2) Şimal və şərq dialekt xüsusiyyətlərini birləşdirən Ağdaş şivəsi; 3) Cənub və qərb dialekt xüsusiyyətlərini birləşdirən Cəbrayıl şivəsi [54, s. 288-289].

Göstərilən bölgədən sonra M.Şirəliyevin təsnifatı sabitləşmişdir. O, “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin II nəşrində (2008) keçid şivələri atmış, dörd qrupu isə olduğu kimi saxlamışdır:

“Şərq qrupu – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan, Lənkəran şivələri;

Qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayrım şivəsi;

Şimal qrupu – Şəki dialekti və Zaqatala- Qax şivəsi;

Cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri və İrəvan şivəsi” [149, s.

19]. Göründüyü kimi Qarabağ şivələri öz mövqeyində qalmışdır.

Dilimizin dialektləri Rəsul Rüstəmov tərəfindən də təsnif edilmişdir. Onun 1953-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan dialektologiyası” adlı proqramında dilimizin dialektləri 4 qrupda verilmişdir:

- ✓ Şimal qrupu – Nuxa, Qutqaşen, Zaqatala;
- ✓ Şərq qrupu – Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran;
- ✓ Qərb qrupu – Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri, Ayrım şivəsi;
- ✓ Cənub qrupu – Naxçıvan, Təbriz, Ordubad, Ərdəbil [54, s. 289].

Təsnifatdan da göründüyü kimi, R.Rüstəmovun bölgüsündə də Qarabağ dialekt adlandırılıb və 3-cü qrupda – Qərb qrup dialektləri sırasında yer almışdır.

A.Hüseynovun əvvəlcə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrini 2 qrupa aid etmişdir: *“Qıpçaq əlamətlərini saxlayanlar; Oğuz əlamətlərini saxlayanlar* [68, s. 114]. A.Hüseynov *“Azərbaycan dialektologiyası”* (Bakı, 1958) əsərinin təkmilləşmiş (1979) nəşrində isə üç ləhcənin adını çəkmişdir: *“şərq, qərb, cənub ləhcələri”* [69]. Bölgüdə fərqlərin olmasına baxmayaraq, A.Hüseynov Qarabağ şivələrini qərb qrupuna daxil etmişdir.

“M.Əmirpur Azərbaycan dili şivələrini 10 qrupa ayırmışdır” [54, s. 292]. Bu təsnifatda da Qarabağ şivələri ayrıca göstərilməmiş, yalnız Şuşa şivəsi Gəncə şivəsi ilə birlikdə mərkəz qrupuna daxil edilmişdir.

Sayıdığımız bölgülər arasında ən geniş yayılanı M.Şirəliyevin bölgüsüdür ki, uzun müddət aparıcı mövqeyə malik olmuş və qəlibləşmişdir. Lakin son zamanlar dialektlərin təsnifində daha da dəqiqləşmələr aparılmışdır. Əvvəllər göstərilən sxemdəki (Şivə ən kiçik, dialekt ən böyük vahiddir) ardıcılığı indi alimlərin çoxu qəbul etmir.

E.Əzizov Azərbaycan dilində 3 əsas ləhcənin olması qənaətinə gəlmişdir:

- Şimal-şərq ləhcəsi;
- Cənub ləhcəsi;
- Qərb ləhcəsi.

Bu ləhcələrin də müxtəlif şivə qrupları göstərilir ki, *“Qərb ləhcəsinin 1-ci şivə qrupu Qarabağ şivə qrupu adlandırılır”* [54, s. 277].

A.Hüseynov əminliklə qeyd edir ki, *“xanlıqlar zamanındakı inzibati-ərazi bölgüləri dilimizin məhəlli dialekt əlamətlərinin inkişafına səbəb olmuşdur”* [68, s. 108]. Lakin inzibati bölgü dialekt fərqlərinin yaranması üçün əsas səbəb deyil, müxtəlif səbəblərdən biridir. Dialektlərin sərhədləri çox müxtəlifdir, inzibati bölgüyə uyğun gəlmir. Dilin dialektləri izoqlas topaları əsasında müəyyən edilir.

Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Ağdaş, Ucar, Göyçay, Cəlilabad, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarında keçid şivələr yerləşir [156, s. 4]. S.Behbudovun *“Azərbaycan dilinin Qubadlı şivəsi haqqında bəzi qeydlər”* adlı məqaləsində belə bir

fikir sərgilənmişdir: *“Qubadlı rayon şivələri Azərbaycan dialektlərinin qərb qrupuna daxildir, lakin şivə özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərinə görə, dilimizin dialekt sisteminin cənub və qərb qruplarına yaxındır”* [174, s.62].

Tədqiqatlar göstərir ki, qərb və cənub ləhcələri arasınada keçid olan şivələr təkcə Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonları ilə yekunlaşmayıb, XX əsrin sonlarında etnik təmizləməyə qədər indiki Ermənistan ərazisində də davam etmişdir [61, s. 306]. Şivələrin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar bölgə şivələrini əks etdirən tədqiqatlar və dialektoloji atlaslar ilə tanış olduqda məlum olur ki, Qarabağ şivələrindən Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl şivələri müxtəlif dialekt qruplarının əlamətlərini ehtiva edir. *“cənub şivələrinin əlamətləri sayılan e > ə, o > a (ev > əv; ov > av) hadisələri arealları Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər şivələrinə qədər davam edir”* [6, s. 39; 11, s. 34; 76, s.13].

Təqdim etdiyimiz təsnifatların müxtəlifliyi bir daha onu sübut edir ki, dialektlərimizin dəqiq, sistemli şəkildə toplanması, tədqiq və təsnif edilməsi çağdaş Azərbaycan dilçiliyinin ən mühüm problemlərindən biridir.

Qarabağın iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təsərrüfat həyatındakı inkişaf, bədii yaradıcılıq nümunələrinin zənginliyi şivələrin daimi inkişafına, zənginləşməsinə təkan vermişdir. Belə bir yüksək inkişafın nəticəsidir ki, Qarabağ şivələri bir növ koyne xüsusiyyəti daşımağa başlamışdır: *“XVII-XVIII əsrlərdən Qarabağ dialekti xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə nüfuzu ilə ahəng qanunu ardıcılılaşır, əcnəbi leksik-qrammatik faktlar ədəbi dildən sıxışdırılır və xalq danışığı dilinə meyil artır; danışığı - folklor üslubu aparıcı üsluba çevrilir, dialektfövqü Qarabağ xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir”* [60, s. 55-56].

Qarabağ şivələrinin tədqiqi tarixindən bəhs edərkən yazılı mənbə kimi “Qarabağnamə”lər tarixi-coğrafi, etnoqrafik, onomastik məlumatlarla yanaşı, XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq dövrümüzdə qədər zəngin dil materialı verən abidələrdir. Qarabağ torpaqlarının Azərbaycan xalqına məxsus olmasının sübutlarından biri də Qarabağ şivələrində olan dil faktlarıdır. Çünki qədim türk sözləri Qarabağ şivələrinin qədim leksik layını təşkil edir. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş bir milyondan çox

soydaşımız işğal müddətində ölkəmizin müxtəlif bölgələrində məskunlaşblar ki, bu da Qarabağa daxil olan şivələrin assimilyasiya olma təhlükəsini meydana çıxarır. Qarabağ şivələrinə aid dil nümunələrinin toplanması və araşdırılması nəticəsində əldə olunan bilgilər və bu sahədə tədqiqatlar Azərbaycan xalqına dünya arenasında öz haqqını tələb etməsində tutarlı faktlar verir.

“Hələ 1930-cu ildə qarabağlı həkim Saleh Axundovun - Quzanlının “Azərtürkcə yeni dolu sözlük” lüğəti əlyazma şəklində sıralanmışdır. Bu lüğətdə Qarabağ şivələrinə mənsub on səkkiz min (18000) söz toplanmış və əlifba sırası ilə düzülmüşdür” [73, s. 309].

Həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan Qarabağ şivələri Şuşalı Ceyhun Hacıbəylinin 1933-cü ildə tanınmış türkoloq – A.N.Samoyloviçin istiqamətləndirməsi ilə “Aziatik” jurnalında çap etdirdiyi “Qarabağ dialekti və folkloru” (“La Dialect et la folklore du karabagh”) adlı məqaləsində və sonra isə fransız dilində çap olunan kitab Qarabağ bölgəsindən cəm edilmiş folklor materialları olsa da “Giriş” hissəsində Qarabağ şivələrinin fonetik mənzərəsi sərgilənmişdir. Ön sözdə müəllif yazmışdır: *“Qarabağda keçirdiyim günlər zamanı mən öz tədqiqatlarımı tamamlayırdım, lakin müharibənin və sonradan inqilabın nəticələri mənə öz toplumunu sistemləşdirməyə və bitirməyə mane oldu, şərqşünaslıqdan uzaqlaşdırdı”* [58, s. 7].

Regionun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən C.Hacıbəyli bir neçə cəhəti diqqətə çatdırmışdır: *“1) [b] səsi [f] kimi işlənir məs., gəlib /gəlif. 2) Qarabağda “mana”, “sana” işlənir, başqa bölgələrdə – (ədəbi dildə – H.M.) “məna”, “sənə” işlənir. 3) Sözüün son hərfi sonra gələn sözüün əvvəlinci hərfi ilə birləşdirilir: Ora gedib > ora gedif > ore^ydif”* [93, s. 3].

Qarabağ şivələrinə aid bəzi məsələlərə toxunan C.Hacıbəyli Qarabağı Fransanın cənub dialekti ilə müqayisə edərək yazırdı: *“Qarabağ dialekti səslənməsinə görə çox zəngin, formasına görə çox cazibədardır; Fransanın cənub dialekti Fransa üçün necədirsə, Qarabağ dialekti də Azərbaycan üçün elədir”* [93, s.3].

C.Hacıbəyli Qarabağ şivələrinin leksikasına aid topladığı sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- “1. *Müraciət formaları: Əmi, dayı, əmioğlu, dayıoğlu, xala, xalaoğlu, bəy, ağa;*
2. *Ailə üzvlərinin adları: Ata, dədə, ağa, ana, nənə, məmə, oğul, qız, qardaş, baxşı, dayı, mama – bibi (atanın bacısı), nəticə, kötücə, ulu baba;*
3. *Uşaq sözləri: hoppadannan, ə - ə, bəci, cici, məmə, dədə;*
4. *At adları: Şahmar, Yelmar, Çafqın, Toxmax, Meymun, Qaşqa, Köhlən;*
5. *İt adları: Alabaş, Qarabaş, Bozdar, Topuş, Xallı, Axdar, Ambır, Sambır, Qaflan*” [63].

C.Hacıbəylinin Fransada nəşr olunan “Qarabağın dialekt və folkloru” əsəri tədqiqatçı Bayram Ağayevin tərcüməsi ilə Bakıda çap olunmuşdur [58].

Qarabağ şivələrinə xas olan bəzi əlamətlər hazırki dövrümüzdə Türkiyə türkcəsində və digər türkdilli xalqlarda ədəbi dil səviyyəsində işlənməkdədir. Bu baxımdan, 1933-cü ildə Türkiyədə “Azərbaycan Yurd Bilgisi Məcmuəsi”ndə Surəyya Talıbxanbəylinin silsilə məqalələrində Qarabağ və İstanbul şivələri qarşılıqlı təhlil edilmişdir [170].

Qarabağ şivələri haqqındakı tədqiqat işlərindən biri də P.Ağayevin 1951-ci ildə “Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti (Ağdam şivələri)” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasıdır [171].

Tofiq Hacıyev 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında “*Qərb və cənub ləhcələrinin hüdüdlərinin Cəbrayıl şivəsində birləşdiyini, Cəbrayıl şivəsinin keçid mövqeyi*” tutduğunu qeyd edir [61, s. 8; 59, s. 6]. Dissertasiyanın lüğətindəki sözlər əlifba sırası ilə nümunələrlə izah edilir. Məsələn: *Xaşavlamaq* - nəmləmək, rütubət çəkmək (-su dəyif qəndin hamısı xaşavlıyif). Terminlər maldarlıq, təsərrüfat və s. başlıqlar altında qruplaşdırılır. Folklor nümunələrində müxtəlif folklor örnəkləri alqışlar, qarğışlar, atalar sözləri, zərbi- məsəllər və s. şəklində toplanıb.

Qarabağ şivələrindən bəhs edən tədqiqatçılardan biri də türk alimi Erdal Karamanın 2005- ci ildə “Qarabağ ağızları” mövzusunda müdafiə etdiyi dissertaya işi 2011-ci ildə Ankarada ikicildlik monoqrafiya şəklində çap edilmişdir. Müəllif

monoqrafiyada Qarabağın coğrafiyası, siyasi tarixi haqqında məlumat vermiş, şivələri (ağızları) topladığı mətnlər əsasında tədqiqata cəlb etmişdir [166; 167].

Füzuli rayonunun şivələri İ.M.Məmmədov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatçı “Qaryagin şivələri” adlı monoqrafiyasının leksikologiya bölməsini 6 başlıqda təqdim etmişdir [120]. İ.Məmmədov şivə leksikasını ədəbi dilin leksikası ilə qarşılaşdırır və nəticədə belə qənaətə gəlir ki, dialektlərdə leksikanın həddindən artıq parçalanması mövcuddur. Müəllif fikrini ədəbi dildə yun məfhumu üçün bir ad mövcud olduğu halda, Qaryagin şivələrində növ və rənginə görə yunun iyirmi ikiyə qədər müxtəlif adının olması ilə əsaslandırır [120, s.119-133].

Ağcabədi rayon şivələrini İ.Quliyev tərəfindən “Azərbaycan dilinin Ağcabədi rayon şivələri” adlı namizədlik dissertasiyası səviyyəsində tədqiq edilmişdir [102]. Dissertasiyadakı nümunələri nəzərdən keçirdikdə, aşağıdakı fikrə gəlirik: Füzuli və Ağdam rayon şivələrində rast gəldiyimiz *gahgir eləməx'* (bir iş üçün dayana-dayana getmək, girəvə axtarmaq və s.) birləşməsi Ağcabədi şivəsində at yerişi adı kimi verilmiş “gahgir” yerişlə (dayana-dayana yeriş) semantik uyğunluq təşkil edir [102, s.189].

Zəngilan şivəsini S.Behbudov “Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi” adlı tədqiqatında namizədlik dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etmişdir. İşin leksika bölməsində qohumluq terminlərinə aid maraqlı dil faktları qeyd edilmişdir [24, s.252]. Tədqiqatın arxaizmlər bölməsində Zəngilan şivəsində işlənən “*şəşdəməx'*” sözü açmaq mənasında işlədildiyi göstərilir. Məs., - Qolları şəşdiyip ma: sarı gəlmə, sənnən aranı qırmışam [24, s.259]. Bu sözə V.Radlovun və M.Kaşğarının lüğətlərində də eyni mənada rast gəlirik [187, c.2, s. 1014].

Qubadlı şivəsi R.Abbasova tərəfindən tədqiq edilmiş, “Azərbaycan dilinin Qubadlı şivəsi” monoqrafiyası çap olunmuşdur [1].

Qarabağ şivələrinin müəyyən bir hissəsinin tədqiqinə yönələn tədqiqat işlərindən biri də E.İ.Allahverdiyevin “Qarabağ dialektinin əfşar şivəsi” adlı namizədlik dissertasiyasıdır [2]. Müəllif arxaik sözlər bəhsində “*aynı*” sözünün Əfşar şivəsində “*ayılmaq, sağalmağa başlamaq, yaxşılaşmaq*” mənalarında işləndiyini qeyd edir [2, s.156].

Coğrafi mövqeyi və dialektoloji xüsusiyyətlərinə görə bir hissəsi Qarabağ şivələrinə daxil olan Yevlax şivəsi N.Həsənova tərəfindən “Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır [65]. *“Yevlaxın Kür – Araz ovalığının şimal-qərbində olması, 1963-cü ildə rayonun ləğv edilərək ərazisinin Ağdaş, Bərdə və Goranboy rayonlarına birləşdirilməsi; cənub-qərbdən Tərtər rayonu ilə sərhədlənməsi və K.T.Ramazanov “Qarabağ dialekti” (1972) mövzusunda elmi-tədqiqat işinin yazılması üçün Yevlaxın 8 kəndindən dialektoloji material toplaması”* [65, s. 8] kimi amilləri nəzərə alıb, Yevlax şivələrinin bir hissəsinin Qarabağ şivələrinə aid olması fikrindəyik və təqdim etdiyimiz dissertasiyamızda Yevlax şivələrinə daha çox Qarabağ şivələrinin yaxın arealları və son sərhədi kimi yanaşılmışdır.

Qarabağ şivələrinin tədqiqi haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz araşdırmaları ümumiləşdirib və zənginləşdirib Qarabağ şivələrinin leksikasının etnoqrafik kodlarını aşağıdakı Tematik söz qrupları şəklində təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1.3. Qarabağ şivələrinin tematik söz qrupları

Qarabağ bölgəsi əsrlər boyu müstəqil etno-mədəni və tarixi-etnoqrafik bölgə kimi özünün spesifikasına, məhəlli-lokal xüsusiyyətlərinə, mədəniyyət və məişət tərzinin özünəməxsusluğuna görə Azərbaycanın digər tarixi-etnoqrafik bölgələri arasında xüsusi yer tutmuşdur. Etnoqrafiya – xalqın yaşayışını, gündəlik həyat tərzini öyrənən, əmək fəaliyyətini təsvir və tərənnüm edən, onun arzu və istəklərini araşdıran elm sahəsidir. Bu baxımdan Qarabağ şivələrində işlənən tematik söz qruplarının tədqiqi, cəmlənib sahələr üzrə təsnif edilməsi ən vacib elmi problem kimi dilçiliyimizdə öz həllini gözləyən bir sahə olmuşdur. Etnoqrafik vahidlər klassiklərimizin yaradıcılığında, folklor mətnlərində, başqa-başqa məxəzlərdə həm birbaşa mənada, həm də üslubi fiqur kimi işlənmişdir.

Etnoqrafik leksik vahidlərin müxtəlif sahələr üzrə tematik qruplar şəklində tədqiq etmək son dərəcə əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə xidmət edir. Bəzən

“etnoqrafik leksika”, “etnoqrafik leksik vahid” terminləri əvəzinə dilçilik ədəbiyyatında “etnoqrafizm” termininin işlənməsi hallarına da rast gəlirik [121, s.15]. Etnoqrafizmlər o mənada işlədilir ki, həmin sözlər yayıldığı ərazinin məişəti, xalqın, etnik qrupun maddi-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. Etnoqrafik vahidlər çağdaş ədəbi dillərin, dialektoloji və tarix lüğətlərində təqdim olunmalıdır. Azərbaycanda etnoqrafik məlumatların toplanması elmi şəkildə əsasən XIX əsrdən başlasa da, bu elm sahəsinin sistemli öyrənilməsinə son dövrlər başlanılmışdır.

İ.Məmmədli “Azərbaycan dilinin etnoqrafiyası” monoqrafiyasında etnoqrafik leksikaya “*məişət leksikasını, maddi və mənəvi mədəniyyətə aid sözləri, adət-ənənə ilə, folklorla bağlı sözləri, frazeologizmləri və terminləri aid edir*” [121, s.22].

Bütün bu deyilən fikirləri yakunlaşdıraraq, Qarabağ şivələrinin etnoqrafik leksikasını da tematik söz qrupları şəklində təqdim olunmasını uyğun hesab edir və aşağıdakı tematik bölgədə verilməsini məqbul hesab edirik.

1.3.1. Geyim adları

Geyim mədəniyyətinin böyük təkamül və inkişaf yolu keçməsində xalqın yaradıcı əməyinin, empirik bilik və təcrübəsinin nəsildən- nəslə əmanət kimi ötürülən peşə-sənət vərdişlərinin rolu da inkaredilməzdir. Mütəxəssislərin fikrincə, “*geyim mədəniyyətinin əsası e.ə 40 – e.ə 25-ci minilliklərə təsadüf edir*” [94, s.11].

Azıx mağarasından tapılmış eksponatlar, xüsusən də daşdan düzəldilmiş əmək alətləri sübut edir ki, burada – “*Qarabağda yaşamış insanlar hələ “Quruçay mədəniyyəti”nin ilk dövrlərində müəyyən geyim elementlərindən istifadə etmişlər*” [36, s. 26]. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda müşahidə edilən doqquz iqlim tipindən altısına Qarabağda rast gəlinir.

Azərbaycanda, həmçinin Qarabağda çoxçeşidli geyim növlərinin yaranmasında təbii-coğrafi şəraitin mühüm rolu olmuşdur. Bundan əlavə, geyim mədəniyyətini formalaşdıran amillər sırasına xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərləri, ideoloji baxışları, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatı da daxildir. Etnoqrafik leksikanın qədim və zəngin leksik qruplarından olan geyim adları – geyimlər yalnız

xalqımızın mənəvi-psixoloji həyatını deyil, etnik və sosial zümrələrə ayrılmasını da əks etdirmiş və müxtəlif tədqiqat obyektlərindən biri kimi dilçilik baxımından da tədqiq olunmuşdur. Dünyada ilk məskun ərazilərdə olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ilk sakinlərin geyimləri təbiətdən əldə etdikləri materiallardan – lifli bitkilər, dəri, enli və qalın yarpaqlar və s. olmuşdur. *“İstifadəsinə görə geyimlər bürüncək, sarıq, örtmə və geymə kimi fərqli variantlarda olmuşdur”* [94, s. 10-12].

Dəriisləmə - dəriçilik eramızdan əvvəlki əsrlərə təsadüf edir ki, Qarabağda da bu sahənin qədim bir sənət sahəsi olduğuna, geyim elementi kimi istifadəsinə rast gəlirik. Ağdam rayonunun Sarıçoban, Tərtər rayonunun Borsunlu və Bəyimşarov kurqanlarından döyüşçüyə məxsus atributların və at yəhəri – qayış dəstinin metal lövhəsi altından tapılan dəri qalıqları eramızdan əvvəl II minilliyə aid edilir. *“Ağcabədi rayonunda Salmanbəyli kəndi yaxınlığında üçtəpə adlanan sahədə arxeoloq A.A.İessen tərəfindən çoxsaylı dəri məmulatlarının qalıqları (kəmərlər və ayaqqabı dəstləri) tapılmışdır ki, onların da üzəri müxtəlif qızıl, gümüş, tunc və dəmir bəzəklərlə bəzədilmişdir. Həmin tapıntılar eramızın VI – VIII əsrlərinə aid edilir”* [94, s. 13].

İlkin orta əsrlərdə toxuculuq sənəti bölgənin baş şəhəri sayılan Bərdədə özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. *“Qarabağın baş şəhəri Bərdə ərəb müəllifi İbn Hövqəl tərəfindən “Ümmün ran” – “Arranın anası”, Əl Müqəddəsi tərəfindən “bu vilayətin Bağdadı” adlandırılmışdır. Qarabağın məşhur “Kürkiy” bazarı burada yerləşmişdir”*[161, s. 75]. Erkən orta əsrlərin Azərbaycan, eləcə də Qarabağın kişi və qadın geyimləri haqqında ətraflı məlumatlar “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanından almaq olur. Dədə Qorqud özü *“Rəsul əlehissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan qopmuş bir ərdir” Bayat // Boyat adlı kəndlər məhz Bayat boyundan yadigardır*” [45, s. 427-428] (KDQ). Bayat ellərinin tarixi məskunlaşma məkanlarından biri də Qarabağdır (Ağcabədi rayonunda kənd). Belə olduğu təqdirdə dastanda adları çəkilən bütün geyim tiplərinin Qarabağ ərazisinə də məxsusluğunu söyləyə bilərik. *“Dastanda bütün geyimlər ümumiləşmiş şəkildə “don” adlandırılır”* [138, s. 150].

Dastanda kişi və qadın geyimlərindən: kömlək (köynək), şalvar, çuxa, cübbə, kaftan, kürk və s. [152, s. 210-211].

Baş geyimlərindən: börk (keçə börk), külah, niqab, çəmbərin (dingə). Ayaqqabı növlərindən: ədik (çəkməni xatırladan uzunboğaz kişi ayaqqabısı), sərmuzə (qadın ayaqqabısı) və s. göstərə bilərik [94, s. 17].

“N.Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasının “İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi” bölməsində şair burada Nüşabəni mərdliklə belinə kəmərlə bağlayan, başına külah əvəzinə tac qoyan, “dəniz incisindən təmiz və parlaq” Azərbaycan – Qarabağ gözəli kimi təqdim edir. N.Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında da Şirinin geyimini təənnüm etmişdir:

Başına qoymuşdu çinli sayaqı

Nadir gövhərlərdən *cudqu* qabağı.

Ətirli saç kimi, *rübəndi* aldı,

Ay kimi parlayan üzünə saldı. (Nizami)

Şirinin bibisi Məhin banunun hakimiyyəti altındakı torpaqların Bərdəni də əhatə etməsi poemada adı çəkilən geyimlərin Qarabağa da aid olmasını təsdiqləyir.

XII-XIII əsrlərdə Beyləqanda “Kəzzkaşidə” adlanan ipək parça növü məşhur idi. “*Geyimlər gündəlik və mərasim geyimləri kimi səciyyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərində motivləşmə dərinləşmişdir*” [36, s. 166-167]. Qarabağa səyahət etmiş alman səyyahı və diplomatı Adam Oleari (XVII əsr) Aran – Qarabağ haqqında danışarkən qeyd edir: “*Əksəriyyətin xüsusilə sadə adamların Qarabağ adlandırdığı Aran iki yaxşı çay – Araz və Kür arasında yerləşən vilayətdir... Bura çox varlı və məhsuldar ölkədir. Burada ipək xüsusilə boldur*” [183, s. 588]. “Qarabağda hasilə gətirilən: mov, darayı, qəsəbə, qanovuz, çarqat, aloyşa və müxtəlif çeşidli iplik parçalara əhali arasında görkəminə və nəcib xüsusiyyətlərinə görə adlar da verilmişdir. “Alışdım-yandım”, “hacı, mənə bax !”, “dur, mənə gəzdir”, “küçə mənə dar gəlir”, “qonşu bağı çatladan”, “gecə-gündüz”, “ay-ulduz”, “sürüşdüm-düşdüm”, “pinti mənə geyməz”, “dəymə gülüm tökülər”” və s. növlərdə mürəkkəb söz, söz birləşməsi və cümlə tipində adlandırmada xalqın, xüsusilə də qadınların verdiyi adlar öz əksini tapır [94, s. 23].

XVIII əsrdə Qarabağ xanının Vəziri olmuş M.P.Vaqifin lirik şeirlərində xalq geyimlərinin geniş çeşidi, rəngi, əlvanlığı və forma müxtəlifliyinin poetik-bədii əksi fikrimizi əsaslandırmağa şərait yaradır.

*“Libasın əlvandır, çarqat qıyqacı,
Saçaqlar yaraşır qıraqlarından...”*

*Xoş yaraşır sənə diba nimtənə,
Bu bəzəyin yenə əlaməti var”* [154, s. 52-67].

Qarabağın ənənəvi xalq geyimlərinin hasilə gətirilməsində bölgənin ipəkçiliklə məşğul olan kəndlərində (Lənbəran, Kolanı, Köçərli, Kürdbərdə, Ağdam icması, Kərkicahan və b.) “keci” sap istehsalının inkişafı əsas rol oynamışdır.

“Çuxa, şalvar, köynək, qurşaq// qurşax və s. geyim tipləri “kümdar” qadınlar tərəfindən ev şəraitində hazırlanırdı”. XIX əsr xalq geyimlərini mərasim geyimləri (toy, matəm, bayram, qonaqlıq); gündəlik geyimlər; əhalinin müxtəlif sosial qruplarının peşə mənsubiyyəti ilə əlaqədar geyimlər; mövsümü səciyyəli geyimlər; dini zümrələrə mənsub geyimlər kimi fərqləndirilərək qeyd edilir [158, s. 92].

Qarabağın qadın geyimləri. Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimlərində bölgələrə məxsus müəyyən elementlərə yer verilsə də qadın geyimləri tip olaraq, ümumi səciyyəlidir. Aparılmış etnoqrafik tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirdikdə və fərdi sorğu yolu ilə əldə olunmuş materiallardan anlaşılır ki, Qarabağın qadın geyimləri həmişə *alt paltarı* və *üst paltarı* adları ilə iki növdə olmuşdur. *“Qadın alt paltarı dəstinə: Alt köynəyi, şəltə (gödək tuman), elat qadınlar arasında yayılan cüt balaq (taylı tuman) daxildir”* [94, s. 28]. *“Rahət hərəkət etmək üçün balaqları gen olan bu geyimi tədqiqatçılar köçmə həyat tərzini yaşayan (yaylaq-qışlaq) xalqlarda meydana gəldiyini vurğulayırlar”* [178, s. 133]. Qarabağ qadınları altdan cüt balaq, dar balaq və onun üstündən isə “şəltə” adlanan geyim növündən də istifadə edirdilər. Bəzən *şəltənin* üstündən *“ara tuman”* adlanan digər bir geyim də geyilirdi (inf. 10

Cəb.). (El arasında belə bir deyim də formalaşmış: “şəltə-şültəni də yığ, çıx get //cəhnnəm ol” (əks.şiv))

Bölgənin qadın üst geyim tiplərindən əsas hesab olunanlarından biri də “üst köynəyi”dir. Üst geyim dəstinə daxil olan, tuman (alt tumanı, ara (orta) tumanı, üst tumanı olaraq) üç çeşiddə hazırlanırdı. Qadın üst tumanı “büzməli” və “qırçınılı” olmaqla yeddi (7) bəzi hallarda isə on (10) “taxta” parçadan hazırlandığı üçün “*taxtalı tuman*”da adlandırılırdı (inf. 27 Laç., 17 füz.). “*Qadın tumanlarının ətək hissəsinə “balıq” adlanan əlavə parça tikilirdi. Tumana tikilən balıq başqa rəngli parçadan, həm də eninə tikildiyinə görə, etnoqrafik ədəbiyyatda “qıyqac balıq”// “qıyqac köbə” kimi qeyd olunur* (inf. 2, 5, 30) [94, s. 30].

İnformatorların söylədiklərinə görə, Qarabağ bölgəsində sərt qış aylarında qadınlar orta (ara) və üst tumanın arasından “*yorğan tuman*”da geyinirdilər. Sırınmış yorğanı xatırladan belə tumanları ev təsərrüfatı ilə məşğul olanlar, yaşlı və səhhətində nisbətən problem olan qadınlar geyirdilər (inf. 25 Füz.). Qadın geyimləri gündəlik və bayramlıq (xeyir-şər paltar) olmaqla iki dəstdə hazırlanırdı. Geyim dəstinə tamamlayan Qarabağın qadın geyim elementlərindən biri də “döşlük” və “önlük” adlanır. Adından da göründüyü kimi, sinədən başlamış, dizin aşağı hissəsinə qədər, qadın paltarının qabaq tərəfini örtür. Adətən belə önlük //döşdükləri evində xeyir işi olan ev sahibi köməyə gələn qadınlara verirdi (inf. 5 Füz.).

AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda Qarabağ bölgəsinə aid kostyumlar da yer almaqdadır (EF 1720 – 1721;1600 -1601; 1586 – 1587 ; 3364 – 3365 ; 86 46). Fond materialları içərisində arxalığ və tumandan ibarət kostyumların üstünlük təşkil etməsi arxalıqların Qarabağ qadınlarının geyim dəstində sevilməsinə təsdiq edir.

“*XIX əsrin sonlarından “nilufər” qollu arxalıqlar milli geyimlərimizin sırasına daxil olmağa başlamışdır. Bu arxalıqlar Qarabağa aid olması ilə bərabər, qarabağlı qadınların Azərbaycanın milli geyim fonduna gətirdikləri yenilikdir*” [94, s. 32-33]. Etnoqraf A.Əsədovanın tədqiqatlarından oxuyuruq: “Çiyin geyimi olan “qaftan” son dövrlərdə çiyin və bel geyimlərinə bölünərək, qofta - tuman adlandırılmışdır. “*Kitabi- Dədə qorqud*” oğuzlarının kişili-qadınli istifadə etdikləri (ortağ geyim) əsas

geyim tipi olan “qaftan” uzun tarixi dövr ərzində öz üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır” [51, s. 61]. Söylənmiş fikirdən belə anlaşılır ki, mintənə//nimtənə, çəpkən və arxalıq qaftanın təkmilləşmiş tipləridir. Nimtənə (mintənə) haqqında yazılı məlumatlar XII əsrə qədər gedib çıxır. N. Gəncəvinin əsərlərində “nimtənə” adlı geyim növündən söhbət açılır. “Sirlər xəzinəsi” poemasında: “onların donu (nimtənəsi) başdan dizə qədərdir” [57, s. 186].

Ərəb və Fars sözlərindəki ağırlığını nəzərə alıb, məzmunu sadələşdirərək vermiş müstəzadda: “Elə bir nimtənə ki, gözəl zərbaftan (qızıl sapla toxunmuş parçadan) olsun, diba (qiyməti çox baha olan qızıl və ipəkdən toxunmuş qiymətli parça) onunla müqayisəyə gəlməsin”, “yaxasında qızıl düymə dürdənəyə bənzəyə, əlbəttə ki, müvafiq gələ” [153, s. 67-76; 36, s. 260-261].

Qarabağ qadınlarının geniş istifadəsində olan çəpkən // çəfkən - üst geyim növü olub, astarlı tikilir və hətta yüngül sırıncıdır. Çəpkənlərin rəng seçimi də qadınların yaşına görə çeşidlənirdi: - Yaşdı qadınlar adətən göy, palıdı, bənəvşəyi və qara parçalardan tikilən çəfkənlər geyərdilər. Cavan gəlin və qızdarsa qırmızı, göy, yaşıl irəx'lərə üstünlük verərdilər (inf. 6).

Sallamaqol çəpkən Qarabağ üçün daha xarakterikdir. “Orta Asiya və Cənubi Sibir türklərində çəpkən uzunqol və topuğa qədər olduğu halda Anadolu türklərində isə oturaq həyat tərzini, əkinçiliklə əlaqədar olaraq çəpkən əhəmiyyətli dərəcədə gödəldilmişdir ki, çöl – təsərrüfat işlərində zəruri olan sərbəst hərəkət təmin edilsin”. [179, s. 123; 187, s. 14-15]. İstər mintənənin // nimtənənin, istərsə də çəpkənin adlandırılmasında eyniadlı parçadan tikildiyinə görə geyimin də həmin parça növlərinə görə adlandırılanlar var. “Qədim türk dillərində üst geyimlərinin tikilməsində istifadə olunan parça növü çək adlanırdı” [176, s. 143].

Qarabağ bölgəsində qadınların istifadəsində olan üst geyim tiplərindən biri də “Baharı”dır. Tədqiqatçılar bu geyimi Azərbaycanın digər etnoqrafik bölgələrində “Küləcə” adı ilə tanınan qadın üst geyiminin bir variantı olduğunu qeyd edirlər (inf. 18, 7, 19) [158, s. 106].

Qadın üst geyim növlərindən biri də arxalıq olmuşdur. “Qarabağ arxalıqlarını Azərbaycanın digər bölgələrinin eyniadlı geyim tiplərindən əsasən üç əlamət

fərqləndirir: yaxasının buta və ya oval (oyma) formada olması, qatlama ətəyi və nilufər qolları. XIX – XX əsrlərdə Şirvanda oyma yaxalıqlı arxalıqların yayılması Qarabağdan Şirvana köçmüş əhalinin gətirdiyi geyim tipidir” [135, s. 88-90]. Çəpkənlərlə arxalıqları fərqləndirən incə bir detal da çəpkənlərin əl tikilişi ilə arxalıqların isə tikiş maşınları ilə hazırlanmasıdır [94, s. 45]. “Kürdü” qarabağlı qadınların mövsümi səciyyə daşıyan üst geyim tiplərindən biri idi. Qarabağda kürdüyə “bədənçə”də deyilirdi.

Qadın baş geyimləri. Baş geyimləri qadınlar üçün daima ləyaqət göstəricisi olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda qadınların baş geyimləri iki yerə ayrılır: geymə (qoyma) və bağlama (örtmə) formada verilir. Birinci qrup baş geyimlərinə tac, təsək, çutqu, araqçın, dingə ikinci qrupa isə fərqli ölçülərdə və müxtəlif adlarla adlandırılan ləçəklər, çalmalar, kələğayılar, şallar, örpəklər, rübənd, papaqqabağı, çadra, çarşab, duvaq, tırna, alınnıx və s. aiddir [94, s. 47; 11, s. 44]. –*Qarabağ bölgəsində təsək // təsəx' növü kimi araqçın // araxçın geyiflər* (inf. 6, 4). –*Araxçınnar tikmə parçalardan tikilir, “quşgözü” və “güləbatın” tix'mə üsulu ilə bəzədilirdi, bı da onun möykəmliyini təmin edirdi* (inf. 1, 29).

Geymə (qoyma) tipli digər baş geyimi də “dingə” və “çalma” adlanır. Dingə areallığı baxımından daha geniş ərazini əhatə edir.

Qarabağda yaşa və zövqə görə qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli kələğayılar geniş yayılmışdır. İpək kələğayıya Qarabağın bəzi şivələrində (Laç., Cəb., Zən.) “şamaxı” deyilir. Bu cür kələğayı ilk dəfə şamaxıda toxunduğuna görə “şamaxı” adlandırılır [5, s. 273].

“Qarabağda “sallama” və “qızbaşı” deyilən baş bağlama üsulundan istifadə edilirdi” Qadın baş geyimləri içərisində “örpək”lər də xüsusi yer tuturdu. Qarabağda və Şirvan bölgəsində “şalı-zər”, “sərəndaz”, “qəsəbə”, “zərbaf”, “qaz- qazı”, “naz-nazı”, “bələlə”, “xaralı”, “alafa”, “bənərə” kimi örpək növləri geniş yayılmışdır. Qarabağ qadınlarının “yad kişilərdən yaşınmaq üçün üzlərinin gözdən aşağı örtüyü “yaşmaq” adlanır”. *“Bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud”da bir neçə yerdə təsadüf olunur (Ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi, ...qaş-qaş yaşmaq altından gülüşdülər).*

“Gizlən” anılamlı “yaş” və “yaşın” öz müstəqilliyini itirmiş, yalnız “yaşmaq” sözündə izini saxlamışdır” [152, s. 211; 71, s. 59].

Qadın ayaq geyimləri. Toplama materiallarının təhlili və elmi ədəbiyyata nəzər saldıqda məlum olur ki, ənənəvi qadın geyim kompleksində ayaq geyimləri də xüsusi yer tutur. Bunlardan *corab, badiş, çarıq, başmaq, şətəl, çust, nəleyin, məst, çəkmələr (dabanlı, uzunboğaz, yarımboğaz), quşkeçən, kəlik* və s. göstərə bilərik.

Qarabağ bölgəsi üçün corablar baş örtüyü kimi abır- həya rəmzi sayılır. Adətə görə, qadının ayağı görünməməlidir. Toxunma corabları “saya” (rezinli) və “bəzəkli” (rezinsiz) toxuyurdular. Corabı toxumaq üçün istifadə edilən milə “sülü” deyilirdi. Regionun “qarğağzı”, “qoçbuynuzu”, “dəhrəburnu”, “gəldirgə”, “göl”, “quyrum” corab növləri geniş yayılmışdır. Qarabağda “keci corablar” da geyilirdi. Belə corablar qız evindən nişanlı qızların bəyə və onun sağdış və soldışına toxuyaraq verdikləri hədiyyə idi. Söyləyicilərin dediyinə görə, bu corablar adətən toy günü geyilər, sonralar isə yadigar kimi saxlanardı (inf. 1, 5).

Qarabağın ənənəvi ayaq geyimlərindən biri də “badiş”dır. “*Badiş corab kimi toxunar; topuqdan yuxarı, dizdən aşağı olardı. Badiş qatma (ip) ilə baldıra bağlanardı. Badişi həm qadınlar, həm də kişilər geyirdi*” (inf. 15).

Arxası açıq, daban hissəsi hündür, pəncə üstü rəngli “müşkü” və “tumac”dan, altlığı isə göndən hazırlanan “*başmaqlar*”ı ustalar üç növdə: “zənanə”; “miyanə”; “qız başmağı” adları ilə hazırlayırdılar (inf. 6,19).

Qarabağın ən məşhur başmağı “Qala başmağı” (Şuşa) idi. “*Etnoqrafiya fondunda Xan qızı Xurşudbanu Nətavanın öz əlləri ilə bəzədiyi başmaq nümunəsi tarixi və bədii əhəmiyyət kəsb edərək fondun qiymətli materiallarından hesab olunur*” [94, s. 52]. Gəncəbasar və Qarabağda formasına görə uzunboğaz və yarımboğaz, hündürdabanlı çəkmə növündən biri də “quşkeçən” adlanırdı. Oğlan evinin gəlin köçməli qıza göndərdiyi toy libasının içərisində “quşkeçən”nin olması vacib sayılırdı (İnf. 6, 19).

Elat qadınları uzunboğaz çəkmələrə üstünlük verirdilər. Bu çəkmələri yaxşı aşılannmış keçi dərisindən biçib tikirdilər. “*Kazan tatarlarının “içeki” adlandırdığı ayaq geyimi tipoloji oxşarlığı ilə uzunboğaz çəkmələrə çox yaxındır. Qarabağdan*

Etnoqrafiya Fonduna daxil olan “çul” da (EF 1732) uzunboğaz çəkmədir” [94, s. 53]. Ehtimal ki, “çulunu sudan çıxarmaq” deyimi də dizə qədər dəridən hazırlanmış “çul”un suda islanaraq ağırlaşmış vəziyyətdə sudan çıxarmağı bacarmaq kimi mənası (düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmağı bacarmaq) üzərində qurulmuşdur. Çulun digər bir mənası da “palan” anlamındadır.

Qadınlar təsərrüfat işləri ilə məşğul olarkən, ayaqlarına geyindikləri *corab* və ya *badışın* üzərindən “çarıq” da geyinirdilər. Qadın və kişi çarıqları ölçüsünə görə fərqlənirdi.

“*Məst*” ev şəraitində geyilən yüngül ayaq geyimi idi. Şəhər və kənd qadınları altı aşılanmış dəridən “çust” da geyinirdilər. Ev şəraitində “nəleyin” və “kəlik” də geyinirdilər. Ev təsərrüfatı işləri ilə məşğul olarkən, köhnəlmiş ayaqqabıların dabanlarını kəsib və ya tapdayaraq geyinməklə Qarabağ şivələrində müxtəlif adlarla adlandırırırlar (Şap-şap, sürütmə, çəkələk) (inf. 28, 32).

Toxunma yun corabın altına keçə və dəri tikməklə “*şətəl*” adlandırılan ayaq geyimi hazırlanırdı. (Ehtimal ki, Qarabağda “şətəli toxunmaq” deyimi bu ayaq geyimi ilə əlaqəlidir).

Tufli, səndəl, qaloş kimi ayaq geyimləri son zamanlar Azərbaycanın və eləcə də Qarabağ qadınlarının geyim elementinə çevrilmişdir.

Kişi geyimləri. Görkəmli maarifçi alim H.B.Zərdabi ilk dəfə olaraq xalq geyimlərimizin təsnifatında geyimlərimizin: “alt paltarı”; “uşaq paltarı”; “səfər paltarı”; “yuxu və yatacaq paltarı”ndan ibarət hazırlandığını qeyd etmişdir [161, s. 446-448; 94, s. 56-57].

Qarabağ bölgəsi əhalisinin istifadə etdiyi kişi geyimləri: alt (can) və üst köynəyi, dizlik, şalvar, arxalıq, can arxalığı (içlik, pambıqlı), çuxa, kürk, yapıncı eləcə də fərqli biçimdə və adda baş və ayaq geyim dəstini təşkil etmişdir.

Geyimlər gündəlik və mərasimlik (xeyir-şər paltarı) kimi iki dəst hazırlanırdı.

XIX əsrin 80-ci illərinə aid bir mənbədə deyilir ki, Cəbrayıl qəzasında kişi geyimləri ağ və göy bezdən hazırlanırdı. Geyim növləri: “*gödək alt köynəyindən, bel yerində nifəsi (ip yeri H.M) olan dizlikdən, qış aylarında geyilən enli yun şalvardan, üst köynəyindən, onun üstündən geyilən arxalıqdan və arxalıq üstündən geyilən*

çuxadan ibarət olduğu göstərilir və baş geyimi kimi qoyun dərisindən hazırlanan konusvari papaqdan, ayaq geyiminə gəldikdə, bu tip geyimlər qısa yun corab, aşılanmış öküz və yaxud da kəl dərisindən tikilən çarıqdan ibarət olduğu qeyd olunur” Kişi alt paltarının digər elementi də “dizlik” idi. Dizlik dizə qədər olur, bədəni sıx tuturdu. *“Cəbrayıl şivəsində bu geyim növünə “mezər” də deyilir*” [61, s. 268].

Kişi üst geyimləri iki qrupa bölünür: bəldə saxlanan və çiyinə geyilən geyimlər. Birinci qrup geyim növünə şalvarı, ikinci qrup geyimlərə isə üst köynəyi, can arxalığı, arxalıq, çuxa, kürk, yapıncı (bəzi şivələrdə kəpənək də adlandırılır) və s. daxildir. Şalvar tikiş üslubuna görə dizlikdən fərqlənmirdi, lakin balaqları enli və topuğa qədər olmasına görə fərqlənirdi. Əhali arasında “nifəli şalvar”; “musurmanı şalvar” və varlıların geyindiği “urusu şalvar”, “qalife şalvar”lar da dəbdə olmuşdur. Peşə fəaliyyəti və zümrə mənsubluğu şalvarın balağının hansı formada qalmağından da bəlli olurdu. Demək olar ki, bu daha çox praktiki əhəmiyyət daşıyırdı. Məsələn, maldar və az miqdarda əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər soyuqdan qorunmaq və şalvarın balağının çirklənməməsi üçün şalvarın balağını corabın içinə salır və üstündən “dolaq” çəkirdilər. Xüsusilə çobanlar göstərdiyimiz əməli əhəmiyyət üçün dolağı diz qapağınadək sarıyırdılar [135, s. 72].

“Can arxalığı” Qarabağ kişilərinin köynəyin üstündən geyindikləri geyim növüdür. Bəzən Qarabağda bu geyim tipini “bəlyə” də adlandırırdılar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında çuxanın “adi” və “doqquzlama” çuxa növlərinin olduğuna rast gəlirik [41, s. 77]. Çuxanın rənginə bir mistik yanaşma da mövcud idi. Xalq arasında ağ çuxa – ağ günün, yaxşı yaşayışın, qara çuxa bəxtin gətirməməsi, qara günün başlaması kimi mənalandırılır: – *Ay qara çuxa Məmməd həsən, səni görüm qan əmdərəsən* (qarğış) (inf. 10 Cəb., 6 Şu.).

Mövsümü səciyyəli kişi geyimləri arasında “Kürk” də əhəmiyyətli yer tutur.

“Kürkü əziz qonaqlara hədiyyə kimi də bağışlayırdılar və miras kimi də atadan oğula ötürülürdü” [94, s. 63]. “XI əsrin məşhur türk abidəsi sayılan Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”ündə də göstərilir ki, türk xalqlarında quzu dərisindən tikilən və “içmək” adlandırılan kürklər də geniş yayılmışdır. *“Onlar*

həmçinin samur və sincab dərisindən tikilən və “içuk” adlanan kürk də geyinirdilər” [75, s. 55].

Azərbaycanın bütün etnoqrafik bölgələrini əhatə edən və heyvandarlıqla məşğul olanların üst geyim tipi olan yapıncıdan da geniş istifadə olunurdu. Yapıncı Muğan bölgəsində “*bürüncək*”, Qarabağda isə “*kəpənək*” adlandırılır [152, s. 211].

. Tipinə, keyfiyyətinə və müxtəlif sosial zümrələrin geyimi baxımından “*Yapıncının “Qabardini” (tüksüz), “Knyazi” (saçaqlı) və “Qartı” (çoban yapıncısı) olmaqla üç tipi yayılmışdır*” [94, s. 64].

Kişi baş geyimləri. Baş geyimləri ənənəvi kişi geyimlərinin mühüm elementidir. Qeyrət və namus simvolu olan papaqla bağlı bir çox tabular da var. Məs., Qarabağ kişilərinin camaat arasında, ailədə başıaçıq gəzmək yaxşı qarşılanmamış, qonağı başıaçıq qarşılamaq hörmətsizlik əlaməti olmuşdur. Papağı çevrilmiş vəziyyətdə münasib olmayan yerə qoymazmışlar; papağını itirmək və ya oğurlatmaq tək şəxsin özünün yox, onun nəslinin də təhqir edilməsi kimi dəyərləndirilirdi.

Yerli əhali arasında *Buxara papaq*, adlandırılan papağın materialı Krım və Orta Asiyadan gətirilən *Qaragül* dərisi idi. Qaragül dərisindən hazırlanan *Buxara papaqlar* da rənginə müvafiq olaraq, *qara* - Ərəbi papaq, *çal* - Şirazi papaq və ya *çal papaq*, *qızılı* və ya *gümüşü* - sür papaq adlarla məlum idi.

Papaqcılar papağın gövdə, tərək və astar hissələrini ayrılıqda işləyib sonradan birləşdirir və papağı tikirlər. “*Bir qayda olaraq, yaşlı nəslə mənsub olanlar uzun, 8 girvənkə (3,2 kq - H.M) ağırlığında, konusşəkilli, ucu şiş, cavanlar və uşaqlar isə “qarabağ fasonlu” yüngül dairəvi papaqlar geyirdilər*” [177, s. 60]. Kişi baş geyimlərindən biri də “*başlıq*” adlanırdı. Başlığı ilin soyuq aylarında və şaxtalı havalarda uzaq səfərə gedənlər və yüksək dağlıq ərazilərdə yaşayanlar papağın üstündən geyirdilər.

Kişi ayaq geyimləri. Tədqiq etdiyimiz bölgənin kişi əhalisinin istifadə etdiyi ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri olmuşdur: çarıq, başmaq, dübəndi, uzunboğaz çəkmə (xrom çəkmə), çust, məst, corab, patava, dolaq, badiş və s. dən ibarət idi və “*ülgü*” adlanan qəlib, biçim əsasında tikilirdi. Ülgü sözü ül+gü hissələrinin

birləşməsidir. Süngü < sün + gü, görgü > güz + gü sözləri də həmin modelə uyğundur. [94, s. 68; 38, s. 90-91].

Qarabağda kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin geyindikləri ayaqqabı növü aşılınmış dana, at və uzunqulaq gönündən hazırlanan çarıq olurdu. Çarığı əksər hallarda burnunun quruluşuna – formasına görə fərqləndirirdilər: *quşburnu, təkburun, çütməburun, üçburun* kimi adlarla ifadə olunur. Çarıq tikmək işində çarıqçılığa aid bir sıra peşə-sənət sözləri – terminləri (körpü, üzəngi (gözək), köşə-iplik (sirim, duvula, cirə) istifadə edilirdi (inf. 1).

Çarıq ayağa “çarıqbağı” vasitəsilə bağlanırdı. Qarabağda kişi geyim dəstinə şəhər əhalisinin geyimi olan başmaq//başmax, mərdunə başmax adı ilə də məlum idi. Qarabağ əhalisi Şuşa başmaqçılarının hazırladığı və bütün Azərbaycanda “*qala başmağı*” adı ilə məşhur olan başmaqlara da üstünlük verirdi. “Məst” də – yumşaq aşılınmış dəridən altlıqsız hazırlanırdı. Dabanı açıq olan başmaqdan fərqli olaraq çüst adlanan geyimin daban çevrəsi bağlı olurdu. Ayaqlığı başmaqla eyni olan “boğazdı” - uzunboğaz çəkmə (varlı kişilər arasında dəbdə idi) yuxarı hissəsi bahalı material sayılan tumac, xrom və müşküdən tikilirdi (inf. 20)

Dübəndi adlanan kişi ayaq geyiminin də altına göndən altlıq çəkilir və dabanına nal vurulurdu (inf. 1).

Qarabağın uşaq geyimləri. Qarabağın ənənəvi geyimlərinin tərkib hissələrindən biri də uşaq geyimləridir. Uşaqların da geyimləri böyüklərinki kimi eyni biçim və tikiş texnikası ilə kiçik formada tikilirdi, lakin uşaqlara “çağa” vaxtlarında müəyyən yaş həddinədək böyüklərin geyimindən fərqli geyimləri geyindirirdilər. “*Uşaq doğulan gündən qırx gün keçənədək bələkdə olan “çağaya” “qırx köynəyi” və “qırx papağı” adlanan geyim geyindirirdilər*” [175, s. 73].

Körpə uşaq iməkləyəndək bələkdə saxlanırdı. Bələk ölçüsünə görə bir-birindən az fərqlənən 6-7 ədəd yumşaq parçadan hazırlanırdı. Bütün parçalar uşağın bədəninə sarındıqdan sonra, təxmini ölçü olaraq 1 metr yarım (1,5 metr) uzunluqda “bələk ipi”, “bələk bağı” vasitəsilə “çalkeçir” edə-edə bələyi ayaqdan başa doğru bağlayırlar. Uşağın əlinin birini, bəzən də hər ikisini bələkdən çöldə qoyurdular və əlinə torba kimi qolları büzməli əlcək keçirirdilər. Xalq inancına görə uşağı “*beşik*

quşu” vurmasın deyə uşağı beşiyə qoyarkən üzünə nazik cuna salırdılar (İnf. 25 Füz.). Uşağın alt paltarı “tumuş” adlandırılır. “Sözün qədim kökü *tum // tun // ton // don* hissəsidir -*uş isə kiçiltmə mənalı şəkildir. Buradakı məna tumanın, donun kiçiyi anlayışını bildirir*” [38, s. 93].

Qarabağda uşaq şalvarının bağlı/nifəli, aşırma və finka adlandırılan üç növü fərqləndirilmişdir. Uşaq geyimlərinə əlavə edilən tikmə bəzəklər və naxışlar bəzək atributu kimi istifadə edilirdi. Rəngli şüşələr, qiymətli daşqaş və metallardan hazırlanmış muncuqlar “(göz muncuğu- *bəd nəzərdən, sarılıq muncuğu – sarılıq xəstəliyinə tutulmaqdan, möhrə muncuğu - mədə ağrısından, qusuntu muncuğu - soyuqdəymədən, göyətmə və şəvə muncuğunu qarabasmadan qoruduğuna inanaraq uşağın geyiminə asırdılar), üçkünc dualar, “boylama” adlanan dördkünc dualar, tısbağa kürəyi, dağdağan çiliyi kimi asma bəzək növləri həm də uşağı xəstəliklərdən, şər qüvvələrdən qorumaq məqsədi güdüdü” [157, s. 217].*

Qarabağda keçmiş dövrün bəzi uşaq geyimləri və bəzək elementləri istifadədən çıxdığı üçün onlarla bağlı inanclar və mərasimlər də unudulmaqdadır.

Geyimlərə əlavə olunan bəzək elementləri və əməli əhəmiyyətli əşyalar.

Kişi və qadın geyim kompleksini tamamlayan bəzək elementlərini və əməli əhəmiyyətli əşyaların tarixi geyimlərin tarixinə bərabərdir.

İbtidai insanların ilkin mifik təfəkküründə yaşadıkları aləmin xeyirxah və bədxah ruhlarla əhatələndiyi fikri olmuş və bu səbəbdən də xeyirxah ruhlara müxtəlif yollarla səcdə etmiş, bədxah ruhlardan qorunmaq üçün müxtəlif vasitələr fikirləşib tapmışlar. Bunlara misal olaraq, “*müxtəlif daşlar, fərqli heyvanlara məxsus sümük, buyuz, insan və heyvan dişi, balıqqulağı eləcə də bədənin müxtəlif yerlərinə həkk olunan döymələrdən ibarət olmuşdur*” [94, s. 79]. Qarabağ ərazisində Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini əks etdirən abidələrindən əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri artıq bu dövrdən bəzək əşyalarından geniş şəkildə istifadə olunduğunu sübut edir.

Qarabağ tarixi-etnoqrafik bölgəsində də əsrlərdən yadigar qalan bəzək-zinət əşyaları çoxluq təşkil edir. “KDQ dastanında təkcə qadınların deyil, kişilərin də

barmaqlarına üzük, və qulaqlarına *qızıl tana - altun kübə* keçirdikləri göstərilir” [175, s. 67-68].

Lazımı əşya-aksesuarlardan: – toqqa-qayış, kəmər, xəncər və xəncər qını, saat və saat qabı, saat zənciri, vəznə -patrondaş, tütün qabı, üzük-möhür istisna olmaqla Qarabağda kişi geyimləri demək olar ki, bəzəksiz olurdu.

Zinət əşyaları Qarabağın, əsasən, Şuşa, Ağdam, Ağcabədi, Bərdə və s. yerlərində - kустar sənət mərkəzlərində hazırlanırdı. Qarabağ zərgərханalarında qəlibkarlıq üsulu ilə qoza düymə, qoza yaxalıq, ətəklilik, hil (arpa), yarpaq boyunbağılar və “*torlama*” adlanan şəbəkə üsulu ilə məmulatlar istehsal olunurdu. Şuşada torlamaçı Əliş şəbəkə ustası kimi şöhrət tapmışdır (inf.1 Şu.).

Qarabağ qadınlarının istifadə etdikləri bəzək-zinət əşyaları istifadə imkanlarına və gəzdirmə tərzinə görə: baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif növlərə bölünürdü. “*Cığcığa*” adlanan baş bəzəkləri dəstinin Qarabağda (*tac-dingə, cıqqa*), *qəfəsə* (başə dingə qoyulduqdan sonra onun qabağına tutulan-tikilən üstü baftalı bəzək idi), *alınlıq, tetir, çəngəlli çənəbənd (qarmaq), qıraqlıq, gəlincac, qarabatdaq, təsəqabağı, cütqabağı, taclı cütqabağı və s.*) müxtəlif növlərdən istifadə olunurdu.

Qarabağlı şairlərin yaradıcılığına nəzər saldıqda, gözəllərin tərifini əks etdirən şeir nümunələrində qadınların istifadə etdikləri bəzək əşyalarının adı ilə qarşılaşırıq Qasım bəy Zakirin “Gəlsin” qoşmasına diqqət yetirək:

*Barmağında xatəm, belində kəmər,
Telində güşvarə, düymə tamam zər,
Qərq olsun yaşıla, ala sərəsər,
Naz ilə sallanə-sallanə gəlsin! (Q.Zakir)*

“*k<q<g səsdəyişimi ilə güşvara // qüşvara – qulağa taxılan sırğa sözü qədim türk dilində səs, bağırtı mənalarını ifadə edən “qu” komponenti əsasında yaranmış leksik vahiddir*” [62, s. 210]. Darağı, səbəti, gilası, pərəkli, ətəkli, aypara və s. sırğa növləri istifadə olunmuşdur. Həmin sırğa növləri qulaq bəzəkləri dəstinə aiddir və qulağın aşağı, “*niçək*” və ya “*qulaq pipiyi*” adlandırılan ətli hissəsinə bağlanırdı (Bər., Şu.).

Qarabağda “paxır üzük” birləşməsi misdən hazırlanan üzüyə deyilir (paxır qazan – misdən hazırlanan qazan – H.M.). Qarabağda gül formalı qızıl düymələr geniş yayılmışdır.

*“Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr”* [94, s. 35].

Qızıl-zinət əşyalarını bir-iki günlüyə başqasından götürülməsinə “*birovuz // biravız*” deyilir (inf. 14, 26). Geyimlər kimi zövqlə bəzənmək də bədii-estetik bəzək və əməli əhəmiyyət daşımışdır. Sosial vəziyyəti, etnik-mədəni yaxınlığı və etnogenetik əlaqələri əks etdirən geyimlər və onlara əlavə olunan bəzəklər və zinət əşyaları Qarabağ bölgəsini digər etnoqrafik ərazilərdən ayırır [118].

1.3.2. Yemək adları

Azərbaycan mətbəxinin tərkibinə daxil olan Qarabağ mətbəxinin özünəməxsus fərqli xüsusiyyətləri var. Əkinçilik və bağçılığın geniş inkişaf etdiyi kəndlərdə yeməli bitki məhsulları, xüsusən dənlili bitkilər üstünlük təşkil edirdi. “*Maldar elatların gündəlik yemək eynəsində - qida rasionunda süd məhsulları və ətlə hazırlanan yeməklərdən daha çox istifadə olunur*” [135, s. 101]. Tədqiqatlara nəzər saldıqda, milli yeməklərimizin müxtəlif cür təsnif edildiyini görürük. “Народы Кавказа” çoxcildli tarixi-etnoqrafik mənbədə Azərbaycan milli yeməkləri südlü, ət, xəmir, tərəvəzli və s. onlarca yeməklərin böyük rəngarəngliyi ilə fərqləndirilir [182, s. 127-128].

Ə. Əhmədov Azərbaycan mətbəxini aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

“1.salatlar və qəlyanaltılar; 2.şorbalar və həlimlər; 3. ikinci xörəklər; 4. kabablar; 5. plovlar; 6. dolma; 7. balıq xörəkləri; 8. undan hazırlanan xörəklər; 9. şirniyyatlar; 10. şərbətlər və içkilər; 11. mürəbbələr; 12. sirkəyə və duza qoyulan məhsullar” [40, s. 18].

T.Əmiraslanov və A.Əmiraslanovanın tərtib etdikləri Qarabağ mətbəxinə aid bəzi yeməklərin hazırlanma qaydasından bəhs edən “Qarabağ mətbəxi” adlı kitabda Qarabağ mətbəxinə aid olan yeməklər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. şorbalar; 2. əsas yeməklər (dolmalar, plovlar, kabablar, balıq xörəkləri, quş eti və yumurtalı xörəklər, kətələr); 3. içkilər; 4. Şirin xörəklər və unlu qənnadı məmulatları; 5. Şorabalar [50]. A. Mustafayev milli mətbəximizi iki qrupda: a) bitki mənşəli yeməklər, b) heyvan mənşəli yeməklər başlıqları ilə həm xəmir xörəklərini, həm ağartı məhsullarını, həm də ət yeməklərini vermişdir [135, s. 72].

H.Həvilov da yemək hazırlanmasında istifadə olunan ərzaq məhsullarını iki tərkibdə qruplaşdırır: a) bitki mənşəli məhsullara, çörək və meyvə-tərəvəz məhsullarını; b) Heyvan mənşəli məhsullara isə ət yeməklərini və süd məhsullarını daxil edir [66, s. 163]. Azərbaycan mətbəxinə aid bölgüləri biraz da genişləndirmək olar, ancaq dissertasiyanın həcmi nəzərə alıb və mövzumuzun tək yeməklərə aid olmadığı üçün qısa şəkildə bir neçə bölgüyə də toxunub Qarabağın spesifikliyini əks etdirən və tarixi dövrlə səsleşən yeməklərin üzərində daha çox dayanacağıq.

T.Hacıyev “Cəbrayıl şivəsi” mövzusunda dissertasiyasının terminlər bölməsində çörək və xörək adlarını fərqləndirmişdir [61, s. 37]. S.Behbudov “Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi” adlı namizədlik dissertasiyasında xörək, çörək adları və başqa yeyinti şeylərinin adları ilə bəhs etmişdir [24, s. 277].

R.Abbasovanın Qubadlı şivələrinə həsr olunmuş monoqrafiyasında və E.Allahverdiyevin ”Qarabağ dialektinin Əfşar şivəsi” adlı dissertasiya işində xörək, çörək, ağartı və s. adları başlığı ilə tədqiq etdikləri şivələrdən nümunələr gətirmişlər [1, s. 117; 2, s. 142]. Yemək adları ilə bağlı bölgüləri nəzərdən keçirdikdən sonra Qarabağ şivələrinə aid yemək adlarını dissertasiyanın verdiyi imkanlar çərçivəsində əhatə etmək üçün aşağıdakı bölgüdə təqdim etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq:

1. Süd və süd məhsulları ilə hazırlanan yeməklər;
2. Undan hazırlanan yeməklər, çörək və şirniyyat adları;
3. Ət ilə hazırlanan yeməklər;
4. Bitki, meyvə-tərəvəzdən və yumurtadan hazırlanan yeməklər [119].

Süd və süd məhsulları ilə hazırlanan yeməklər. “Ağız // Ağuz” (Ağd., Füz., Ağc.); ağızdıx // ağızdıx (Yev., Kəl.) – “*ağız südü inək və qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süddür*” [65, s. 42; 72, s. 75; 71, s. 163]. “Qədim türk lüğəti”ndə “ağız” sözü “Oquz” şəklində qeydə alınmışdır.

“*Ağcabədi rayonunun Avşar, Füzuli rayonunun Işıqlı kəndində yeni bala vermiş inəyin ağız // ağız südünün bişirilməsi ilə hazırlanan yeməyə katamaz // kətaməz // kətil deyilir*”(inf.24) [2, s. 143]. Tərtər şivəsində kərtməz, “*Qubadlı şivəsində isə Kələkə // kələkey adlandırılır*” [1, s. 117]. “Ağız” südündən qıyma çörəyi/ qaymaq çörək də bişirilir. “*Ağız südünə un qatıb qarışdırır, ocaq üstündəki yağlanmış sacın üstünə tökür, tez-tez çevirir və şişlə deşirlər ki, bu qayda ilə bişirilən yemək şan-şan adlanır*” [74, s. 97-98]. Bala vermiş heyvanın ilk 2-5 gündəki südü “bulama//bılama” adlanır. “Ağız və bulamadan “suluq” hazırlayırdılar. Bunun üçün ciftin qabığını yaxşı yuyub, ağız və bulama ilə doldurub isti közə basdırır, yaxud da isti təndirə yerləşdirirlər. Bu zaman dadlı, pendirli kütlə alınır” (inf. 14) [50, s. 11]. Heyvanın doğduğundan bir gün sonrakı südü 2-3 gün, zığlı - yağlı heyvanların südü təxminən 4 -5 gün bulama olur (Beyl., Füz., Tər. şivələrində yağlı sözü zığlı sözü ilə də ifadə olunur) “– *İnəyimiz neçə gündü doğuf, hələm südə dömmüyüf bılamadı. - Bılama süddən bir az qatı və sarımtıl irəhdə olur. -Bılamanı qabda vam yanan ocaqda bişənədək bılamaxnan bişirilir, belə eləmədihdə çürüyür*” (parçalanır - H.M) (inf. 20 Füz.).

Göründüyü kimi bulama//bılama sözü bulamaq feilindəndir. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim türklərdə bulamaq bir şeyi bişirmək anlamını ifadə etmişdir [168, s. 270]. Digər türk dillərində, eləcə də şivələrimizdə doğramac, bulamac, tutmac, omac / ovmac şəkildə yaranan xörək adlarının formalaşmasında iştirak edən *-mac, -məc* hissəsinin yaranmasını əvvəllər ümumi yemək anlamında işlənən “aş” sözü ilə əlaqələndirirlər [190, s. 128]. M.İslamov Azərbaycan dilinin sözdüzəltmə modelinə uyğunluğunu göstərən faktlarla – *mac // -məc* şəkilçisinin tərkibindəki *-ma + -c* şəkilçiləri kompleksindən ibarət olması fikrindədir [79, s. 73-74].

Tədqiq etdiyimiz şivələrdə qaymağın qatı qaymaq adlanan növü də var ki, Qarabağda “südbaşı” adlanır. Qalın qaymaq // südbaşı xüsusi üsulla südün bişirilməsi ilə əldə edilir. Südü ocağın üstündə bulaya-bulaya yarı hissəsi buxarlanana qədər qaynadırlar və qalan süd tədricən soyuyur və qalın qaymaq bağlayır.

Süddən müxtəlif adlarla adlandırılan xörəklər də hazırlanır. – Süddaş (Füz., Ağc., Bey.); süddü şilə // şilə (Ağd., Şu. və s.); süddü sıyix (Cəb.); hay-hay (Laç.) və

s. adlarla adlandırılan xörək südə düyü əlavə olunaraq bişirilir. Etnoqrafik materillərin tədqiqi zamanı qatığın hazırlanma qaydası bütün regionlar üçün eynidir – bişirilmiş südü sağım temperaturuna qədər soyudurlar, sonra südə maya qatırlar (bu mayaya Qarabağın əksər şivələrində “damazdix” və ya “çalası” deyilir), maya südün həcminə görə qatılır (bir qaşiq, iki qaşiq qatıq qatılır). Qatıq əldə etmək üçün südün mayalanmasına “qatıq çalmaq” deyilir. Südün qatığa çevrilməsi prosesi “südün uyuması // uyuşması”dır. Bu proses isti havalarda 3-4 saat, soyuq havalarda 10-12 saata baş tutan bir prosesdir (İnf. 15; 17).

Qatığın üzü – qaymağı, südün qaymağı və çiyəsini yağ hasil etmək üçün bir qaba toplayırlar ki, bunların qarışığına Qarabağın əksər şivələrində “yığıntı” adı ilə adlandırırırlar. – *Birəz yığintım var gərəx`atam nehriyə yağ eliyəm* (inf. 2 Cəb.). Belə hazırlanan yağa kərə yağı, nehrə yağı və əmcəx` yağı da deyilir. Qatıqla hazırlanan xörəklərdən dəvğa (Zən.) // davqa (Füz., Cəb.) // döyğa (Ağd., Tər., Bər.) adları ilə adlanan qatıq, göyərti və düyüdən hazırlanan duru halda yemək növüdür. “*Pendir – Qarabağda üzü - qaymağı alınmamış süddən düzəldilən pendir “üzlü // üzdü” – yağlı; çiyəsi-qaymağı alınan süddən hazırlanan pendir isə “üzsüz” - yağsız pendir adlanır. Dələmə - pendir mayası vurulmuş hələ süzülməmiş duru halda olan pendir*” anlamında olan sözün arealı Naxçıvan və digər bölgələrdə də yayılmışdır. “Axtarma” pendir Qarabağda ən yaxşı motal pendiri hesab olunur [47, s. 100; 72, s. 76-78]. Etnoqrafik tədqiqatların materiallarından məlum olur ki, axtarma adətən qoyun südünü qurtarmasına // südü soğulan vaxtı mayalanan pendirdir. “*Yaylaqdan arana köç ərafəsində - payızda sağılan süddən hazırlanır və suyunu süzmədən duz əlavə edib motalın yunlu tətəfinə tökürlər, dələmə motalın içində bərkiyib sarımtıl rəngdə daha yağlı pendir olur*” [8, s. 17]. Axtarma motalı Aşiq Ələsgər yaradıcılığında – “Dağlar” qoşmasında da xatırlanır:

Axratarma motalın, yağın, qaymağın,

Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar. (Aşiq Ələsgər)

Qarabağın əksər şivələrində kəsmiyin hazırlanma usulu eynidir. Kəsmik əldə etmək üçün, təzə sağılmış südə bir qədər qatıq qatıb, ocaqda qaynadırlar, qaynama

nəticəsində süd dələmə kimi olur, yəni *çürüyür* onu da torbaya töküb süzür və alınan məhsul kəsmix' olur (İnf. 26 Zən., 12 Qub.). *“Kəsmikdən qalan maye “zərdab”, pendirdən qalan mayeyə isə “dələmə” deyilir. Hər ikisindən içki hazırlanmasında və çörəkbişirmədə istifadə edilir və dələməni qaynadaraq, “nor” adlanan digər bir süd məhsulu da əldə edirlər. “Nor”a yağ və şəkər əlavə edilərək yeyilir”* [74, s. 103; 50, s. 12]. Qarabağ bölgəsində “lor” adlanan bir ağartı məhsulu da var ki, hazırlanma üsulu sadə və maraqlıdır. Təzə şora bişirilmiş südü əlavə edib duzlamaqla alınan qarışığa “lor” deyilir. Südü qatığa əlavə etməklə alınan qarışıq “kөрәмәz” adlanır. – Kөрәмәzi ən cox çobannar ye:llər, ye:ylaxda olanda süd, qatıx və zirvələrdə qalan qardan qatıb qarrı көrәмәz // qar көrәмәzi edillər (inf. 14 Bey.). *“Ağdam, Bərdə, Xocalı şivələrində sözün tərkibindəki saitlər qalın variantda keçərək “Koramaz” fonetik variantında qeyd edilib”* [3, s. 285].

Qatıq yavanlıq kimi tək yeyilməklə yanaşı şor, süzmə, qurut və s. məhsulların, eləcə də ayran və ayrandan hazırlanan sərinləşdirici içkilərin hazırlanmasında geniş istifadə olunur. Regionun folklorunda da qatıqla bağlı çoxlu nümunələr var:

Nənəm, a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzlü qoyun. (inf. 5, 14) (Sayaçı söz)

Qatığı pambıq parçadan hazırlanan torbada süzməklə ağartı növü *“süzmə”* alınır. Süzmə süzmək // süzülmək feilindən yaranmışdır.

Süzmədən “qurut” da hazırlanır. Qurut Azərbaycanın qərb bölgəsinin ən geniş yayılan ağartı məhsuludur. Duzlanan süzmə yumurulanaraq, günəşin altında qurudulur ki, bu ad prosesin adı ilə - qurutmaq feilindən yaranmışdır. Qatığı qurudub, daha çox soyuq havalarda xəmir xörəklərinə əlavə olunan ağartı növü kimi, *“türkməncə “qurt”, başqırca “kord”, özbək, uyğur, qırğızca “kurut”, qazaxca “kurt”, xakasca “hurut” fonetik qəlibində rast gəlirik. S.E.Malovun tədqiqatında “qurut” sözünün çevirməsi “siyah peynir” adlandırılır. Qurut // kurut sözünə M.*

Kaşğarının lüğətində: “Yağı alınmış, quru yoğurt” [83, s. 348; 180, s. 36]. anlamında rast gəlirik.

“Türk dillərinin etimologiya lüğəti”ndə də bu məhsulun adlandırılmasında kuru // kurı sözüne - feilinə -t morfeminin əlavəsi ilə yarandığı və türkdilli məxəzlərdə “*xırda yumurular halında qurudulmuş süzmə, qurudulmuş qatıq mənasında işləndiyi göstərilir*” [193, s. 167]. Göstərdiyimiz morfemə hansısa bir işin sonu və yaxud məhsulu mənasını yaradan düzəltmə isimlərdə də təsadüf edirik.

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, “-t şəkilçisi ilə düzələn isimlər ən çox “*Kitabi - Dədə Qorqud’un dilində görünür*” [133, s. 62]. Qurutun yaş vaxtı, bərk süzmə qatıq” formasında olmasına “cortan // cortdan” adına Zəngilan şivəsində də rast gəlirik [3, s. 81]. Qurutu qış aylarında xəmir xörəklərinin üzərinə əlavə etməklə və qarışıq məhsuldan yemək də hazırlayırlar. “*Tərtər şivəsində “kələcoş” adlanan yemək növü qurut, yağ və kartofdan hazırlanır*” [3, s. 272].

Undan hazırlanan yeməklər, çörək və şirniyyat adları. Qarabağda un qarışıqından hazırlanan duru və qatı halda olan xörəklərə qındı/qında, umac/omaş (tərkibinə qatılan unun rənginə görə qara umac // omaş adlanır) (Füz., Ağd.), (Xocavənddə süddü umac), xəşil/xaşıl, xingal/xəngəl, halva (tər halva, umac halva növləri var), quymax, horra, əriştə, süm-sümə, həsi və s. misal göstərmək olar.

Omac // umac // umaş – tədqiqatlardan məlum olur ki, umac sözü öncə “unlu aş”, “undan hazırlanan aş”, “omac aşı” formasında meydana gəlmiş, sonradan omac şəklində sadələşmişdir. Etnoqrafik məlumatlardan umacın hazırlanma qaydasına nəzər saldıqda, bu yemək adının ovmaq feili ilə əlaqədar yarandığı aydın görünür [119].

. “-Mac, -məc şəkilçisinin –ma, -c şəkilçilərindən yarandığı qeyd edilir”. [79, s. 73-74]. Qarabağ şivələrində əriştə // ərviştə (Zən.), Örüşdə (Yev., Bər.) M.Kaşğarının lüğətində “*eləşgə*” şəklində “*ət ilə birlikdə xaşlanmış xəmir parçaları*” [83, s. 173]. Şuşa şəhərində bişirilən əriştənin üzərinə ət suyunun əlavə olunması ilə bişirilməsi tarixi dövrün izlərini özündə əks etdirir və daha dadlı olması ilə seçilən bu növ əriştə Xocavənd rayonunda “sulu əriştə” adlanır.

“Həsi – süd və undan bişirilən duru xörək adıdır. “Qındı / horra – Südlə undan hazırlanan yemək növüdür (Ağcabədi, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Şuşa) Qındını əsasən körpə uşaqlara və yaşlı insanlara bişirirlər” [104, s. 163]. – Südəmən uşaxların görürsən kin, nənəsinin südü qandımır (bəs etmir, doydurmur - H.M) onda ona qındı bişirillər (İnf. 24 Füz.).

Çörək və şirniyyat adları. Çörəkbişirmənin tematik tədqiqi maddi və mənəvi mədəniyyətin qədim tarixə söykənən bir çox sahələrinin yaranmasını təqib etməyə, habelə ənənəvi mədəniyyətdən ayrılmayan neolit dövründə yerli əhali haqda söhbət açmağa imkan yaradır [172, s. 159]. Ağdamda çörək muzeyinin olması Qarabağda bu növdən olan qida məhsullarının çoxçeşidliliyindən xəbər verir. Nümunə üçün Qarabağı şivələrindən toplanmış çörək və şirniyyat növlərindən bəzilərinin adlandırılmasının tarixi- etimoloji və hazırlanma qaydasına nəzər salaq:

Balatı // balata (Q., Ağd., Bər.); xamra // xamıra (Füz., Cəb., Bey.) deyilir. Bunları əldə etmək üçün kimdənsə az miqdarda yaş xəmir alır, ya da yağış suyu ilə xəmir yoğurub saxlayırlar. *“Acıtma // ajıtma da - xəmir mayası adını ifadə edir. Prosesin adı sonda əldə edilən nəticənin adına çevrilir. Həmin ad acıtmaqdan yaranmış feili isimdir” [121, s. 63].*

“Siracı, sirajı, şirazi // kunarı // laylı yuxa – bir - birinin üstündə bişirilən yuxa növü” [24, s. 278; 61, s. 370; 1, s. 117; 74, s. 107]. Qarabağın digər şivələrində də göstərdiyimiz fonetik tərkibdə və müxtəlif sinonim sözlərlə ifadə olunur.

Yayma, yuxa – nazik şəkildə yayılıb sacda bişirilən çörəkdir. Azərbaycanın digər bölgələrində sacda bişirilən “lavaş” adlanan çörək növü Qarabağda yuxa adlanır. *“Sığırdili // sığırquyruğu – Uşaqlar üçün bişirilən mal dilinə oxşayan kökədir ki, Cəbrayıl rayonunda “ballı” və “maldili” adları ilə adlandırılır” [61, s. 370].*

“Tapı –təndirə bişirilən bir qədər qalın çörək; xəmirəli // xamralı, qalın– acidılmış xəmirdən sacda bişirilən çörək; lavaş – təndirdə bişirilən çörək növləridir” (Zən., Füz., Q., Cəb.) [50, s.10]. Erməni müəllifi E.Sevortyan “lavaş” sözünün türk dilində etimologiyasından bəhs edərək yazmışdır: “nazik yayılmış xəmirdən bişirilmiş dəyirmi çörək, süfrədə istifadə oluna biləcək fətirdir”. Bundan əlavə, 1940-cı ildə Moskvada “Azərbaycan mətbəxinin 50 yemək növü” adlı kitab (tərtibçilər

S.İ.Mesropyan və V.İ.Sxirtladze) nəşr olunmuşdur. Müəlliflər: Lüləkababı Azərbaycan milli çörəyi olan “lavaş”ın arasına qoyub bükərək süfrəyə təqdim edildiyini yazmışlar” [70, s. 116, 121].

Qarabağ şivələrinin əksəriyyətində sacda bişirilən yuxadan qalın olan çörək (sac çörəyi) fətir adlanır. Fətir təndirə vurulduqda təndir lavaşı deyilir. Azərbaycan dilinin digər şivələrində *“fətir təndir və ya sacda bişirilən qalın çörək”* kimi qeyd edilmişdir [22, s. 154]. Yaxşı bişməyən fətirə *“kələfətir”* deyilir (inf.14.). “Kitabi Dədə - Qorqud” abidəsində sacın üstündə bişən fətir anlamında *“bozlamac”* sözüne rast gəlirik. *“Yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bozlamac ilə bir küvdək yoğurd kəvəzlər, toyunca tıqa-basa yeyər, əlin böyrinə urar aydır”* [90, s. 33; 152, s. 209].

Fəsəli - Qarabağın əksər rayonlarında eyni cür bişirilir: üst-üstə 5-6 qat yayılır sonra üçbucaq formada kəsilir, sacda hər iki tərəfi qızardılır və deşdiklənir (Cəb., Ağc. Xoc., Füz.). *“Bölgədən asılı olaraq, mayalı və mayasız hazırlanır ki, bu da Qərbi Azərbaycanın Əşdərək şivəsində olan “yağlı çörək”lə uyğunluq təşkil edir”* [2, s.143; 22, s.154].

Kömbə - dəyirmanda un üyüdülmə zaman bişirilən duzsuz çörək anlamında Zəngilan şivəsində qeydə alınmışdır. Digər şivələrdə sajarası // işdi (içli, içi olan - H.M) fətir sacın içində bişirilən yağlı çörək, Xocavənd və Kəlbəcər şivələrində yağ, müxtəlif ədviyyatlar və qoyun quyruğu qatılmaqla bişirilən çörək növü kömbə adlanır. Kəlbəcərdə sacın altında bişirilən kombəyə *“küllü kömbə”* deyilir (İnf. 16 Kəl.).

Halva (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl), ballı halva (Laç.), tərəx' - doşabla (bəhməzlə) bişirilən halva (Zən., Q.), tər halvası (Xocalı), tər halva (Xc.v.) daxilindəki məhsullara görə adlandırılır. Un halvanın içində dən-dən qalsın deyər omac // umac kimi ovulur ki, buna da omac halva (Füz., Tər., Ağc., Şu.) deyilir (inf. 2, 5, 24).

Əyirdək // əyirdəx` // bişi (Xoc.v, Zən., Bey., Kəl.) əsasən, bayram mərasimi üçün və ya uzaq səfərə çıxan adama yol azuqəsi kimi bişirirdilər. 2-2,5 sm ölçüdə dairəvi formada yağda qızardılmış şirniyyat növüdür, xəmindən hazırlanır, bir ay saxlamaq olur (inf. 14).

Qarabağın ən məşhur və özünəxas şirniyyat növü kimi, xəmindən hazırlanan içlikli “Qarabağ kətəsi” və “Bərdə nanıdır” [50, s. 10].

Quymaq adlanan şirniyyat növü (Qubadlı, Xocavənd, Kəlbəcər və s) demək olar ki, Qarabağda çox tanınan bir şirniyyat növüdür. Əsasən, zahı (yeni ana olan. H.M) qadınlara bişirilir (İnf. 5 Füz.).

Laçın rayonunda “zirəto” adlanan duru halda olan xəmir xörəyi də üzərinə bal və şəkər tozu əlavə edilməklə yeyilir.

Paxlava da Qarabağda geniş yayılmış şirniyyatlardan biridir. Zəngilan rayonunun bəzi kəndlərində paxlava “*qatlama*” adlandırılır [50, s. 11].

K.T. Ramazanov “-ava” şəkilçisinin yaranması ilə bağlı məqaləsində qeyd etmişdir ki, “*əvvəllər qədim türk dillərində xörək // yemək adı bildirən iva // uva şəklində müstəqil mənalı söz olmuşdur. Sonralar leksik mənası olan söz kimi öz müstəqilliyini itirmiş, lakin ilkin mənasını özündə mühafizə edən bir neçə sözlə (qaysava, paxlava) birləşib, morfem şəklində daşlaşmışdır*” [137, s.104].

Ət ilə hazırlanan yeməklər. Təsərrüfat həyatı ilə əlaqədar Qarabağ ət yeməkləri ilə zəngindir. Bunu etnoqrafik məlumatlar da təsdiq edir. Nümunələrə diqqət yetirdikdə görürük ki, bu adların semantikasında hərəkət, feil əsasdır. “*Qovurma // qavırma, qızartma, pörtdətmə, çığırtma, basdırma və s. Qarabağ yeməklərinə nəzər saldıqda digər türkdilli xalqlarla üst-üstə düşən və qədim türk tarixini əks etdirən bədii nümunələrdə də adı keçən yemək adlarının*” izləri Qarabağ şivələrində indi də yaşamaqdadır [169, s. 36].

Qovurma - *Qarabağ bölgəsində qovurma gündəlik yeyilmək üçün və uzun müddət saxlamaq üçün bişirilir. Qara qovurma // qavırma (Xc.v, Füz.) öz yağında qovrulan ət küpələrə yığılaraq üzərinə öz yağından əlavə edib saxlanılır. Alçalı qovurma (Cəb.); səbzi qovurma (Xc.v; Ağc.). Qovurma hazırlayarkən Qarabağda qovurmalıq ət qaynadılmamış halda duzlanıb yağda qovrulur. (əks.ş) “Qaynadıldıqda qaynadılmış ətin suyu müxtəlif adlarla adlandırılır. Cəbrayıl rayonunda işgənə//təngav leksik vahidləri ilə adlandırılır. Təngav ayrıca yemək kimi çörək doğranaraq da yeyilir”* [59, s. 369; 3, s. 559].

“Kitabi-Dədə Qorqud” da (KDQ) – “qara qavurma edib, qırq bəy qızına ilətin; hər kim yedi ol degil, hər kim yemədi ol Qazan xatunudur” nümunəyə rast gəlirik [89, s. 45] .

“Qovurma arxaik xörək adının ən qədim şəkli “kaqurmaq” feilidir. Bu feili kaqurur, kavurdak formalarında da işlətməmişlər” [128, s. 32; 187, s. 417].

Yaxni/yəxni - ətin suda qaynadılması və noxud, lobya bişənə yaxın yuxa doğrayaraq bişirilən yemək növüdür (Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər). Bu yeməyə “KDQ”da da rast gəlirik. “Kəsə-kəsə yeməyə yəxni yaxşı” “Oğlu olanları ağ çadıra, qızı olanları qızıl, oğlu-qızı olmayanı qara çadıra qondurın, altına qara keçə döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirün, yesə yesün, yeməzsə tursun getsün” [90, s. 35, 96]. İ.Bayramovun tədqiqatında qeyd edilir ki, Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar şivəsində işlənən “yaxınkeş” ət qızartmaq üçün qabdır. “Sözün birinci hissəsi olan yaxın sözü qədim türk dilində “ətdən hazırlanan yemək” mənasında işlənən yəxni sözünün səs yerdəyişməsidir” [21, s. 66].

Qarabağın unudulmaqda olan yeməklərindən biri də *Qəvli //qəbilidir*. (Cəb., Zən.) Bu yeməyin hazırlanması üçün əti duzlayıb qovurur və bişəndə üzərinə noxud, su, soğan, ərik qurusu əlavə edilərək bişirilirdi.

Döşəmə - adın döşəmə olması ətin döşənərək arasına içliklərlə hazırlanmasından yaranmışdır. Söz döşəmək məsdərindən –k səsinin atılması ilə yaranmışdır.

Bağırbeyin – unudulmaqda olan Qarabağın köçəri elatlarının ən sevimli və tutumlu (kolorili) yeməklərindən biri olmuşdur. Qarabağın demək olar ki, bütün şivələrində tanınır. Qaraciyər, quyruq və quzu beyinindən hazırlanan “bağırbeyin” xörək adının birinci komponentində işlənən bağır sözünün dialekt və şivələrimizdə iki mənası var. 1) qara ciyər 2) ürək, qəlb [115, s. 177]. *Ağcabədi şivəsində işlənən bağır-öfkə/ ofgə/ öykə, qara ciyər və ağ ciyər – içalat anlamında işlədilir. “Bü:n bağır - öyfə almışam bişiməyə”* [8, s. 35; 70, s. 24; 128, s. 30]. Bağır sözü M.Kaşğarının lüğətində, “Əsrarnamədə” və başqa abidələrdə “köks, sinə, ciyər” anlamına gəlir. Bəzi şivələrdə hətta “öd” mənasında da qeydə alınmışdır [127, s. 15]. “Müxtəlif türk dillərində fonetik fərqlərlə, hətta Şumer dilində *-ba* formasında “bağır qara ciyər” mənasında işlənmişdir” [73, s. 34]. “Özbək dilində ürək və döş mənasında

bağır şəklində işlənir” [141, s. 200]. Qarabağ şivələrindən Füzuli şivəsində qara bağır – qara ciyər, ağ bağır – ağ ciyər sözləri ilə fərqləndirilir. Ağ bağır adamı ajdırır, qarabağır qanı artırır (inf. 22). Ciyərdən qida kimi istifadə məqamları qeyd edilir

Qarabağ bölgəsində bu gün də geniş istifadə edilən ət yeməklərindən *bozartma*, *bozbaş* kimi yeməkləri də qeyd etmək olar. Hər iki yemək adı bozartmaq feili ilə bağlıdır. “*Ət suda bişərkən bozardığı, rəngini dəyişdiyi üçün həmin xörəyin adı belə adlandırılmışdır; Bozbaş xörəyi ət, noxud, kartof ilə bişirilən sulu xörək, piti mənasında işlənir*” [3, s. 299; 128, s. 35]. Ağcabədi rayonunun Əfşar, Hüsülü; Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndlərində bozartmadan əlavə bu yeməyə “sıpasidiyi // spasüddüyü” də deyilir [2, s. 143]. *Bozartma – yağlı ətdən bişirilmiş sulu qovurma; bozqovurma, çoban qovurması – ala-çiy bişirmək, yüngülvari qovurmaq, əti bozartmaq* [50, s. 127-128].

Xocavənd rayonunda çoban bozartmasının “dəriiçi” deyilən növü də var ki, bişirilmə üsuluna görə belə adlandırılır.

Qəlyə // qəlyə // qəylə (y-l yerdəyişməsi) – Şuşa rayonunda quzu ətindən, Laçın rayonunda isə xoruz (toyuq) ətindən bişirilir. “Dastani- Əhməd Hərami” əsərində də bu yemək adına rast gəlirik. Bu yeməyin arealı kimi balqabaqdan hazırlandığı qeyd edilir [128, s. 29-30].

Şalampur – Ağcabədi və Xocavənddə ət, meyvə quruları və tərəvəzlər əlavə edilməklə bişirildiyi halda Bərdədə yalnız soğan və ət əlavə olunaraq bişirilir (inf. 7) [50, s.133-134].

Canınaçəkmə (Şuşa) - qoyun əti, yumuru düyü, zoğal axtası ilə hazırlanan yemək növüdür.

Basdırma – soğan, istiot və digər dadlandırıcı bitkilərdə saxlanan ətdən hazırlanan yemək nəzərdə tutulur. Basdırma zamanı ət ona qatılan tərəvəz və ədviyyatlarla tama gəlir və yumşalır. Dana əti bu üsulla yumşaldılır və “*dana basdırması*” hazırlanır. “*Basdırma sözünə V.V. Radlovun lüğətində də rast gəlirik (pasdırma // basdırma formasında)*” [187, s. 155]. “*Kabab ərəb dilindən alınma sözdür. Basdırma kabab birləşməsinin ikinci hissəsi olan kabab sözü ilə əlaqəli Azərbaycan dilində çoxlu sayda yemək adları yaranmışdır: - xankababı, tikəkabab,*

lüləkabab, tavakabab, badımcan kababı, təndir kababı, cücə kababı, toyuq kababı, pomidor kababı, kartof kababı və s.” [70, s. 173]. Lüləkabab sözünün etimologiyasını açmaq üçün birinci hissədəki lülə sözünə diqqət yetirək. Bu forma odlu silahların gülləyə, mərmiyə istiqamət verən boruşəkilli hissəsi – topun lüləsi, tufəngin lüləsi; qolda-qıçda boru şəklində içiboş sümük də lülə sümüyü adlanır. Lüləkabab qiymə və döymə ətdən hazırlanan kabab növüdür. “*Qiymə - qiymələmək, doğramaq, əzmək feillərindən yaranmışdır. B. Əhmədov bir neçə mənası ilə yanaşı, kəsmək mənasının da olduğunu qeyd edir*” [39].

“*Şiş olmadıqda əti közün üstünə qoymaqla da kabab bişirirlər, buna ətin “curum çəkilməsi” deyilir. Sümüklü əti közdə bişirərkən üstündəki əti nazik curumlayırlar*” [74, s. 105-106].

Xalqımıza xas olan tarixi yeməklərdən biri də dolmadır. Söz milli Azərbaycan sözündən – doldurmaq feilindən yaranmışdır. Yəni bükülmüş yarpaq ət qiyməsi ilə doldurulur, hazırlandığı bitkiyə görə dolmanın müxtəlif növləri yaranmışdır. Doldurmaq feilindən əlavə, sözün dolamaq/sarımaq feilləri ilə bağlı olmasını da qeyd edə bilərik.

Canınaçəkmə - qoyun əti noxudla birlikdə qaynadılır, bişdikdən sonra içərisinə yumuru düyü tökülür. Suyu çəkilib yağa düşənə qədər bişirilir, bişənə yaxın mövsümü olarsa zoğal, olmayanda zoğal axtası atırlar. Yeməyin adı mayenin düyü vasitəsilə qurudulması hesabına olmuşdur. Şuşa şivəsində bu yeməyin adı “*hoppaca*” adlanır (İnf. 21, 15, 30).

Qarabağın ən məşhur yemək növlərindən biri də müxtəlif cür hazırlanan plovlardır. Plov/aş sinonimliyi region üçün xarakterikdir. Əvvəlcə, “aş” sözünün mənaca daralıb aşın bir növü olan plova bərabər tutulması haqqında olan fikirlərə diqqət edək: “*Y. Məmmədov mənaca əhatəsi daralan sözlər sırasında aş sözünü də qeyd edərək bildirir ki, aş ümumi yemək adını bildirmiş, indi isə xörəyin bir növü – plov anlamında mənası daralmışdır*” [126, s. 71-72]. Aş sözünün yeməyi // xörəyi əvəz etməsinin izləri müasir şivələrimizdə yaşamaqdadır. Qarabağ şivələrində “qatıq aş”, “ayran aş”, “süddüaş” sözləri aşın ümumi xörək anlamına misal ola bilər, bu xörəklərin də tərkibində düyüdən istifadə olunması plova işarə kimi anlaşılmamalıdır

[8, s.97]. Bəzi şivələrdə dovğaya ayran aşı deyilməsi Qarabağda ayran aşı, qatıq aşı ilə dovğa ayrı-ayrı xörək adlarıdır. Aş sözünün yemək, xörək mənası Azərbaycan ədəbi dili tarixi nümunələrində müşahidə edilir: Yapağlı qocayı dəpəgözə verün, aşın bişürsün – dedi; ayğur atum boğazdayıb, aşum vergil (KDQ); ...pişirmüşdi dürlü aşlar; xəstə olalı könül eşqündən, ey can parəsi, içərəm gəm mətbəxindən dürlü-dürlü aşlər (Nəsimi) [54, s. 213]. Mənbələrdə Qarabağ plovlarını rayonlar üzrə qruplaşdırmışlar: plov (Cəb., Xo.cv); boranlı aş // boranı aşı (Q., X.cv, Zən.); boyanalı aş (Şu., Ağd., Bər.); çolpalı plov // çolpaplov (Şu., Ağd., Xc.v); döşəmə plov // döşəməli plov (Q., Ağd.); əvəlikli aş (Şuşa, Qubadlı); lobyalı aş // lobyalı plov (Ağd., Laç., Şu.); qaralı aş // qaralı plov (Ağd., Q., Şu.); Qəlyəli plov // qəlyə (Qu., Laç.); qiyməli plov // qiyməli aş (Şu., Xocav.); səbzi plov // səbzi qovurma plov (Şu., Cəb., Qub., Xocalı); şüyüdlü plov // şüyüdlü aş (Şu., Qub., X.cv.); turşu qovurma plov (Şu., Cəb.); balıqlı plov (Qub.); ərişdəli plov (Qub.); gilənarlı plov (Zən.); göyərtili / pencərli aş (Zən.); maşlı plov, noxudlu plov (Qubadlı); şeşdrəngli aş, (Şuşa, Laç.); südlü plov, şirin plov (Xocalı)” [50]. Azərbaycanda xüsusilə də Qarabağda plova - aşı olan atributiv münasibəti Füzuli şivəsində rast gəldiyimiz etnoqrafik leksik vahid olan “erməni aşı” ifadəsi və həmin aşın hazırlanmasında istifadə olunan məhsulların kasadlığı, kasıblığı plova bərabər olmadığı üçün bu cür adlandırıldığına şahidi oluruq (İnf. 24 Füz.)

Bitki, meyvə-tərəvəz və yumurtadan hazırlanan yeməklər. Bitki tərkibli unudulmuş yemək növlərindən bir neçəsinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, həmin yemək növləri daha çox qida çatışmazlığı ilə bağlı tarixin bəzi dönməndə istifadə edilmiş yemək növləridir. Məsələn, *“Zəngilan şivəsində rast gəldiyimiz “nögüt” - buğda qaynadıldıqdan sonra ona küncüt və s. qatılıb yeyilən quru xörək növüdür”* [24,s.277-278]. Şilənin bir növü olan qara şilə isə buğdanın parçalanmış hissələrindən (yarma) qovrulmuş soğanla bişirilən yemək növü olduğu göstərilir. *Qaysava // Qəysəvə* (Füz., Tər., Şu., Laç.) ərik, xurma və kişmiş qurusunun yağda qızardılması ilə hazırlanır.Yuxarıda -ava, -iva şəkilçisinin izahı ilə bağlı şərhə də müəyyən izahat vermişik [8, s. 108; 137, s. 103-104].

Hədik // hədix` Azərbaycanın əksər bölgələri kimi, Qarabağın da demək olar ki, bütün bölgəsini əhatə edən bitki tərkibli yemək növüdür. Hədiyi Qarabağda adətən ritual və mərasim yeməyi kimi bişirilir. Dialektoloji ekspedisiya zamanı topladığımız materiallar içərisində Füzuli rayonunda yenicə diş çıxarmağa başlayan uşağın dişinin rahat çıxması (yarması) üçün “diş hədiyi” *asıılır* (bişirilir). Qazan asmaq ifadəsi qədim leksik qatı əks etdirdiyi üçün bu yeməyin adında da qalmışdır.

“İşgənə - bu yemək adına Laçın rayonunda rast gəlirik. Bu qədim yemək növünün hazırlanmasında əsas ərzaq lobya paxlası götürülür” [50, s. 144]. İşgənə yemək adının arealına Ordubad şivəsində bozbaş, qovurma suyu, şorba, mənasında. Qərbi Azərbaycan şivələrində “sulu yemək” (yağ, soğan, su və kartof ilə hazırlanır) mənasında qeyd edilir [8, s. 208; 22, s. 199].

Balba – (Xocav., Şuşa, Ağd.) bu yeməyin hazırlanmasında fərqlilik var. Şuşa rayonunda balba ət suyunda bişirilir. Digər rayonlarda isə içərisinə vurulan göyerti çeşidlərinə görə fərqlənir. Balba sözünün qarşılığı kimi Füzuli, Cəbrayıl rayonlarında göyerti buğlaması // göy buğlaması və sadəcə “buğlama” adı ilə ifadə olunur.

Limpar qovurması – bulaqların başında bitən limpar bitkisinin qovurması həm ləzzətli, həm də müalicəvi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da soyutma adlanan yemək növü həm müxtəlif heyvanların ətinin, quş ətinin, yumurtanın və kartof, pomidor, lobya kimi tərəvəzlərin suda qaynadaraq qida kimi qəbul edilməsidir. Əslində bu növ qidanın qaynadılması ilə hazırlanır, lakin qəbul etməzdən əvvəl soyudulması ilə əlaqədar adlandırmadır. Bəzi şivələrdə qaynatma da deyilir – yumurta qaynatması, ət qaynatması və s.

Kükü - göyerti və yumurtadan hazırlanan yemək, “qayğanaq”, ilitmə // İlıq // İliğ – qaynar suya salınıb tez götürülən yumurta (inf. 7, 24, 27).

Qarabağ şivələrində və eləcə də Azərbaycanın digər dialekt və şivələrində işlənən söz birləşməsi şəklində olan və ikinci tərəfi “çığırtma” sözü ilə ifadə olunan yemək adlarının əksəriyyəti yumurtanın əlavəsi ilə hazırlanan yeməklərdir.

Zəngilan rayonunda (Bartaz k.) “*numuru*” *tamlığı dağılmayan – çalınmayan halda yağda bişirilən yumurtaya deyilir*” [24, s. 278].

Qarabağın təbii-coğrafi iqlim şəraiti və dağ və aran relyefli olması burada yeməli yabanı bitkilərin zənginliyini təmin edir ki, bu bitkilərdən də müxtəlif növ mövsümü yeməklər hazırlanır. Bu yeməklərin adlandırılması da maraqlıdır.

Kətələr – Göy kətəsi (Şuşa), Çiriş kətəsi (Qub.), Qırxbuğum kətəsi (Kəl., Qub.) növləri var [115].

1.3.3. Xalq təbabəti leksikası (xəstəlik adları və müalicə vasitələri)

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Qarabağ ərazisində də tarixi keçmişdən bu günə qədər xalq təbabəti üsullarından geniş istifadə edilmişdir. Tibbin hələ tam inkişaf etmədiyi, dava-dərmanın az olduğu bir dövrdə insanlar öz zəkaları və Allahın insanlara bəxş etdiyi otlar, bitkilər və müxtəlif türkəçarələr vasitəsilə xəstəliklərdən qorunmağa çalışmışlar. Həmin xəstəliklərdən bəzilərini qeyd etmək olar: qızdırma // qara qızdırma, pişməcə, qonax (göz xəstəliyi) öskürək // göy öskürək sarılıx, irinli yaralar, saç tökülməsi, qızılca, buru (ishal), cələ və s.

Göstərdiyimiz xəstəliklərin adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışıq:

1. insan xəstəlikləri ilə bağlı sözlər;
2. heyvan xəstəlikləri ilə bağlı sözlər.

İnsanlarda rast gəlinən aşağıdakı xəstəliklər qeyd olunmuşdur:

Qarabasma - qədim türk dillərində qara sözünün mənfi mənada “pis, zülmət” mənalarından yaranmışdır. Sözün eyni mənada və eyni fonetik variantı türkmən dilində də işlənir [176, s. 423].

Qaysax sözü Qarabağın bir çox şivələrində işlənir. -*Yaranın üsdü qaysaxlıyif*. Qaysaq sözü qasnaq sözündəndir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində aşağıdakı mənaları qeyd edilmişdir:

1. Qasnaq – sağalmağa başlayan yaranın üzündə yaranan nazik təbəqə. -*Yaran qasnaxlıyif sağalajax*. Yaş torpağın da suyu çəkilərkən üzərində əmələ gələn təbəqə də eyni adla adlandırılır (Cəb., Zən.).

Füzuli şivəsində qaysax sözü “*qavasax*” fonetik variantında işlədilir. “Sözün tərkibindəki “*qaysaq, qas, qaz*” komponenti qədim türk dili lüğətlərində “*qabıq*”

mənasında qeydə alınmışdır”; *“südüün üzündə yağlı təbəqənin əmələ gəlməsi; nazik buz qatı...”* [176, s. 423; 22, s. 236].

Təpitmə - məlhəm kimi istifadə edilir, bədənin zədədən şişən hissəsinin üzərinə qoyulur, adətən, xəmirəndən-undan hazırlanır. Şişin çəkilməsinə, ağrını azalmasına kömək edir. *“Bəzi tədqiqatçılar sözü bədənin çıxıq, sınıq yerinə qoyulan yağlı xəmir kimi də izah edir və söz kökünün səs təqlidi yolu ilə yarandığını əsaslandırmağa çalışırlar”* [28, s. 132]. *“Kitabi-Dədə Qorqud”*da *“qurumaq, suyu çəkmək//suyu çəkilmək”* mənalarında işlənmişdir: *“Böylə digəc Qaracıq Çobanın acığı tutdu, dodaqları təpsidi”* [90, s. 49]. Bəzi şivələrdə bu sözün fərqli mənalarına da rast gəlinir: 1. Xəngəl bişirmək üçün hazırlanmış lavaş-təpitmə; 2. Süddən kəsilmək, südüni qurutmaq-təpməx' və s. *“Qədim türk dilləri lüğətində “tep” feilinin təpikləmək mənası da verilmişdir”* [176, s. 552].

Qarqara - dilimizin demək olar ki, bütün dialektlərində, şivələrində *“qarqara etmək”* təbəət termininə eyni semantikada və eyni zahiri tərkibdə rast gəlirik. Əsasən, boğaz, ağız, diş xəstəlikləri zamanı geniş istifadə olunur. Bəzən *“yaxalamaq”* sözü ilə əvəzlənir. Məsələn; - *Uşağın boğazı gəlmiş, anası qarqara eliyif onnan sohram düzdi* (Tər., Füzuli ş.) *Ağız apar uşağa qarqara elə, elə yazıxdı, qızdırması tüşsün* (Bər.) və s.

“Qarqara sözünün təqlid yolu ilə yaranması ehtimal edilə bilər. Qədim türk sözləri lüğətində “qar” feilinin “boğulma, boğazda bir şey qalma” mənası göstərilmişdir” [176, s. 422].

Bədəndə müxtəlif səpkilər müşahidə olunan allergiya adlandırılan xəstəliyin dilimizdə işlənən ekvivalenti məlum olmasa da, Füzuli və Laçın şivələrinə aid toplama materiallarından anlaşılır ki, qeyd etdiyimiz şivələrdə onun adı *“məxmərək / maxmirəx”* şəklində işlədilir. Məsələn; - *Yumurtadan az ye məxmərəx' olarsan* (İnf. 11; 17).

Qarabağ şivələrinin hamısı üçün ümumi olan insan xəstəliklərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışıq:

inax - soyuqdəymə nəticəsində xırıltılı öskürmə və səsin tutulması (Bey., Füz.); *buru* – ishal; *lətdi* - öskürəyin bir növü (Zən.), *“göy öskürəx”*; *döənəx'* /

döyənəx' – ayağa çıxan bərk yara (Zən., Bər.,Tər.); *tutmaca* – baş ağrısı; *qulğuna* – boğaz vərəmi; *fir* – dərialtı şiş; *pıçılqan* – ayaq barmaqlarının arasının çatlayıb yara olması; *silli* - vərəm; *vurğun* - ürək-damar xəstəliyi; *qonax*- göz xəstəliyi; *zökəm // tumo // kəlləmanqo* - qrip xəstəliyidir (Ağc., Bər.).

Heyvan xəstəlikləri: çor, qarayara, dabax, cələ (şiş xəstəliyi), qaradalax, öfgə - (ağ ciyər xəstəliyinin adı), qarayanız, yaman, dilbaş (dildə əmələ gələn yara), şirə, goltun (dəri xəstəliyi) (Ağd., Ağc., Xc.v), xirtix' // xirtəx', çər // çərrəmə (zərərverici yara), dənətüşmə - köppə, qurdağzı (canavardan keçən xəstəlik), bənd // bozbənd // şilbənd – yel xəstəliyi adı, və s. aid etmək olar. Məlumdur ki, göstərilən heyvan xəstəliklərinin adları dilimizin bir çox dialekt və şivələrində eyni şəkildə işlədilir [72, s. 84-87].

. Qarabağda müalicə vasitəsi kimi, zədələnmiş, kəsilmiş yaraya (yaranın bişməsi üçün) qaynadılmış süd, yun və parça yanığının külü basılır ki, dilimizin qədim leksik qatını əks etdirən “*qurumsu*” sözü ilə ifadə edilir.

1.3.4. Məişət və mərasim leksikası

Məişət leksikası. Dilçiliyimizdə müxtəlif bölgələrin dialekt leksikası öyrənilərkən məişət leksikası da qismən araşdırılmış, müxtəlif bölgələr əsasında təqdim edilmişdir. Biz Qarabağ şivələrinin daxil olduğu ərazidə işlədilmiş və hazırda da işlədilməkdə olan məişət-dialekt leksikasının istifadə dairəsini nəzərə alaraq aşağıdakı şəkildə təqdim edirik:

Ev avadanlıqlarının adları: sandıx, dilo, dilo pərdəsi, rəf (Füz. şiv.); darax, davankeş (bütün şivələrdə); yorğan, döşəx', yasdıx, döşəx'çə, yux' yeri, yux' pərdəsi və s. (inf. 8 Yev., 7 Ağc., 24 Füz.).

Ev avadanlıqları sırasında mətbəx əşyaları da diqqəti cəlb edir: manqal, maşa, şiş, tuğ süpürgə, təhnə, tavax, simavar, balta, kötux', nehrə və s. Mətbəxdə işlədilən qab-qacaq adları da olduqca rəngarəngdir (oxloy, ərsin, dördəyax, teşt, tiyan, həvəydəstə, və s. Yuxarıda sadaladığımız ev və mətbəx əşyalarından bəzilərinin adları qədim tarixə malikidir. Məsələn *sərniç* sözüne “*M.Kaşğarının lüğətində “dəvə*

dərisindən düzəldilmiş su tuluğu, ağacdan oyulmuş qab” mənasında rast gəlirik” [82, c.1, s. 444].

Cürtdəx’, bardax sözlərini Ə. Dəmirçizadə “50 söz” kitabında belə açıqlama gətirmişdir. *Cürtdəx’* dilimizdə səhəng adlanan su qabı ilə eynidir. Lakin bəzi bölgələrdə *səhəng* ölçüsünə görə *cürtdəx’dən* bir az böyük su qabıdır. “*Kitabda bardaq sözünün türk mənşəli “bor + daq” komponentlərindən düzəlməsi fikri söylənilir. Mənası “mey qabı” kimi izah edilir: bordaq // bardaq*” [34, s. 54].

Mətbəx əşyalarından: “*bölmə- nəlbəki, qavlama-oturacaqlı dərin mis qab, təhnə, təst, ərsin, selə – nehrənin ağzına bağlanan dəri, səvərən/cəvərən – kiçik səbət, asmalix-qasıq yığılan totba, qəmalti – iri bıçaq, sabılca – uzun qulpu olan dayaz tava, qufluca- uzun qulpu olan su qabı*” [1, s.117].

Qarabağ xalçaları da ornamenti, keyfiyyəti və çeşidi ilə dünyada tanınır. Buranın xalça çeşidlərinə: “Ləmbərani”, “Çələbi”, “Açma-yumma”, “Balıq”, “Buynuz”, “Qarabağ”, “Bərdə”, “Ləçəx’türünc”, “Sumax” (xovsuz xalça) kimi növləri daxildir (Qarabağ şivələrinə aid toplama materialları – H.M). Göstərilən söz və ifadələr Qarabağ dialekt zonasına daxil olan rayonların dialektal leksikasına daxil olan terminoloji sözlərdir. Qarabağın xalçaçılıq sənətinə daxil olan “gül gəbə” növü də məşhurdur (inf. 14)

Mərasim leksikası. Məlumdur ki, hər bir xalqın həyatında müxtəlif mərasimlər həyata keçirilir. Toy, nişan, yas mərasimləri xalqın həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Eyni zamanda müxtəlif mərasimlər bölgələrdə müxtəlif şəkillərdə təşkil edildiyi üçün müxtəlif mərasim leksikasının yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, mərasim leksikasını nisbi şəkildə aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- yas mərasimləri ilə bağlı olan sözlər;
- toy, nişan və elçiliklə bağlı olan sözlər;
- adqoyma və digər mərasimlərlə bağlı olan sözlər.

Xeyrat, ehsan, cənazə, yuat yeri, molla, ajal, kəfən, tabut, meyit, məzar, qavır/qabır, qavır yeri, mürdəşir, üç, yeddi, qırx, cumaxşamı, qara bayram, halva və s. Göründüyü kimi, verilmiş yas mərasimi sözləri digər bölgələrimizdə rast gəldiyimiz

sözlərdir. Bölgədə ölünün qalan paltarları “*andır*” adlandırılır. (belə bir qarğış da var: - andıra qalmış) Cəbrayıl şivəsində, həmin mənada işlədilən *so:xa // soyxa* sözünün Füzuli şivəsində “*mirət // merət // mərət*” variantları da var (İnf. 20; 22 Füz.).

Toy-nişan mərasimləri üçün işlədilən: elçi, başdix, şirinçay, cehiz, gəlinnix', toy, şabaş, toybəyi, xına, xınayaxdı, parça, parçapiçini, nazik (şirin çörək), “*sağdış, soldış, bəytərfi, yengə, boygördü, üzəçixdı, nəmər – toyda verilən pul, süt pulu – başlıq pulu (Zən.), dişxərçi – qız evinə toydan qabaq gedən ərzaq (Ağcabədi) və s. terminlər müşahidə edilmişdir*” [104, s. 73, 81].

Qarabağ şənliklərini ayıran əsas xüsusiyyətlər bu ərazidə (Bakı və Şirvan məclislərindəki kimi) muğamata üstünlük verilməsidir. Toy əhli oynamaqdan, şənlənməkdən daha çox muğama qulaq asmağı sevir. Qarabağda toy adətlərindən maraqlı olanlardan biri də gəlin evindən əşya oğurlamaqdır. Qızı oğlan evinə aparmağa gələnlər qayıdanda, qız evindən xəlbəti götürdükləri (oğurladıqları) əşyaları götürərək qızı bəy evinədək müşayiət edirlər. Bu adət də şivələr üzrə müxtəlif cür adlandırılır. Məs.: “*şeyoğurluğu*”, “*xəspuşluq*”, “*xəkrizdəmə*” (Ağdam, Füzuli, Şuşa, Tərtər), “*çıpıtma*” (Cəbrayıl), “*xırsızlıq*”, “*sirqət*”dir. Digər bir maraqlı məqam isə qızın anası evdən köçən qıza çörək əvəzinə bir ovuc kül verir. Təbii ki, həm qız evindən “oğurluğ”un, həm də kül verməyin bir mifoloji və sosial-psixoloji tərəfləri var. Qarabağ şivələrində gəlini bəy evinə “atlanma” adlanan gəlin havasının müşayəti aparıldığı qeyd edilir. “*Bu hava “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında “yelətmə” şəklində qeyd edilir (Ozan gəldi yelətmə çaldı). İlətmək // yelətmək (“aparmaq, yola salmaq” mənasında) feili ilə əlaqədardır*” [152, s. 220].

Qarabağ şivələrində mərasim leksikasına aid “bəlgə” sözü də işlənmişdir. *Bəlgə* qız evinin razılığı alındıqdan sonra qıza oğlan evindən göndərilən kiçik nişan kimi izah edilir. Bu söz həm Qarabağ şivələrindən Bərdə, Yevlax, Kəlbəcər, Şuşa şivələrində, həm də bəzi Qərb qrup dialekt və şivələrində - Qazax, Gəncə, Goranboy şivələrində eyni mənada işlənmişdir [7, s. 70].

“Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə bəlgə sözünün müxtəlif mənaları qeyd edilmişdir. Sözü arxetipinin bir şeyə nişan qoymaq // nişanlamaq//

bəlli etmək mənalarda işlənən “bəlləmək // bəlli etmək” feilinin olması fikri daha inandırıcıdır [23, s. 15].

Yeni doğulan körpəyə adqoydu mərasimi keçirmək hələ ən qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Qarabağ şivələrində bu adətin bəzi elementlərinə təsadüf edilir. Məsələn, məclis qurulur “Quran”dan ayələr oxunur, (bu əksərən vəfat etmiş şəxsin adı verilərkən adın *halallığının alınması* üçün edilir) ağsaqqallar, ağbirçəklər xeyir-dua verirlər, sonra məclis davam edir; hədiyyələr verilir, müxtəlif əhdlər olur və “*göbəkəsmələr // göbəkərtmələr // beşikərtmə* - (uyğun yaşda olan körpə valideynləri onların böyüyəndə ailə qurmalarına xeyir-dua verir, əhd edirlər) *kimi sözlərə abidələrimizdə də (KDQ) rast gəlirik*” [152, s. 218]. Bu bənd haqqında daha ətraflı bax: [117].

1.3.5. Oyun adları

Azərbaycanın ayrılmaz bir bölgəsi olan Qarabağ üçün həmin ərazinin dialektal leksikasının bir parçası olan oyun adlarını da digər bölgələrimizdən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək doğru olmaz. Elə oyunlar var ki, nəinki Azərbaycanın digər bölgələri, hətta digər türkdilli xalqlarda da işlənir. Qarabağ şivələrində həm cümlə tipli, həm də söz birləşməsi şəklində olan oyun adlarına rast gəlirik. Məsələn, “eşşəkbeli” və ya “uzun eşşək” oyunu fikrimizi ehtiva edir. Bu bölmədə Ağdam, Füzuli, Yevlax, Xankəndi, Zəngilan, Qubadlı və digər Qarabağ şivələrində rast gəlinən aşağıdakı oyun adlarını nümunə göstərmək olar: artıma, birheydi, helləmə, gözbağlıca, cızagirmə, siçan-pişix’, gəlin-gəlin, aşığ-aşığ, gizlinqaç // gizlənpaç, nəktək, mərə // qığməre // həvəköşdü // mərəkədü, dirədöymə. “*Zəngilan şivələrində dülədöymə // qəyişdöymə // qəyişdənçixmə, süddü sümüx*” (Zən.) [24, s. 279]; çilingağac, mətəqorudu, yeddi daş, topaldıqaç, mətə-mətə, qərciməqəyə-beşdaş, diltlixoruz, itqusdu, küləbasdırma - Novruz bayramında yumurtanı torpaqdan düzəldilmiş 7 topadan birinin altında gizlədib axtarmaq (Zən., Qub. uşaqların oynadığı qədim oyun növüdür), çalağan çardağı oyunu - 5-6 nəfər baş-başa verib dayanır, bir nəfər isə onları minmək istəyənlərdən qoruyur. Uşaqların oynadığı

maraqlı oyunlardan “yoldaş səni kim apardı?”, aşıx-aşıx/aşiq-aşiq – oyununda istifadə edilən sözlər maraqlı faktlarla zəngindir: “*Aşıx // aşiq - qoyun qılçından çıxan sümükdür, əlbəx'- aşığın hamar tərəfi, cik- aşığın çuxur tərəfi, saqqa- qoyunun sağ qıçından çıxan aşiq, mat – qoyunun sol qıçından çıxan aşiq; soltandurma – aşığın uzununa dik dayanması; savışmax – oyuna başlamaxdan əvvəl kimin birinci, kimin ikinci, üçüncü olmasını bilmək üçün saqqaları yerə atıb müəyyənləşdirmək; qıtmax - saqqa ilə qurulmuş matları vurub aparmaq*” [24, s. 280]. “*Bölgədə işlənən “dirədöymə” oyun adı eyni şəkildə Borçalı şivəsində, “duradoqma” şəkildə isə Qax rayonu şivələrində işlənmişdir*” [65, s. 48].

Qeyd olunmuş “gizlənpaç” oyun adına dilimizin digər şivələrində *gizdənpaç // gizdənpaç // gizdin qaç* və başqa variantlarda da təsadüf edilmişdir. Lakin oyunun təşkili və keçirilməsi ilə bağlı heç bir ciddi fərq müşahidə edilmir. “Gizlənpaç” oyununun adı bölgələrə görə bir az dəyişir.

Qarabağ bölgəsində uşaqlar arasında əsasən, oğlanlar tərəfindən oynanılan “ənzəli // eşşəkbeli // eşşəx'beli” adlı oyun növü də geniş yayılmışdır (inf. 20, 31).

Beşdaş azərbaycan ərazisində geniş yayılmış oyun növüdür, xüsusilə də bayram günlərində, bayramqabağı uşaqlar arasında oynanılır. Evcik-evcik oyunu isə əsasən, otaq şəraitində, həyətdə kiçik yaşlı qızlar arasında oynanılır. Müşahidə edərkən məlum olur ki, qızlar öz evlərində gördükləri qayda-qanunları bu oyun zamanı nümayiş etdirirlər.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, tarixən formalaşaraq günümüze qədər gəlib çıxan oyun növləri və digər kateqoriyadan olan leksik vahidlər oyunların keçirilməsi qaydaları və s. əgər indi toplanmazsa, tədqiq edilməzsə, bir neçə ildən sonra onları toplayıb nəşr etdirmək də qeyri-mümkün olacaq. Çünki yaşadığımız, elm və texnikanın inkişaf etdiyi dövrdə hadisələrin sürətli axını, oyunların oynanılmaması ilə həmin dil vahidlərinin də unudulmasına zəmin yaratmışdır.

1.3.6. Təsərrüfat leksikası

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin önəmli bir hissəsini konkret sahələrə aid edilən, məhdud işlənmə dairəsinə daxil olan, ümumişlək olmayan peşə-sənətlə bağlı sözlər təşkil edir. Konkret sahələri əhatə edən sözlər bu cəhətinə görə müxtəlif semantik qruplarda ümumiləşdirilir. Qarabağ şivələrində də eyni mənzərənin şahidi oluruq. Yəni ərazinin təsərrüfat leksikasının - peşə-sənətlə bağlı sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı uyğun hesab edirik:

- 1) heyvandarlıq leksikası;
- 2) əkinçilik, bostançılıq və bağçılıq leksikası.

“Bölgənin iqtisadi vəziyyətini əks etdirən sözlərin yayılmasının sərhədlərini müəyyən etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə ki, ölkəmizin iqlimi bölgələr üzrə o qədər də kəskin fərqlənmir. Bu da əhəlinin ölkənin hər yerində təsərrüfatın bütün sahələri ilə məşğul olmasına imkan verir” [149, s. 332]. Tematik tədqiqat zamanı müəyyən təsərrüfat sahəsinə aid sözün ölkə üzrə çox da fərqlənməyən paralelləri ilə qarşılaşırıq.

Heyvandarlıq leksikası. Tədqiq etdiyimiz Qarabağ şivələrində daha çox inkişaf edən təsərrüfat sahəsi isə *heyvandarlıqdır*. Bu sahə ilə bağlı olan sözləri müxtəlif tədqiqat işlərində heyvandarlıqla bağlı terminlər adlandırırlar [72; 104]. Biz də bu sahə ilə əlaqədar işlənən sözləri heyvandarlıq leksikası başlığı altında tədqiq etməyi məqsədəuyğun bilirik. Heyvandarlıqda bəslənən heyvanların cinsinə, yaşına, rənginə və digər əlamətlərinə görə adlandırılması təcrübəsi mövcuddur.

Qarabağ şivələrində də eyni halın şahidi oluruq. Qoyunçuluqda *cinsinə görə* qoyun adlarından: merinos, herix', balvas və s. işlədilir. Merinos – boyu gödək, yunu az olan qoyunlardır; herix' – iri, gözəçarpan qoyun cinsidir; balvas – uzunquyruqlu qoyunun adıdır; qırım – az yunlu, gödək boylu qoyun cinsi və s. Bunlardan bəziləri mənşəyinə görə alınma olsa da, əksər hissəsi leksik dialektizmlərdir: qırım, herix' və s. Herix' sözünün mənası tezyetişən kimi izah edilir. *“Kəlin – buynuzlu qoyun, quzu – 2 ayadək, əmlix' – 6 aylıq quzudur. Əmlix' sözü əmmək feili ilə bağlıdır, hələ də süd əmməsini bildirir”* [191, s. 83; 72, s. 59].

“Toğlu // toxlu – 6 aydan sonra, şişək – 2 illik dişi qoyun, əkə qoyun – iki ildən sonra (dişi), ö[^]əş // öyəş - 3 illik erkək, qaradiş – 3 ildən sonra (erkək), azman - 4 ildən sonra (erkək), heyis - 6 illik erkək, dızix/dızman –7 illik erkək” [1, s. 120; 61, s. 361]. *“Şişək’ iki yaşlı və bir qarın döğmüş dişi toğlu mənasında da işlədilən qoyunçuluğa aid sözdür. V.V.Radlovun lüğətində də şişək’ “ikiillik qoyun” mənasında verilmişdir”* [186, c.1, s. 417; 72, s. 46-47]. *Öyəc // öyəş // öəş // öəç fonetik variantlarda 2-3 illik erkək qoyun, buruq qoç (axtalanmış) klassik və ağız ədəbiyyatında da rast gəlinir. “Koroğlu” dastanında “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda Koroğlu Həmzəyə deyir:*

*“Əylən deyim “Qırat”ın qiymətini,
Səksən min sərəkərdə mala da vermə!
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə pula da vermə!”* [91, s. 171]

Əlamətlərinə və rənginə görə qoyun adları Qarabağ şivələrində ən xırda detalına görə fərqləndirilir: maçan // moçan – qoyunun boğazından sallanan muncuğa oxşar ət, bənəviş qoyun – bənövşəyi rəngli, kərə – qulaqsız, kürə – qulaqlı (əbrəş kürə, qara kürə, sarı kərə) və s. adlandırılır. Çobanlar qoyunları belə əlamətlərə əsasən sayırlar:

*“Sarı kərə tayın getdi, boz kərə tayın görüm.
Bənəviş kərə tayın görüm, qızıl kürə tayınan,
Qumaral kərə, çal kürə tayınan, qaşqa kərənin tayı.
Səkil kürə tayınan, qaşqa kərə tayınan, çal kürə tayınan...”* [92].

Yaşına, rənginə və cinsinə görə qaramal və camış adları: *“bılix // bulux // pışdix // pıçix, buluqqa // bülüqqə(Füz.) təzə doğulmuş (1-3 aylıq) buzov”* (Xocav. Laç., Kəl., Zən., Ağc., Ağd., Ağdərə) [72 s. 16-17], bızav – 6 aya kimi inək balası, *dana – 6 aydan sonra, damnançixma – birillik dana. “Qərb qrupu şivələrində tövlə əvəzinə dam sözü işlədir. İlk dəfə naxıra qoşulduğu üçün “damnançixma” adlanır. Bu sözün*

sinonimi kimi Birqarışan // birqarışar, Malaqarışan // malqarışan da işlədilir (Kəl., Laç., Xocav.), qısırəmən // qısırmən – bir yaş beş aylıq dana” [72 s. 20].

Düyə –1 ildən sonra (dişi), cöngə // tüncü –1 ildən sonra (erkək), *inək // inəx'* – 2 ildən sonra (dişi), *öküz* – 2 ildən sonra (erkək) qaramal növləridir.

“*Baharbənd*” - tövlənin qarşısında kənarları açıq, isti havalarda heyvanların dincəlməsi üçün nəzərdə tutulan yerdir (inf. 8 Yev.).

“*Çidarramax* – inək və camışın ayağından bağlamaq; “*domrux*” camış və ya inəyin qabağ ayağına bağlanan yonulmuş iri ağac; “*Gəz keçmək // gəzyazma*” – *inək və camışın vaxtında doğmaması mənasında işlədilir. Bu söz “gəz” və “yazma” sözlərindən yaranmış “gəz” – dəfə, kərə; “yazma” – “ötmə”, “keçmə”, “aralanma”, “yerindən qaçma” mənalarında işlənir. “Yayıxmax” // “yazıxmax” sözü “perix'məx'*” sözü ilə sinonimdir. Məs., *toyuq yerindən yazıxıb*” (Ağd., Cəb.) [72, s. 23; 20, s. 70]. “*Ətənə*” – döl kisəsi, ət pərdəsidir. Bu sözün yarandığı “tən” – bədən // gövdə mənasında abidələrin dilində işlənmişdir [125, s. 38].

“*Sərdan*” – *heyvanların günorta yığıldığı yer*” [24, s. 267]. Füzuli və cəbrayıl şivələrində bu yer “mə:l” sözü ilə ifadə olunur.

Atçılıq sahəsinin inkişafı baxımından Qarabağ yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda bütün Qafqazda əsas yerlərdən birini tutur. Qarabağ atları Azərbaycanın Qarabağ ərazisində yaradılmış və geniş yayılmış dağ-minik at cinsidir. XVII–XVIII əsrlərdə Qarabağ xanlığında bu at cinsi daha da təkmilləşdirilmişdir. Qarabağ atları Asiya və Qafqazda ən qədim at cinsi hesab edilir [98].

Bəzən yanlış mülahizələr yürüdülmüş, Qarabağ atlarının digər növlərdən, fars və ya ərəb atlarından törədiyi fikri də yayılmışdır. “*Tarixdə altmış min qızılı Qarabağ atının Ərəbistana aparılması faktı da vardır*” [98]. Hələ “Ərəb atları”nın xüsusi cins atlar kimi mövcud olmadığı bir dövrdə Qarabağ atları mövcud olmuş, qədim rəsm əsərlərində, xalçaçılıqda, miniatürlərdə öz ifadəsini tapmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Qarabağ atları yerli Azərbaycan atları əsasında böyük bir inkişaf yolu keçərək formalaşmış, qarabağlıların ərazinin relyefini, təbiətini və s. nəzərə alaraq, yüzillər boyu apardığı uyğun xalq seleksiyası nəticəsində formalaşmış

at növüdür. “*Alaşa – arıq, gücsüz, zəif, pis at anlamında (al + a +şa // al + a + ca) qərb qrupu şivələri üçün aktiv sözdür*” [38 s. 104].

Qarabağda dəvə köçəri həyat sürən elatın – tərəkəmələrin nəqliyyat vasitəsi olmaqla yanaşı, təsərrüfatın bir hissəsi idi. Dəvəçiliklə bağlı bir sıra leksik vahidlərə rast gəlirik: “*nər, buğra – erkək dəvə; haçamã – iki hürgüclü dəvə*” [2, s. 144; 100, s. 232]. Qarabağ şivələrində heyvanların müxtəlif hərəkətlərinin adlandırılması və metaforik olaraq insanlar üzərinə köçürülməsi hallarına da rast gəlirik. Məs., ulağın (eşşəyin) to içində kürəyini yerə - torpağa sürtməsinə “ağnamaq” deyilir. “*Sözün ilkin kökü “ağ” feilidir, -anaq // -nax mürəkkəb şəkilçidir “ağnaq” – tozlu quru yer mənasını verir*” [38, s. 110]. Toyuğun ayaqları ilə torpağı qazmasına “eşələnmək” deyilir ki, bunu da bəzən insan üzərinə köçürərək mənfi mənada işlədilir. Şivələrdə müxtəlif heyvanların ciftləşməsi ilə bağlı sözlər də fərqləndirilir. Məsələn: atların, ulaqların ciftləşməsi “dalafa gəlmək”, ciftləşmə həvəsinə düşmək “dalafdamax” adlanır (inf.1) [8, s. 112]. Mənbələrdə “təpbəx” sözünün omonim variantlarından biri də heyvanların ciftləşməsidir [11, s. 43]. Qoça gəlməx' - qoyunlar; buğaya gəlməx' - inəklər; murova gəlməx' - pişiklər; kələ gəlməx' - camışlar; kürsəyə gəlməx' - itlərin ciftləşməsidir (İnf. 20).

Qarabağda yaşamaqda olan at adları yaşına, yerişinə, zahiri görünüşünə, cinsinə görə müxtəlif adlarla adlandırılır [58].

Digər ev və çol heyvanlarının adları da Qarabağda göstərdiyimiz xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir:

Ənik // Ənix' – sözü də Qarabağ şivələrində işlədilən sözdür - Canavarın, itin balası mənasındadır. A.M.Şərbak bu sözün ən və -ik kimi kök və şəkilçiyə ayırmış, feildən düzələn ad kimi göstərmişdir. Ənik sözünə “itin balası” mənasında Qazax şivəsində də rast gəlinir. Qədim “Oğuznamələrdə (qurd ənigi), “Kitabi-Dədə Qorqud”da (aslan ənigi) söz birləşmələri işlənmişdir [38, s. 86-87; 100, s. 232].

Sığır – sözü meşə heyvanı, maral, keyik, hətta inək mənalarında Qarabağ şivələrindən Ağdam, Cəbrayıl şivələrində işlədilir. - Gördü kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış, ta^uq komasına, sığır tamına dönmüş (KDQ). Qarabağ

şivələrində əsasən inək mənasına üstünlük verilmiş, əhalinin məşğul olduğu maldarlıqla əlaqələndirilmişdir.

Əkinçilik, bostançılıq, bağçılıq leksikası. Qarabağ şivələrində *əkinçilik* və *bostançılıq* və *bağçılıq* sahələri də tarixən insanların məşğuliyyətinin əsas hissəsini təşkil etmiş, bu sahələrlə bağlı söz və ifadələr yaranmışdır. Qarabağın əksər şivələrində işlənən: xış, kotan, boyundurux, orax, dırmıx // dırmıx, xəlvir, xırman, çalma // dəryaz, köçəl (döyülmüş taxılın içində qalan sünbüllər), vəl, xora (özü bitən taxıl), barmaxcıl (biçin zamanı barmağa geyilən dəri və ya ağac alət); “*Taxda (iki arx arasında qalan sahə); cirna (əkin zamanı çıxan çör-çöp); cəngə//çəngə (əl içi qədər biçilən taxıl) və s. sözlər aid edilmişdir*” [102, s.186].

Qarabağ nadir sayılan bitkilərin məskənidir: Hirkan şümşadı, Qafqaz xədicəgülü, Komarov birəotusu, gözəl təkəsaqqal, məxməri gərməşov, adi şabalıd, Qarabağ dağ laləsi, sağsağan gülxətmisi və s.. Dünyanın nadir bitkilərindən sayılan xarıbülbül gülü yalnız Qarabağda – Şuşada bitir.

Yeməli yabanı bitkilərdən: quşəppəyi, cincilim, qızılbaldır, yemlik, mərəçöüz, əmənkömənci, sirkan, boyana, çaşır və s.

Müalicə və boyaq – təsərrüfat məqsədli bitkilərindən: keşdim-qaldım, yavşan // yovşan, kətyan kolu, qaratikan kolu, həjıqu^{ax}, kəx^{li}yotu və s.

Qarabağ şivələrində kənd təsərrüfatında istifadə edilən köhnə alətlər və onların hissələrinin adları: xış (öküz qoşulan kotan); *araba* // *daşqa* (at- eşşək qoşulan ikitəkərli araba); *lemsə* (öküz qoşulan dördtekərli araba); *şana* (taxıl sovrmaq üçün taxta yaba); *vəl* (taxıl döymək üçün altı daş dişli taxta alət); dəryaz // kərənti (ot biçmək üçün alət); çin (taxıl biçmək üçün dəstəkli alət); dırmıx // dırmıx (şumu yumşaltmaq üçün dişli dəmir alət) (inf.11, 20).

İkitəkərli öküz arabasının Qarabağ şivələrində hissələri bu cür adlandırılır: çardax; ox; qol; boyundurux, işgil (boyundurduğu qola bənd edən ağac və ya dəmir hissə); çağ (çardağın yanlarına vurulan dik ağaclar); yastıq (çardağın oxun üstünə oturulan hissəsi); top (təkərin ox keçirilən hissəsi); şin (təkərin yerə dəyən hissəsinə vurlan dairəvi dəmir); dəndənə (təkərin top hissəsi ilə şin dolanan hissəsini birləşdirən ağac). Qarabağ şivələrində xışın hissələri də maraqlı leksik vahidlərlə

ifadə olunur: ulama (xışın boyunduruğa uzanan hissəsi); çəmbərə (ulamayı boyunduruğa bənd edən eşilmiş ağac; kötük' (xışın yerə dayanan ağac hissəsi); dəsdəx' (xışın əl tutulan hissəsi); xış dəmiri (xışın torpağı qazan hissəsi). “Əkinçiliklə bağlı sözlərdən şot – açılan vər; bafa – iki-üç çəngə (“çəngə” əl içi qədər biçilən taxıl) biçilən taxılın cəmi; dərz – səkkiz-on bafanın cəmi qədər biçilib bağlanan taxıl topası; pencə – on dərzin cəmi; bəndəm – dərz bağlamaq üçün bir-birinə bitişdirilən köklü taxıl torbası” [102, s. 186].

Əkinçiliklə bağlı sözlərdən vələ – yabanın götürdüyü qədər ot; püfə – xırda saman; xalı – əkin üçün yararlı yer; abdalqajı – arasında əkilməmiş yer qalan keyfiyyətsiz şum; xışdə – şum edilən sahənin bir hissəsində qalan əkilməmiş sahə; cizilləməx' – malalamaq; köyşən // kəfşən – biçilib məhsulu yığılmış sahədir (İnf.17).

Qarabağ şivələrində bostan və tərəvəz məhsulları ilə bağlı xüsusi peşə sözləri var: bilərcin – uzun balaca qovun; sineyvaz – uzun şirin qovun; ağ nabat – ağ qovun; xunu qarpız – uzun qarpız; mal qarpızı – qalınqabıq qarpız növləridir. Bostançılıqla bağlı xiyar adlarından: göy yelpənəx' – çiçəkdən təzə düşən xiyar; çinburnu yelpənəx' – çiçəyi düşməyən xiyar; külbəsər – yeməli nazik keyfiyyətli xiyar adıdır (İnf. 30).

Bağçılıqla bağlı sözlərdən Qarabağ şivələrində meyvə adlarından: “gilas – albalı; cö^üz – qoz; şəftəli, üzüm adlarından motal üzüm, yaylıq üzüm, yayın ilk ayında dəyən üzüm, hazarı - iri yumru ağ dənəli üzüm, dəvəgözü //dəvəözü, ; gəlinbarmağı, irşibaba, keçiməməsi və s. üzüm növlərinin adları; arzmud növlərindən: müsəmərik armudu – yayda yetişən armud, hadrud armudu – payızda yetişən armuddur” [24, s. 269]. Bundan əlavə, nararmudu, daş armud, kirri armud // pas armud, abasbəyi, yay armudu, payız armudu və s. armud növləri var.

II FƏSİL

QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNDƏ SÖZLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

2.1. Qarabağ şivələrində çoxmənalılıq və omonimlik arasında keçid mövqeyində olan sözlər

Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin leksik sistemində qeyri-terminoloji dil vahidləri, omonim, sinonim və antonimlər, çoxmənalı sözlər, frazeoloji vahidlər kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil edir. Onların arasında bir qrup sözlərə də rast gəlirik ki, onlar omonimlik və çoxmənalılıq arasında keçid mövqeyindədir. Demək olar ki, onların yeri hələ dəqiq müəyyənləşməmişdir.

Məlumdur ki, sözün ilk həqiqi mənasından əmələ gələn törəmə – məcazi mənaları həmin sözdə məna çalarlığı yaradır və bu sözlər çoxmənalılıq xüsusiyyəti daşıyaraq məcaziləşir. Belə sözlər çoxmənalı (polisemantik), əgər əsas mənadan başqa ikinci mənası yoxdursa, tək mənalı (monosemantik) sözlər adlanır.

S.Cəfərov dilimizdəki çoxmənalılığın söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxardığını yazmışdır:

“– sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlığından (məcazi mənalardan) biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər;

– sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır;

– çoxmənalı sözlərin öz həqiqi mənalarından uzaqlaşması nəticəsində dilimizdə frazeoloji vahidlərin (idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözü və zərbi-məsəllər, tapmacalar) yaranmasına gətirib çıxarır” [27, s. 17-18].

Çoxmənalılığın yaranmasında sözün əsas, ilkin (nominativ) mənası nüvə funksiyasında çıxış edir. Yeni, törəmə mənalar isə əsas məna əsasında müəyyənləşir və sözün semantik sferası genişlənir. Sözün törəmə mənaları ilə ilkin, həqiqi mənası arasında qarşılıqlı əlaqənin olması mütləqdir. Daha dəqiq desək, törəmə və ilkin

mənalar, əsas və məcazi mənalar bir əsas mənə ətrafında toplaşaraq semantik nüvə əmələ gətirir. *“Sözlərin törəmə mənaları əsas mənaya tabe olur və həmin nüvə ətrafında birləşir”* [64, s. 160]

Qarabağ şivələrinin leksik sistemi çoxmənalı sözlərin bütün qrupları ilə zəngindir. Lakin apardığımız tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu şivələrdə digər nitq hissələri ilə müqayisədə isim, sifət və feillərdən ibarət olan polisemantik sözlər kəmiyyət etibarını ilə çoxluq təşkil edir. Linqvistik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən polisemantik sözləri mənsub olduğu nitq hissələri üzrə qruplaşdıraraq aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

– ismə aid çoxmənalı sözlər; miz, kilkə, çüx`, ajıtmalı, alafa, bağanax, boygörüncəyi, bedaha, ayıfındığı, day, dinquluş, irçal, xaşa, əlardan, nəmi, nor, pencə, padış, silbiş, siñir, dərman və s.

– sifətə aid çoxmənalı sözlər; əyrimçə, tutqallı, tutaşix, diri, mor, mozu, livə, şamatol, sital, döşüdülu, şərəmət, şırtı və s.

– feilə aid çoxmənalı sözlər; sammax, damazdix, sırımmax, alımmax, ağmax, bab gəlməx`, bətdəməx`, bavar eləməx`, samlamax, sudur annamax, şırtılıx eləməx`, şitənməx', tavaziya tutmax, təpməx', tafırın tutmax, toxdamax, tisəx`ləməx', to^uşu getməx`, uşqummax, çıtızdımax, daşdammax və s.

V.Solntsev qeyd edir ki, *“çoxmənalılıq və omonimlik kimi linqvistik hadisələri qovuşduran amil eyni fonetik qəlibdən yaranmış sözün bir neçə mənə yükünə malik olmasıdır. Bu sözlərdə mənalararası bağlılıq və yoxluq o qədər də əhəmiyyət daşımur. Nitqdə çoxmənalı sözün (yaxud omonimin) təkə bir mənəsi reallaşır”* [188, s. 256-257].

Biz də elmi-nəzəri ədəbiyyata əsaslanaraq deyə bilərik ki, omonimlik xüsusiyyəti daşıyan sözlərdə mənə qohumluğunun olması əsas deyil, polisemantikada isə belə bağlılığın olması mühümdür. Lakin bəzən dilin leksik sistemində və ya dialekt leksikasında biz omonimlik və çoxmənalıq arasında keçid mövqedə dayanan sözlərlə də qarşılaşırıq. Demək olar ki, belə leksik vahidlərdə çoxmənalıqdan omonimliyə keçid prosesi hələ başa çatmamışdır.

Bu sözlər hazırkı vəziyyətlərində nə tam omonim, nə tam çoxmənalı söz hesab edilə bilməz. Elə hallar olur ki, sözün bir neçə mənası özünü göstərir, lakin bu mənələrdən biri və ya ikisi omonimliyə meyilli olduğu halda, qalanları tamamilə çoxmənalılıq ifadə edir. Məsələn, uzatmaq feilinin şivədəki mənalarını sayaq: hana uzatmaq, əl uzatmaq, ip uzatmaq, dil uzatmaq, örüş-örkən uzatmaq... *uzatmaq* feilinin başqa mənaları da vardır. Bütün bu mənalar içərisində sözün yalnız birinci mənası – hana uzatmaq omonimliyə yaxındır. Hana qurmağa nə üçün hana uzatmaq deyilməsi də maraqlıdır. “*Əvvəllər hananı yer uzununu qurarmışlar (indi də yer hanalarına, az da olsa, təsadüf edilir) və ip uzununa getdiyi üçün bu prosesə “hana uzatmaq” deyilmişdir. Sonralar hanalar dikinə qurulduğu zaman da həmin söz (uzatmaq) işlənmişdir*” [59, s. 309-310]. Məlumdur ki, “qazan asmaq”, “aş asmaq” ifadələri də bu formada dilimizin qədim leksik qatını əks etdirir.

Çoxmənalılıq prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı bəzən omonimliyə gətirib çıxarır. “*Çoxmənalı sözlərin həqiqi və məcazi mənaları arasında assosiativ bağlılıq o qədər üzülür ki, hiss edilməz vəziyyət alınır, mənaca motivləşmə gedir. Bu hal omonimləşmə ilə sonlanır. Məs: basma-rəng, basma-möhür, basma-su çəkən kağız, basma-naxış, basma – çap*” [64, s. 13].

Qarabağ şivələrində tədqiqata cəlb etdiyimiz çoxmənalılıq və omonimlik arasında keçid mövqeyində duran sözlər həm Qarabağ şivələrində, həm ədəbi dilimizdə, həm də dilimizin digər dialekt və şivələrində intensiv işlənməkdədir:

Ağmax – 1. yerindən çıxmaq, məcrasını dəyişmək; 2. yükün bir tərəfə əyilməsi, qalxması (Füz.) Bu söz “*Orxon abidələrində yüksəlmək, yuxarıya qalxmaq, havalanmaq, M. Kaşğari Divanında ağdı “qalxdı”, Azərbaycan dilinin şivələrində ağmaq feili ilə yanaşı, onun törəmələri də işləkdir. Məs.: akqa // aqqa – böyük qardaş; ahıl – yaşa dolmuş, ixtiyar*” [38 s. 67; 118, s. 195].

Ajıtmalı –1. mayalı xəmindən bişirilən sac çorəyi (Ağdərə); 2. mayalı xəmir [16, s. 17].

Alafa – 1. zərif ipək parça; 2. baş örtüyü –*Gəlin gələndə üzünə alafa salallar* (Ağd.) [8, s. 19].

Alaxay – 1. göytəhər (yetişməmiş meyvə, tam bişməmiş ət) (Cəbrayıl); 2. aciztəhər (inf.15)

Alımmax – 1. feilin məchul növündə olan alınmaq feilinin səsuyuşması forması; 2. pərt olmaq və s. [59, s. 310].

Bab gəlməx` – 1. üstün gəlmək, qalib gəlmək –*sən ma: bab gələmməzsən* (Ağdam); 2. cavab vermək, öhdəsindən gəlmək (Füz., Ağd., Şuşa) (inf.30)

Bağanax – 1. qoşadırnaqlı heyvanlarda iki dırnağın arası; 2. iki barmağın arası; 3. qılçaların bədənə birləşdiyi yer; bağanağını ayırmaq – ayaqlarından tutub iki hissəyə ayırmaq, parçalamaq. –*Acığımı tutduma, bağana:ni ayıraram* (Şuşa) [8, s. 35].

Bavar eləməx` – 1. dözmək, davam gətirmək; 2. İnanmaq – *mən sa: bavar elədim* (Füz.) [8, s. 3].

Bətdəməx` – 1. rədd etmək; 2. aldadıb satmaq. –*Amma qoyunu Əsgərin oğluna yaman bətdədix!*; 3. dəyərlı bir şeyi aldadaraq ucuz qiymətə almaq –*Öz aramızdı, Əsədin atın yaman bətdədin ha!* (Ağdam, Bərdə) [8, s. 53].

Boygörüncəyi – 1. toydan sonra təzə gəlini görmək mərasimi (Bərdə); 2. təzə gəlinə toydan sonra verilən hədiyyə (Ağdam, Şuşa) [8, s. 62]. Qarabağ şivələrində bu eyni mənani verən “üzəçixma” leksik vahidinə də rast gəlirik.

Çıtızdımax – 1. damlatmaq, əlavə etmək – *çaya: cıqqanca lumu çıtızdı, yağlı yemisən*; 2. bir məsələ haqqında işarə etmək – *ay nənə, qağama denən ucunnan – qulağınnan İmran kişiyə qızı Səkinəni istədiyimi çıtızdırsın* (İnf. 30).

Çüx' – 1. göbələyin dayandığı hissə; 2. əl dəyirmanının alt daşına bərkidilmiş dəmir parçası [59, s. 310].

Damazdıx – 1. təkçə qalan və saxlanılan mal– heyvan; 2. südü mayalamaq üçün saxlanan qatıq [59, s. 310].

Daşdammax – 1. köçmək, yerini dəyişmək – *muharbə təzə-təzə başdıyanda əvimizdən birəz ayın-öyün götürüf daşdammışdıx Qaradizə (Horadiz ş.) sohra qayıddıx kəndə təzədən didərgin düşdüx! Emişdinin düzdərinə (İmişli ray. – H.M.), nəyimiz varıydı qaldı erməniyə*; 2. axışmaq, hərəkətə gəlmək. – *Gün sınıf (hərarət azalıb) deyın qoyunnar kölgədən daşdandı otdamağa* (İnf. 5.).

Dərman – 1. çarə, tədbir – mə:m dərdimə dərman eliyən tapılajehdi (Yevlax);
2. yuyucu toz – huşumnan çıxıf, paltarrarı yumağa dərman almamışam (inf. 5, 26).

Dinquluş – 1. uşaq oyunu adı; 2. uşaq oyununda istifadə olunan qurğu (Tərtər) [8, s. 135]. Bəzi şivələrdə yüngülxasiyyət adamı ifadə edən “dingiş” sözünün fonetik variantı kimi də işlədilir (dinquluş adam).

Diri – 1. sağ, ölməmiş – *Ölüfsə, Allah ona irəhmət eləsin, diridisə sa:lux versin*; 2. yaxşı bişməmiş, alaçiy – *Davqanın düyüsü diri qalif*; 3. cəld – *Qojalmışx toyda qol qaldıra bilmirix!, cavannıxda elə diri oynuyurdum kun, hamı ma: “balet” eli:rdi* (Inf. 21).

Döşüdülu – 1. qoçaq, igid; –*Səməd döşüdülu oğuldu*. 2. dərqli –yazıx döşüdülüdu, amba dinə:lmir (Şuşa) [8, s. 144].

Əlardan –1. əl-üz dəsmalı (Füzuli); 2. isti qazan və s. tutmaq üçün dəsmal [13, s.156]. Sözün paralelinə eyni semantik anlamda cənub şivələrində də rast gəlinir.

Xaşa –1. xaral; 2. kisə. –*Taxıl xaşalarını üst-üstə yığ* (Cəbrayıl, Şuşa). *Xaşa* sözünə -l morfemi artırmaqla forma oxşarlığı əsasında Qarabağ şivələrində “xaşal” sözü düzəldilmişdir ki bu söz də “xaşalqarın” mürəkkəb sifətinin birinci tərəfində işlədilir və “xaşal” şəklində substantivləşərək göstərdiyimiz mənani ifadə edir. “*Bundan əlavə söz: 1. hamilə – Sahibə gənə xaşalqarındı (Yev.); 2. yekəqarın – Səhər demir, axşam demir, tıxamaxdan xaşalqarın olufdu*” [65, s.93]. Bu sözün yekəqarın mənası xaşal variantda Borçalı şivələrində də işlənir [32 s.28].

İrçal – 1. üzüm mürəbbəsi; 2. tut mürəbbəsi (Ağdam); bu söz Göyçay şivələrində mürəbbə mənasında işlənir [8, s. 235].

Kilkə – 1. cod yun; 2. dağınıq, pırtlaşıq saç (kilkəbaş) [46, s. 310]. Bu sözə Borçalı şivələrində “çöküntü” mənasında rast gəlirik: – *divinin kilkəsidi, içmeynən* [32, s. 13].

Lejan – 1. çox, bol (Cəbrayıl); – *bağımızda mer-meyvə lejandı*. 2. dağınıq, tör-töküntü. – *Dokqazdan girənnən evdə nə var, hamısı qapıda lejandı* (Ağdam).

Livə – 1. şit; 2. Yaltaq (Ağdam, Yevlax). –*Hasan livə adamdı* (Ağdam). Bu sözə eyni mənalarda Göyçay, Kürdəmir və Laçın şivəsində də rast gəlinir. Lerik şivələrində bu söz “çoxbilmiş” mənasında işlənir [8, s. 335]. Bu sözün “luva”

variantına Borçalı şivələrində “geyim”, “abır, həya” (Luvanı itirmeyən, sinni adamsan) mənasında rast gəlirik [32, s. 17]. Füzuli şivəsində avam, qorxaq mənasında da işlənir – *bizdə livə qorxax, və avam adama də:llər* (inf.22, 25 Füz.).

Miz – 1. milçəyin ətə və ya başqa bir şeyə tökdüyü toxum (həmin toxumdan da qurd əmələ gəlir); 2. yarpağı yedikdən sonra barama qurdunun altında qalan qırıntılar (inf. 23) [59, s. 310]. Sözü ikinci mənası Qubadlı şivələrində də müşahidə edilmişdir [1, s. 191].

Mor – 1. qonur – *Mor tut şirin olur* (Bərdə, Xocavənd); 2. boz (Cəbrayıl) – *Mor keçi sürünün qabağında gedir* [8, s. 360].

Mor sözü Naxçıvan qrupu şivələrində “zəncir taxmaq üçün boyunduruğa keçirilən dəmir” mənasında qeydə alınmışdır [7, s. 244]. Nümunədən də görüldüyü kimi, Qarabağ şivələrində keçid mövqeyində olan söz Naxçıvan şivələri ilə omonim sözlə çevrilmişdir.

Moza – 1. çox böyük, nəhəng; – *sən moza Cəlalı tanıyırsan?* 2. böyük yumru daş (Füz., Cəb.); Bu sözlə Borçalı şivələrində “kal, yetişməmiş” və “xəsis” mənalarda [8, s. 361]; bəzən Füzuli rayon şivəsində *moza* fonetik variantına da rast gəlirik ki, həmin mənada işlədilir: – *Əlimdə bir moza çomax (əl ağacı) yelliyə-yelliyə heyvannarı uzun dəriyə yığdımkın yağış össün (ötsün)* (inf. 22, 31).

Nəmi – 1. dəyədə (koma, yarısı qazma olan tikili) ağartı yığılan xüsusi yer (Ağdam, Füzuli); 2. üstünə yatacaq paltarı, alt hissəsinə isə qab-qacaq yığılan dolab; 3. divar dolabı (Tərtər). – *Apar bu qatığı nəmiyə qoy*. Nəmi sözünün arealı kimi Gədəbəy və Hamamlı şivələrində “*motal və ya ağartı torbasının altına qoyulan yastı daş*” anlamı da sözü çoxmənalılığa yaxınlaşdırır [8, s. 372].

Meğri şivələrində ləmi//nəmi variantlarında “alaçıqın içəridən arxa tərəfində ev əşyaları qoyulmaq üçün pərdə ilə ayrılmış xüsusi yer” anlamında qeydə alınmışdır [46, s. 456]. Bu söz Qubadlı şivəsində də “alaçıqda ağartı saxlanan yer” mənasında işlənir [1, s. 191].

Nor – 1. Pendir suyunu qaynadaraq alınan şor (Ağdam); 2. pendir suyu (Cəbrayıl). Bu söz eyni mənada Çənbərək və Qazax dialekt – şivələrində geniş

yayılmışdır. –*Norun özü nədi ki, dadı nə ola* (Qazax) [8, s. 376]. Nor sözü bəzi şivələrdə “*pendir suyunun çöküntüsü*” anlamında işlənir” [110, s. 214].

Oyux – 1. bağ və ya bostanda qarovulçuların özləri üçün ağac budaqlarından, qamışdan düzəldikləri koma, kölgəlik, daxma –*irəlidə adamlar oyuxda yaşayırdı* (Cəb.) [8, s. 385].

Oyux sözü dilimizin Cəbrayıl, Zəngibasar, Kürdəmir, Mingəçevir şivələri və Şəki dialektində “taxılı, bostanı, meyvəni və s. quşlardan və ya hər hansı zərərvericidən qorumaq məqsədilə ağaca paltar geyindirilərək düzəldilən müqəvvə”, Çənbərək, Gədəbəy, Gəncə, Kürdəmir, Mingəçevir və Şəkidə “əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı”, Zaqatala şivələrində “nəsil”, Zəngibasar şivələrində “şitil basdırmaq üçün yerdə qazılan balaca çala, oyuq” mənalarında yayılmışdır [8, s. 384-385]. Göründüyü kimi istər Qarabağ şivələrində, istərsə də dilimizin digər şivələrində sözün işlənməsində mənə zənciri qırılmamış, bütün mənalar eyni nüvə ətrafında toplanmışdır.

Padış – 1. dırnaq (heyvanda); 2. mahmız (xoruzda) – Xoruzun padışı qılış kimidi (Ağdam). *Padış* sözü dilimizin Ağdaş şivəsində digərlərindən ayırmaq üçün ev quşlarının ayağına bağlanan parça mənasında işlənir [8, s. 391].

Samlamax – 1. bələd olmaq; 2. yoxlamaq, sınaqdan keçirmək. – biz bı yolları samlamışıx (Cəb.) [8, s. 419]. İnförmatorların verdiyi məlumatlar əsasən sözün “rahatlamaq”, “tuşlamaq”, “hazır vəziyyətə gərmək” mənalarının da olduğu qənaətinə gəlmək olur. – Əlimdə ağacı samladım ki, kürsəy itdərinin yanınnan keçirəm beyqafil üstümə cumallar (inf. 20)

Sammox – 1. suyu bağlamaq, 2. meyvəni qurutmaq 3. vaxtı keçirmək (əks. şiv.).

Sırımax – 1. paltarı və ya bir şeyi tikmək (yorğan-döşək) 2. bir şeyi zorla başqasına vermək [59, s. 310].

Sişır – 1. diz; 2. qılç (Ağd.) – quşlardan hansı quşdu, sişırı beldən uca. Bu söz eyni mənada Qazax və Şəmkir şivələrində də yayılmışdır.

Sital – 1. nadinc, dəcəl; 2. höcət, tərş, inadkar (inf. 3, 28). Bu söz Borçalı dialektində “tənbəl”, Mingəçevir şivələrində isə “paxıl” mənasında işlənir [8, s. 440-441].

Sudur annamax – 1. şübhələnmək; 2. duymaq, hiss etmək (Cəb.) [46, s. 310].

Şamatol – 1. dikbaş; 2. üzügülər, xoşxasiyyət (Cəb.) [8, s. 456].

Şərəmət – 1. xoşxasiyyət, xoşsifət; 2. ürəkdən, həvəslə, ərklə (Ağd.) [8, s. 463].

Şırtı – 1. abırsız; 2. sırtıq. –*mənim şırtı uşaxdan zəhləm gedər* (Ağdam, Şuşa). Şırtılıx eləməx` ifadəsi də *abırsızlıq etmək; sırtıqlıq etmək* anlamına gəlir [8, s. 466].

Şitəmməx' – 1. sataşmaq; 2. əsəbiləşdirmək (Ağdam, , Şuşa). – *Az şitənsənə, çıx get, yekə oğlansan* (Bərdə). Bu söz Yardımlı şivəsində “özündən çıxmaq” mənasında işlənir: “*Sözü deysən, şitəney*” [123, s. 153]. Şitənmək sözü Borçalı şivələrində “*zarafatı aramsız davam etdirmək*” mənasında işlədilir: –*yekə oğlansan, şitənməginən* [32, s. 34].

Tafırın tutmax – 1. fərfini müəyyənləşdirmək. 2. sınamaq. –*Tafırın tutmuşam, təh savır ma: düşür* (Cəbrayıl). Bu ifadənin parallel işlənməsi Çənberək şivələri üçün də səciyyəvidir [8, s. 477].

Təpməx' // *Təpbəx`* – 1. bel ilə şumlamaq, qazmaq. – *cijim baxçada yer təpir* (Füzuli, Tərtər); 2. südünü qurumaqla əlaqədar olaraq inəyin öz balasını əmməyə qoymamaq (Bərdə). –*Bizim inəx` də bu il çox tez təpdi* [113, s. 197]. *Təpbəx`* feili Göygöl şivəsiində “hücum etmək, soxulmaq” mənasında qeydə alınmışdır. –*Altı canavarıydı, biri təpdi qoyuna* [8, s. 492]. “*Təpbəx` sözü Qubadlı şivələrində iki mənada qeydə alınmışdır: 1. belləmək; 2. çuvala, kisəyə yunu, pambığı basa-basa doldurmaq*” [1, s. 196]. Bundan başqa onu da qeyd etmək lazımdır ki, *təpbəx'* sözü hər iki mənada Füzuli rayonu ərazisində də qeydə alınmışdır. Bəzi Qərb qrupu şivələrində (Gəncə, Gədəbəy) “soxmaq, dürtmək, ağızına qədər basa-basa doldurmaq” mənalarında da işlənməkdədir. Məsələn, –*Ona bax ey. Çörəyi nətər gözünə təper* (Gədəbəy). Açıq gözlüklə yemək mənasında da işlənir; – *axşamatan orda-burda təpir* [8, s. 491]. Qarabağ bölgəsində kimənsə təcili kömək istəyəndə “əlim yanıb ağızıma təpirəm” deyimi tez-tez işlədilir. Sözüün semantikasına diqqət yetirdikdə aydın görürük ki, istər qazmaq, şumlamaq, istərsə də təpikləmək anlamlarında

uzaqlaşdırmaq; pambığı, yunu xarala basa-basa doldurmaq; əli ağıza təpbəx' (soxmaq) anlamları daxil etmək, yaxınlaşdırmaq mənalarını ehtiva edir.

Tisəx'ləməx' (Ağd., Şuşa) – narın yağış yağmaq. – Genə başdıyıfdı *tisəx`ləməyə* (Ağdam) [13, s. 499]. *Tisəx`ləməx`// çisələməx`* fonetik dəyişməsi ilə Gəncə, Gədəbəy dialect leksikasında işlənməkdədir. Areal dialektizm adlandırılıla bilər.

Fikrimizcə, *tisəx`lə* feili ədəbi dilimizdəki “çiskin” sözündən yaranıb. *Tisəx`* sözü Borçalı və Qazax şivələrində “dumanlı havada yağan narın yağış” mənasında işlənir [32, s. 25; 8, s. 499]. Gəncə dialektində narın, zəif yağış yağanda “çisələməx'” dialektizmindən istifadə edilir. *Tisəx'* sözünü *çiskin* sözünün qarşılığı və fonetik cəhətdən dəyişilmiş forması hesab etsək, sözün “-tis” hissəsi, “-ç” səsinin qovuşuq – ts səsinə saitartımı ilə yaranmışdır.

To:uşu getməx` – 1. qamaşmaq (gözə aid); 2. gözü qaralmaq; 3. gözü zəifləmək (Ağdam). Bu ifadəyə eyni mənalarda İmişli və Zərdab şivələrində də rast gəlirik. – “*Atam üç arşın parça almışdı, baxanda adamın gözününün to:uşu gedirdi; –day qocalmışam, gözümün to:uşu gedif*” [8, s. 504; 113, s. 198].

Törpü dəyməmiş // görməmiş – 1. yonulmamış, kobud. 2. Qanacaqsız, mədəniyyətsiz (Ağdam, Şuşa). – *Də:sən sa: heş törpü dəymiyif (Ağdam); Yəqin törpü görməmişə ki, belə danışırsan (Şuşa)*.

Tutaşix – 1. sıx; 2. yanaşı, qoşa; 3. bir-birinə bağlı, əlaqədar (Şuşa).

Uruxlu – 1.cins; 2. qısır qalmayan, nəsil verən mənalarında işlənir (Ağdam). Bu söz Qax şivəsində *uruxlu // uruxlu-turuxlu* şəklində işlənir ki Qarabağ şivələrində olduğu kimi nəsil mənasını verir [8, s.520].

Uşqummax – 1. hürküb qaçmaq (–*at uşqundu*); 2. fısqırmaq, axmaq mənalarını yaradır (Cəbrayıl) (– *burnumnan qan uşqundu*). Oğuz şivələrində bu söz “güc vermək” mənasında işlənir. Bu söz Meğri şivələrində *üşqummax* variantında və “tərpənmək” anlamında qeydə alınmışdır [30, s. 480]. göründüyü kimi sözün bütün variantları hərəkətlə bağlıdır. Fərdi ekspedisiya yolu ilə topladığımız materiallardan məlum olur ki, (Ağd., Füz.) *uşqunmax // uşqummax* vurub yıxmaq, yıxılaraq özündən getmək mənalarını da ehtiva edir. Məsələn, *Qəssəbin bir yumruğuyunan dana uşqunmuşdu* (inf.22).

Zahman – 1. iki əkin sahəsi arasında sərhədi müəyyənləşdirmək üçün saxlanılan, əkilməmiş yer (Füzuli); 2. –yaxın. –*Qorxusunnan ə:nə zahman gedə:lmir* (Cəb.) [8, s. 554].

Nümunələrdən də məlum olur ki, hər bir dilin dil vahidlərinin əsas strukturunu, arxetipini qoruyub saxlayan dialekt vahidləri dil daşıyıcılarının linqvokulturoloji, etnik və koqnitiv xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Xalqın keçmiş, təsərrüfat həyatı, ailə-məişət problemləri, adət-ənənələri haqqında məlumatları gələcək nəsillərə ötürmək funksiyasında çıxış edir. (Paraqrafda əldə edilmiş nəticələr 113-cü ədəbiyyatda aprobasiya olunmuşdur).

2.2. Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində omonimlərin mövqeyi və yayılma arealları

Tədqiq etdiyimiz Qarabağ şivələrinin leksik sistemində omonimlər mühüm bir həlqəni təşkil edir. Çünki, ümumiyyətlə, dilin leksikasını omonimlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Tədqiqatçılar “*omonimləri dilçilik hadisəsi kimi, dilin leksik eyni zamanda, qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirən və səslənməsinə görə müxtəlif inkişaf mərhələlərində dil oxşarlığı olsa da mənasına görə fərqlənən sözlərdir*” tərifini vermişlər. Göstərilən qayda tək bir dilin yox, bütün dillərin xarakterik xüsusiyyətləridir [164, s. 5].

Bu şəkildə özünü göstərən dil universaliləri tədqiqata cəlb etdiyimiz Qarabağ şivələrində də linqvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətləri, səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Omonimlər istər ədəbi dildə, istərsə də dialekt və şivələrdə kifayət qədər araşdırıldığı üçün biz birbaşa Qarabağ şivələrində omonimlərin işlənməsinin özəl cəhətlərini təqdim etmək istəyirik. Omonimləri fərqləndirmək, onları ayrıca leksik bir vahid kimi müəyyən etmək üçün aşağıdakı cəhətləri nəzərə almaq lazımdır. “1. Məna müxtəlifliyi; 2. Forma eyniliyi; 3. Səslənmə bağlılığı; 4. Yazılma eyniliyi; 5. Nitq hissələri baxımından eyni və ya müxtəliflik; 6. sintaktik funksiyanın eyni və

müxtəlif fiqurlarda olması; 7. mənşə etibarilə də eyni və müxtəlif olması; 8. omonim sıranın tərkibi həm sözün kökü etibarilə, həm də leksik-qramantik xüsusiyyətlərinə görə eyniyyət təşkil etməlidir” [64, s. 9]. Göstərdiyimiz cəhətlər qeyd etdiyimiz mənbənin materialına uyğunlaşdırılmışdır.

Ədəbi dildə olduğu kimi, Qarabağ şivələrinin leksikasında da əsas leksik-semantik söz qruplarından biri omonimlərdir. Dilimizin digər şivələri kimi, Qarabağ şivələrinin leksikası, o cümlədən omonimlər sistemi tək tarixiliyi ilə deyil, leksik-semantik müxtəlifliyi, məna çalarlığı ilə seçilir və mənsub olduğu dialektin linqvistik, hətta ekstralingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ şivələrinə aid nümunələrə baxaq:

Ağ – 1. döşəkağı, mələfə – böyün ağları yuasıyam; 2. kəfən – ölünü ağa püküllər (Ağdam, Bərdə, Yevlax) [65, s. 96].

Ağ sözü qədim türk leksik qatında fərqli məna çalarlarında fəal işlənmişdir. Sözün digər mənalarına gəldikdə: “alt tumanın və ya şalvarın ortası”; “süfrə” mənalarında işlənir [8, s. 13]. Müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənməklə həqiqi və məcazi mənalar ifadə etmişdir. Məs., – ağ eləmək (həddini aşmaq); - gözünə ağ salmaq kiminsə xoşuna gəlməmək), – ağ adam (əziyyətsiz yaşayan, imkanlı adam) mənalarında işlənmişdir.

“Kişi və qadın tumanının arasına salınan əlavə parça mənasında Ağbaba şivəsində də qeydə alınmışdır. - Tükənnən aldığı şalvara ağ saldırdım” [16, s. 21].

“İbni Mühənnanın lüğətində ağ sözünə “qəfəs şəklində seyrək hörgü” mənasında” [165, s. 7]; M.Kaşğarının lüğətində isə bu sözə iki ayaq - paça arasındakı boşluq” anlamında rast gəlirik: - *“Yüz at məniq ağdan keçti – ayaqlarımın arasından yüz atlı keçdi”* [82, c.1, s. 147].

H.Mirzəyev *“axta sözü ilə “ağ > a:ğ” sözünün eyni semantik yuvadan yarandığını qeyd etmişdir”* [132, s. 70].

Ağız - 1. yeni doğmuş heyvandan sağılan ilk süd (Ağc.); 2. bıçağın, baltanın və hər hansı bir kəsici alətin kəsən tərəfi (Füz. Işıqlı k.). Nümunədən aydın olur ki, Qarabağ şivələrində ağız südümdən bişirilək katamaz // kətəməzə ağız deyilir (inf. 24).

Anqut sözü Qarabağ şivələrində ördəyə oxşar uzunboğaz quş (Ağd., Tər., Yev., Bər. Şu.), acgözlüklə yeyən, hər nə gəldi yeyən və mənalarında qeyd edilir [8, s. 24; 150, s. 163].

Qarabağın bəzi şivələrində boğazı uzun və arıq olan adam mənasında işlədilir. – *Uşağın yeməyinə - işməyinə fikir verin lap anqutu çıxıb/anquta oxşuyur* (Füz., Cəb.). Fikrimizcə, bu ifadə metaforik köçürmə, bənzətmə əsasında meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilinin Dərbəd şivələrində də bu sözə qanmaz; kobud adam mənasına da rast gəlirik [12, s. 281].

Ayna – 1. pəncərə – aynanı aş, qoy öyə havə^lsin (Bər., Yev.); 2. əlin içi mənalarında işlədilir – *Əlimin aynasına tikan batıf* (Ağdərə) [8, s. 31].

Ayna sözü əhval, vəziyyət, sifət mənasında da işlənir. Füzuli və Cəbrayıl şivələrində ayna > aynı sözləri dirçəlmək, yaşamağa, inkişafa (ölməmək anlamında) işlənir. – *Qojamın aynası (anamın anası nəzərdə tutulub) açıxdı, ölümü zadı yoxdu* (Cəb.. Mərcanlı k.) (İnf.15); [7, s. 27].

“*Balax* – 1. camış balası, 2. tumanın //şalvarın ətək hissəsi mənaları ilə yanaşı, Qarabağın Əfşar şivəsində çətən toxumaq üçün istifadə edilən bitki” mənası da qeydə alınmışdır [2, s.27]. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə *balax* sözü göstərilən mənalarda verilmişdir. “– *Gərəx` gedif bir az balağ qıram gətirəm*” (Füz.) [8, s. 37].

“*Barata* – 1. köhnə, nimdaş; 2. iz, nişanə mənalarında Qarabağ şivələrində işlənir – *Ay çovan, qoynu canavar yeyif, bə niyə baratasın çıxartmırsan?* (Cəbrayıl) (Çənbərək); 3. siçan tutmaq üçün tələyə qoyulan, ət, çörək; 4. hədiyyə” [11, s. 42]. *Barata* leksemi mirat sözü ilə kökdəşdir. Qazax şivəsində mirat (ölmüş adamın paltarı və ya şeyləri) mənasında işlənir. – Qulamalı yolda ölüf, baratasını gətiriflər. Bu söz Naxçıvan dialektində “palçıq layı” anlamındadır. – *Barata* kəsdim, vırdım dufara [8, s.39]. *Barata* sözü Ağbaba şivəsində də “*sökülmüş və ya cırılmış paltar, ayaqqabı*” mənasında qeydə alınmışdır: - *Əyaxqabının laf baratası qalıf* [16, s. 36].

Basma – 1. yalan, gop. – Bejə yerə boğazını yırtma, hamı bilir ki, sözləriyin hamısı basmadı (Ağdam). 2. Kərmə, təzək – qoyun peyini (Bər.). Bu söz dialektlərarası omonim kimi dilimizin əksər dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır.

“*Basma - Kürdəmirdə 1.suvat sözünə sinonim kimi – çayın kənarında su götürmək üçün düzəldilən yer. 2. Su götürmək üçün çaya enən yerdə əl tutmaq üçün basdırılan uzun ağac, Mingəçevir şivələrində “yolayrıcı” və “ov yeri, ovlaq”, Gəncə şivəsində isə evi qızdırmaq üçü yandırılan soba bacasının qapağı, Göyçay şivələrində sözün arealı arabada ot daşınan zaman otun aşmaması üçün onun üstünə qoyulub bağlanan uzun ağac anlamında və nəhayət Qazax şivəsində bu söz “bir yabanın götürə biləcəyi qədər, bir dəstə kol” mənalarında işlənir*” [8, s. 41-42].

Bəlgə – “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu omonim sözün bir çox mənası qeyd edilmişdir: 1. ağac döyüşündə qola sarınan parça – *Qolumda bəlgə olmaseydi, vuruf sümüyümü sındırmışdı* (Ağdam). 2. əkin sahələrinin sərhədini bildirən nişan – *Bu yerə bəlgə qoy* (Ağdam). 3. gön aşılamaq üçün nar ağacının qabığından və yarpağından hazırlanmış maddə. – *Bəlgə qutardı, gön isləxdə qaldı* (Şuşa) [8, s. 50; 3, s. 44]. “*Bəlgə*” sözü Qubadlı şivəsində “*qız evinə göndərilən ilk nişan*” mənasında da işlədilir [1, s. 124]. M.Kaşğarlının lüğətində də *bəlgü* fonetik şəklində işlədilmiş və “*bəlgə, nişan, əlamət*” mənasını ehtiva etmişdir. “*Kut bəlgüsü bilüg*” – “*qut bəlgəsi bilikdir*”. Yəni, bilik qutun, xoşbəxtliyin əlaməti, nişanəsidir kəlamı verilmişdir [83, s. 422].

Boylu – 1. hamilə (Füzuli); 2. sonra, deməli, deyəsən (Ağdam, Bərdə, Ağcabədi) mənalarını ifadə edir [8, s. 62]. “– *Boylu adam su başına tax’ getməz; – Çörəyimizi yə:x’, boylu sımavarı qaynadax*” [65, s. 100]. Xocavənd və Füzuli şivələrində *boylu* – sonra sözünə sinonim *buğurda* sözü də işlənir (inf.13, 23, 20).

İ.Bayramov “boylu” sözü barədə yazır: “Xalq danışığı dilində “ikicanlılıq, hamiləlik” mənasında işlənən boyluluq elə boylu sözü əsasında əmələ gəlmişdir [19, s. 42]. *Boylu* sözü Azərbaycan dilinin sözyaratma modelinə uyğun yaranmışdır. Müəllif hamilə sözünün əvəzinə *boylu* sözünün işlədilməsini dilimizin həm zənginləşməsinə, həm də təmizliyinə xidmət edən bir üsul adlandırır.

Biz də belə bir fikirdəyik ki, *boylu* sözünün görkəmli, *boylu-buxunlu*, *əzəmətli* mənalarında işlənməsi fikri özünü doğruldur. Həmin mənalar: “*boylu, ikicanlı*” mənaları zahiri görünüşü ehtiva edən eyni semantik nüvədən ola bilər. *Çalası* – 1.

qatıq mayası (Ağdam, Füzuli); 2. aravuran, ara qarışdırın (Bərdə) [8, s. 86-87; 2, s. 27; 16, s. 52].

Dam – 1. tövlə – xəsillicə girən inəxləri birqadər dama qatıf; 2. qazamat / zindan, həbsxana – “*Kür*”ə tok atannarı aparıf basdılar dama (Bərdə, Tərtər, Yevlax) [65, s. 97]. Bəzi qərb şivələrində dam sözünün “tavan” mənası qeydə alınmışdır [8, s. 113].

Dilimizin şivələrinə aid omonimlər lüğətində “*dam*” sözünün 1.tövlə, 2. Qazma, 3. cəhənnəm, 4. məcazi mənada həbsxana mənaları verilmişdir [23, s. 54].

Dam sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da heyvan saxlanan yer – “tövlə, pəyə” mənasında işlənmirşdir: “*Oğlan fikr eyledi, aydır: “Bir dama dirək ururlar, ol dama dayaq olur; bən bunun alınına niyə dayaq olurın dururun”, – dedi* [89, s.27]. “*Gətürdilər, donuz damına həbsə saldılar*” [89, s. 159]. Tədqiqatlarda damın iki növü olduğu vurğulanır. Ş.Yunusova yazır ki, “*yerdən qazılıb ev heyvanları və insanların yaşadığı tikiyə qara dam, yerdən bir az yuxarı, daş və ya çiy kərpicdən tikilənə isə ağ dam deyilir. Radlovun lüğətində isə “dam // tam sözü uyğur, qırğız, kaşğar, cağatay və s. dillərdə “torpaq qatı, divar, üstü torpaqlı daş ev” mənalarında verilmişdir* [160, s. 47]. İndi də əsas evdən kənarında istifadəsiz əşyaların yığıldığı, qış azuqəsinin saxlandığı və heyvandarlıqla məşğul olan ev təsərrüfatlarında süd məhsullarının hazırlandığı yardımçı tikiliyə “*əl damı*” deyilir.

Əl –1. *tərəf* (Şuşa); – *düz get, sora sol ələ dön*. 2. – *dəfə* mənasında - Bu əl mən gətirim, gələn əl sən gəti (Ağdam, Bərdə, Tərtər, Şuşa). Sözü *dəfə* mənası geniş areallığa malikdir. Ucar şivəsində isə bu sözə “təndir düzəltmək üçün dairəvi gil hissə”(Qarabağ şivələrində *bad* deyilir) mənasına təsadüf edilir [8, s. 156].

Əl sözü Təbriz dialektində və “Dədə Qorqud kitabı”nda da a) bədənin bir üzvü b) “tərəf, cəhət” mənasında omonimlik bildirir: “Saqım ələ baqdığımda qartaşım Qaragünəyi gördüm, baş kəsübdür, qan döküpdür. Solum ələ baqdığımda tayım Uruzi gördüm [89, s. 152; 110, s. 169].

Maya – 1. un, süd və xammal kimi istifadə edilən digər məhsullara vurulan xüsusi maddə (Füz., Ağd., Bər., Yev.). – *Bö:ünkü süddən pendir mayalıyajam; – Gəlin hayalı gərəx', xəmiri mayalı gərəx'* ; 2. dırnağın dibi. – Nalbəd atı nallıyanda

mıxı mayıya vırıf deyın at yemsi:r, çıxartmasax irinnejəx'; 3. dişi dövə. – Maya buddu arvad al, nər buddu oğlan doğsun (Atalar sözü).

Z.Xasıyev maya//ma: sözünün Qərb bölgəsində “*yeni doğmuş qoyundan sağılan ilk süd*” mənasında işləndiyini qeydə almışdır [72, s. 74]. Qarabağ bölgəsində istər iribuynuzlu, istərsə də xırdabuynuzlu heyvan bala verəndə və ya toyuq cücə çıxaranda ona ilk südün verilməsinə və yumurta sarısı yedizdirməyə mayalamaq deyilir.

Bəzən elə hallarla qarşılaşırıq ki, qeydə aldığımız söz eyni rayonun müxtəlif kəndlərində fərqli mənaları ifadə edir və bəzən omonimlik bildirsə də, bəzən bu xüsusiyyətini itirir. Bu cür sözlərə “şulum” sözünü nümunə göstərmək mümkündür. “Şulum” sözü *israfçı, tamahkar* (Cəbrayıl) mənasında işləndiyi qeyd edilmişdir. Lakin dilin inkişafı ilə bağlı olaraq omonim sözlərin böyük bir hissəsində semantik variativliyin çoxmənəlilikinə və müəyyən müddət ərzində müstəqil leksik mənası olan sözlər kimi sabitləşməsi prosesinə də rast gəlmək mümkündür.

Dilimizin lüğət tərkibinin omonimləşmə hesabına zənginləşməsi prosesi hələ qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Qeyd etdiyimiz zənginləşmə prosesi, çağdaş dövrdə isim və feillərə aid olan omonim sözlərdə daha çox müşahidə edilir. Azərbaycan dilinin müasir mərhələsində elə sözlər işlənir ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də feil kimi işlənir. Digər tərəfdən, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə yaranır. Bütün bunlar leksik omonimlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, “*leksik omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərə aid olur*” [27, s. 21].

Lakin İ.Quliyev “Azərbaycan dilinin Ağcabədi rayonu şivələri” adlı namizədlik dissertasiyasında rayon əhalisinin danışığında işlənmiş omonim və sinonimlərin siyahısını verməklə kifayətlənmiş, əlavə linqvistik təsnifat və izahat diqqətdən kənar qalmışdır [102, s. 192-194].

Adətən, omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğu üçün onların lüğətinin hazırlanmasında çətinlik olur deyə xüsusi omonimik lüğətlər tərtib edilir. Dialektlərdə omonimlərin işlənmə xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçılar bu dil vahidlərinə müxtəlif təsnifatlar aparmışlar. Təsnifatlardan birini təqdim edirik: “1.

Dialekt səciyyəli omonimlər; 2) Alınma sözlərin köməyi ilə düzələn omonimlər; 3) Dialektlərarası omonimlər; 4) Sözüün quruluşunun iştirakına görə omonimlər” [42, s. 94]. Verilmiş təsnifatda ikinci qrupa yalnız “bar” sözü nümunə göstərilmişdir. Meyvə, qazanc və kif mənasında işlənən bu sözlərdən birincisi fars mənşəli, ikinci və üçüncü sözlər isə milli türk mənşəli olaraq təqdim edilmişdir. Dialektlərarası omonimlər bölgüsündə dilimizin digər şivələri ilə omonim paralelliyi nəzərdə tutulmuşdur. Biz bir qədər fərqli üsuldan istifadə edərək, Qarabağ şivələrində müşahidə etdiyimiz omonim sözləri nitq hissələri baxımından təsnifatını verməyi məqsəduyğun hesab edirik və aşağıdakı bölgünü təqdim edirik:

- *ismi omonimlər;*
- *sifətə aid omonimlər;*
- *feili omonimlər*” [112, s.213, 217].

2.2.1. İsmi omonimlər

Tarixi baxımdan isim və feillər (noume, verbal) ən qədim zamanlardan mövcud olmuş, nitq hissələrinin təsnifatı istiqamətində qədim Hind, Yunan, Roma dilçiliyində fərqləndirilmişdir. İsmi omonimlər adı isimlərdə olduğu kimi daha çox “kim? nə?” suallarına cavab verən sözləri əhatə edir.

“Al – 1. hiylə –*əzəl al eylədin getdin, so:ra dedin yalan dünya* (Füz.); -*Genə al-yaşıl (rəng) ge:mmisən*” [120, s. 127]. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında: Nəsiminin və başqa sənətkarlarımızın dilində al sözünün *rəng, hiylə, yalan* mənasında fəal şəkildə işlənir. Qarabağ şivələrində yalançı, sözgəzdiren adama “alağız” deyilir.

Al – M.Kaşğarının lüğətində iki mənada verilmişdir: “1. *Xanlara bayraq, dövlət adamlarının atlarına yəhər örtüyü düzəldən turuncu rəngdə bir qumaş. Turuncu rəngə də “al” deyilir; 2. hiylə, fənd*” [83, s. 148]. Al sözü ilə şivələrimizdə və ədəbi dildə müxtəlif mənalar ifadə edilir: “*al – qırmızı rəng; qızmar günəş (al gün altında); al – qaranlıqda insanın gözüne görünən mövhüm surət, qulyabanı və balaca*

alovlu tonqal, ocaq mənasında “alanqu // yalanqu” sözlərinin tərkib hissəsi kimi işlənmişdir” (İnf. 14) [9, c.1, s. 89-93].

Bərə – 1. qoyun-quzunu tutub saxlamaq üçün keçid, ov ovlamaq üçün ovçuların pusquda durduğu keçid, xüsusi yer. – Quzuları bərəyə salın; 2. baş arxdan suyun ayrı-ayrı sahələrə dəyişdirildiyi yerdir. Digər mənada, su hövzəsinin bir tərəfindən digər tərəfinə keçmək üçün hazırlanan üzən *sal* mənasında da işlənir. Bu sözün arealına nəzər saldıqda, dilimizin dialekt və şivələrində müxtəlif mənalar ifadə edir: “1. *sahilə yaxın dayaz yer (Göyçay şivəsi)*. 2. *bağ və ya bostanların arasından gedən cığır (Lənkəran, Kürdəmir və Ucarıda)*. 3. *kiçik arx (Füzuli, Bakı, Göyçay, İmişli, Qub.)*. 4. *dərin olmayan yara (İsmayilli)*. 5. *manea, əngəl”* (Şamaxı şivəsində) mənalarında işlənir [8, s. 51-52; 3, s. 47].

Dımux – 1. qısa boylu adam (Cəbrayıl). –*Bu dımux Kərimin oğludu*. Bu söz Ağcabədi şivəsində də eyni mənada qeydə alınıb; “2. *kiçik quyruqlu qoyun–Qara qoyun dımuxdı (Cəb., Füz.)*. *Dımux sözünün arealı Tovuz şivəsində fərqli - “baltanın ağzı, kəsən tərəfi” mənasında işlənir”* [8, s. 130].

İrəmə – 1. otlaq yeri; 2. su çıxmayan dərə-təpəlik ərazi. Bu sözə eyni mənada və “ucsuz-bucaqsız çöl” mənasında Qərb bölgəsinin əksər şivələrində işlədilir - *Uşağı irəmənin ortasında tapıflar*. *İrəmə* sözü dialektlərarası omonim söz kimi Kürdəmir şivələrində “rəf”, Göygöl şivəsində “xam yer” mənasında qeydə alınmışdır [8, s. 235-236]. “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə *irəmə* sözünün iki mənası verilmişdir [23, s. 95]. “*Bu söz Ağbaba şivəsində dik, hündür yer məkanını ifadə edir”* [16, s. 126].

Kərə – 1. qulağı qısa qoyun (Yev., Bər., Bey.); 2. yağın növü. – *Kərə yiyən də yaza çıxajax, tərə yiyən də*; 3. buğda sortu; 4. dəfə – *Sa: neçə kərə demişəm, uşağa əl qaldıma* [65, s. 96-97; 7, s. 259]. *Kərə* sözü omonim kimi *əridilmiş yağ və qısaqulaq mənalarında* Təbriz və Dərbənd dialektlərində də qeydə alınmışdır [110, s. 168; 5, s. 283].

Kıtl – 1. yenicə bala vermiş heyvanın ilk südündən hazırlanan süd məhsulu; 2. tut ağacının budaqlarından kəsilən yararsız qalın hissələri [2, s. 27; 7, s. 264].

Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində bu sözə qeyd etdiyimiz ikinci mənaya uyğun olaraq, baramaqurduna yem kimi vermək üçün üstündə yarpaq olan tut budaqları mənasında rast gəlinir [46, s. 48].

Kiriş – Cəbrayıl şivəsində 1. cəhrəni işlədən ip. Bu söz digər dialekt və şivələrimizdə də geniş yayılmışdır. 2. yağ saxlanan qab. 3. yeməli bitki adı. Uşaxlar kiriş yığmağa getdilər [3, s. 282]. Sözü Naxçıvanın Şərur şivəsində də rast gəlirik. “*Naxçıvan dialektində kiriş // çiriş şəklində işlənən bu söz iki mənada işlədilir:*

1. dağda bitən bitki adı; 2. bərk ip” [163, s. 48]. Gədəbəy şivələrində bu söz “*yeni doğmuş heyvanın ilk südü*” mənasında işlədilir [8, s. 255].

Kora – 1. Mıx // mismar anlamında Qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır (Ağd., Tər.); 2. təzə doğulmuş quzular saxlanılan yer (Cəb.); 3. kin, ədavət –*Korası varmış, dayna aldı* (Füzuli). Quba şivəsində bu söz “topa” mənasında işlənir [8, s. 258].

Naxçıvan şivələrinə aid tədqiqatlarda *kora* –*küt mıxa, mismara* deyildiyi göstərilir [42, s. 51]. Bizim fikrimizcə, Gəncə və Qarabağ şivələrində işlənən “korşamaq” (kütləşmək mənasında) felinin də bu sözlə kökdəş olmasını ehtimal etmək olar: *Bu pıçax lap korşuyuf*.

“*Kür* – 1. çay adı “*Kür*” çayı; 2. əfəl adam - *Ata yüz əsil olsa, kür bədəsil olar* (Füzuli); 3. *Narahat - ağlağan uşaq*” [120, s. 128]. İkinci və üçüncü mənələrdə söz substantivləşmiş şəkildə işlədilir. “*Kür-rux*’ eləməx” (yadlıq etmək, darıxmaq) ifadəsi də üçüncü mənaya uyğun gəlir.

Küz – 1. quzu saxlanılan yer (Ağd., Bər., Cəb.); 2. xışın və ya kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi. –*İki cız arasına küz deyəllər* (Xocavənd Qaradağlı k., Füzuli Kərimbəyli k.). Bu söz “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə: “payız”; “dilim, qıça // hissə”; “əkin sahəsində kiçik arx” mənasında qeyd alınmışdır [8, s. 271]. “Naxçıvan şivələri sözlüyü”ndə küz sözü “payız otlağı” mənasında qeyd olunmuşdur [163, s. 49]. “*Şərqi Abşeron şivələrində daxil olan Məhəmmədli kənd şivəsində “küz” sözü nişangah, sərhəd, lək mənasında işlədilir. Küz sözü Qarabağ şivələrində “iri lək” mənasını bildirir*” Həmin səhifədə müəllif qeyd edir ki, “*Müşahidə aparılan kəndlərin əksəriyyətində küz sözü mal-qara*

saxlanan yer, tövlə mənasını bildirir”: məs.: - *Boşqə kəntdərdə bilmənəm, bizdərdə kuzda quziⁱ saxlirig. Küz qışdağdarda olır*” [159, s. 137-138]. Mənbədə verilən nümunədən də aydın görünür ki, bu söz ümumi mal-qara saxlanan yer, tövlə anlamını deyil, yalnız körpə quzuların saxlanıldığı yerdir. Eyni mənada Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndində də Küz – qarğı – qamışdan tikilən quzu saxlanan yer kimi qeyd etmişik (inf. 14). “Küz // güz” ün payız mənası ilə əlaqəsi “küzəm” – *payızda qırılan yun*; “küzdüx” – payızlıq (Füzuli) sözlərində də əks olunmuşdur (inf. 20).

Lopa – 1. evin üstünə döşəmək üçün yonulmuş ağac (Cəb., Xocav.); 2. ot topası (Şuşa); 3. manqalda yandırmaq üçün yumrulanmış kömür xəkəsi; 4. Məşəl (Ağdam) [7, s. 308; 162, s. 337].

Miz – 1. baramaqurdunun ifrazatı. 2. milçək sürfəsi. Məs. *Ətin üsdün ört, milçək miz salmasın* (Ağdam, Cəbrayıl [8, s. 359]. Mic şəklində Lənkərən, Salyan şivələrində quş və ya toyuq biti mənasında işlənir [8, s. 356]. “Miz” sözü Əfşar şivəsində stol // masa sözünə ekvivalentlik daşıyır” [2, s. 27].

Satıl – 1. kəsici alətləri itiləmək//cilalamaq üçün polad alət; 2. *saplıcanın* (qulpu uzun olan kiçik tava) *digər adı* (Ağdam, Ağdərə, Bərdə, Cəbrayıl, Xocavənd). Dialektlərarası omonim kimi geniş yayılmışdır. Bu söz “kiçik qazan”; “çaxmaq”, “cəftə”, “qulplu mis suqabı” mənaları qeydə alınmışdır [8, s. 421; 5, s. 283; 88, s. 262].

Sumax – 1. ədviyyat növü (ədəbi dildə və şivələrdə). – Yaxşı kətə pişirif, üsdə sumax töx^m müşəm; 2. xovsuz xalça (Bər., Yev., Şuşa) “– *Sumaxın içinə yo:şan qoyuf bürmələdim*” [65, s. 98-99]. *Sumax* sözünün arealı Şərqi Abşeron şivələrində: “a) *qara tutun qurusu*; b) *böyük xalça*” mənalarında qeydə alınmışdır [159, s. 137].

Taxta – 1. əkin sahəsinin müxtəlif məqsədlər üçün ayrılmış bərabər hissələri (Şuşa) – *Həşim öz taxtasını şumluyur*; 2. dağlıq ərazidə düzənlik hissə, otlaq sahəsi (Cəbrayıl, Ağdam, Laçın); 3. qadın üst geyimi olan tumanın və yorğan üzünün bərabər hissələri. – *Mənim qojam altı taxda tuman gə:rdi* (Ağdam) [13, s. 478]. Bu sözün omonimliyi Təbriz dialektində də qeydə alınmışdır [110, s. 169].

Tana – 1. sırğa; 2. atın burnunda əmələ gələn xəstəlik adı (Ağdam, Bərdə, Tərtər) [11, s. 480]. Bu söz *sırğa* mənasında Azərbaycan dilinin İraq-türkman

ləhcəsində və Gəncə şivəsində qeydə alınmışdır [77, s. 397]. 3. Qulağın yumşaq hissəsi [11, s. 43]

Tapan – 1. qoyunları salmaq üçün qamışdan tikilmiş ağıl (Ağdam, Cəbrayıl); 2. qamış çəpər, 3. əkin sahəsini hamarlamaq üçün ağac mala, 4. cəhrənin oturacağı, 5. qamışdan hörülmüş çəpəri möhkəm saxlamaq üçün vurulan dayaq, kəmər mənaları qeydə alınmışdır [8, s. 480; 1, s. 196]. “*Topan sözü meyvə çubuqlarından düzəldilən çəpərə deyilir. Qarabağ şivələrində topan sözü mal-heyvan salınan hasar mənasında işlədilir*” [159, s. 116].

Dialektlərarası omonim olan bu söz şivələrimizdə geniş işlənir. “*Tapan sözü Şahbuz şivələrində torpağı şumlamaq üçün istifadə edilən kənd təsərrüfatı aləti - dırmıq sözünün dialekt variantıdır. - Ağacı dəlib, dırmıx eliyib, toxumu bassırıx, ona da tapan deyirix*” [134, s. 255].

Tar – 1. toyuqların axşamlar üstündə yatdığı ağac; 2. küləyin bir yerə topladığı qar yığını (Ağdam, Ağdərə, Cəbrayıl, Şuşa) [8, s. 481; 11, s. 43]

Tuğ– 1. Bayraq (Şuşa). 2. dik, hündür (Yevlax, Ağcabədi). 3. narın süpürgə (Ağdam, Bərdə, Şuşa). –Bu gün üç tuğ bağlamışam. Tuğ sözünün *narın süpürgə* mənasına dilimizin digər şivələrində də rast gəlinir [8, s. 506; 71, s. 61]. Qarabağın Əfşar şivəsində bu sözün “yumşaq süpürgə”, “hörümçək toru” və “bayraq” mənaları qeydə alınmışdır [2, s. 27]. Tuğ sözünün Qubadlı şivəsində yalnız “bayraq” mənası göstərilir [1, s. 197].

Etimoloji tədqiqatlarda tuğ sözünün etimoloji tədqiqi üçün qədim və müasir dillərin leksik materiallarının qarşılaşdırılması, müqayisə edilməsi vacib amil kimi qeyd edilir. Məlum olur ki, tuğ sözünün “bayraq” mənasından əlavə “nağara” mənası da mövcuddur. Həmin məna M.Kaşğarinin “Divani-lügət-it türk” əsərində “Kutadqu bilik”də və uyğur yazılarında əks olunmuşdur. “*Ədəbi dilimizdə işlənən “tuluq” sözü də öz kökü etibarilə “tuğ” morfemi ilə əlaqədardır*” [159, s. 127]. Ola bilər ki, bu söz birhecalıqdan ikihecalığa doğru inkişaf prosesi keçmiş, fonetik təkamül nəticəsində indiki vəziyyətini aldığı göstərilir.

Turun - Şuşa şivəsində iki mənada işlənir: 1. ikiyaşar dəvə balası. – Dəvələrimizin içində beş turun var. 2. nəsil. –*Bu kətdəkilər hamısı Abbas kişinin*

turunudu [8, s. 508]. Torun sözünə M.Kaşğarının lüğətində “torum” şəklində və “köşək” – dəvə balası (dişisinə “dişi torum” deyilir) anlamında qeyd edilir [82, c.1, s. 395]. Müasir Türk dilində “növə mənasında işlədilən *torun* sözü ilə zahiri və kök oxşarlığı vardır. Fikrimizcə, hər iki söz törəmək (doğmaq, artmaq mənalarında) sözünün kökü olan tur/tör kökündən qaynaqlanmışdır.

2.2.2. Sifətə aid omonimlər

İsmi omonimlərdə müşahidə etdiyimiz linqvistik rəngarənglik omonim sifətlərdə də mövcuddur. Ehtimala görə, məhəlli danışmada omonim sifətlərdən daha çox istifadə edilir. Qarabağ şivələrinin materialları əsasında topladığımız omonim sifətlərin bəzilərinə diqqət yetirək:

Boz – 1. həyasız. – U:n boz sıfatın sən hələm görməmişə (Yevlax); 2. diş qırqovul. – Uşaxlar bir boz vuruflar; 3. dəri xəstəliyi (Füz.,Yev.) – *üzünə boz tüşüf, heş çara da qılmır* [65, s. 97]. Bu söz Qarabağ bölgəsi şivələrində sifət – isim omonimliyi formasında işlədilir [23, s. 29]. Bundan əlavə, “üzünü bozartmaq”, “üzümə bozarır” kimi ifadələrdə həyasızlıq, abır-həya gözləməmək kimi mənaları ehtiva edir.

Xırsız – Ağdam və Şuşa şivələrində *güclü, qüvvətli* mənasında işlənir. –*Bu elə uşaxlıxdan çox xırsızdı* (Şuşa); Cəbrayıl şivəsində isə –kobud, yonulmamış mənasında işləndiyi tədqiqatlarda və dialektoloji lüğətdə qeyd edilir. Arealı kimi, çoxdanışan və səbirsiz mənaları da göstərilir [8, s. 224].

Qolay – 1. ağır; 2. qüvvətli sözlərinə qarşılıqdır (Cəbrayıl şivəsi) .Qolay sözü Füzuli şivəsində “pis, ağır” və “keyfiyyətsiz” mənalarını ifadə edir. Xəstənin halı qolaydı (pis, ağır); – *elə qolay işə düşmüşəm ki...*(həlli çətin iş); *qolay (keyfiyyətsiz) fətir çıxıf*; [3, s. 338; 120, s. 128]. S.Behbudov tədqiqatında “qolay” sözünün Qarabağ şivələrində: 1. pis; 2. asan; 3. yaxşı; 4. səmt, yön (Türkiyə türkcəsində asan mənası ədəbi dil səviyyəsindədir – “kolay gəlsin” ifadəsinin Qarabağ şivələrində qarşılığı “*işin irəli*” “*avand olsun*” deməkdir) dörd mənasını göstərmişdir [23, s. 121; 7, s. 147].

Şulum –1. *tamahkar* (Cəb., Papı k.); 2. israfçı mənasında işlənir (Cəb. Soltanlı k.)[66, s.307]. Ağdam, Zəngilan, Laçın şivələrində “*Pinti, səliqəsiz*” mənasında da işlənir –*həviyi bərھ vurmuyanda gəvə şulum olur* [23, s. 174].

Tüləx' - 1. bic, hiyləgər (Şuşa) – varrılar çox tüləx` olur kın xıncırdı dayna; 2. zirək, diribaş (Ağdam, Şuşa) – *yaman tüləx` uşaxdı* (Ağdam) [8, s. 511].

M.Kaşğarının lüğətində “*tölək*” sözü “*dölək, vüqarlı, könlü sakit adam*” mənasında, tülək sözü isə “*dördayaqlı heyvanların tüklərini tökdükləri vaxt*” anlamında işlənmişdir [83, c. 2, s. 388]. Ədəbi dilimizdə *tüləmək* sözü işlənir ki, mənası quşların tükünü tökməsi anlamına gəlir.

Zəllə – xəsis mənasında Şuşa, Ağdam, Ağdərə, Cəbrayıl şivələrində geniş işlənir –*Zəllə adam dö:lətdi olur* (Şuşa). Bu söz eyni mənada Qubadlı şivələrində də işlənir [1, s. 200]; 2. *vəzəri* (Cəbr.); Zəngilan və Füzuli şivələrində isə “*bərk*” mənaları qeydə alınmışdır [8, s. 557]. Bu söz Qazax şivəsində “*inadkar*” mənasında işlənir.

2.2.3. Feili omonimlər

Ədəbi dildə müşahidə olunduğu kimi, dialekt leksikasında da feillər daha aktiv və millidir. Bu cəhət feili omonimlərdə də müşahidə edilir. Aşağıda göstərdiyimiz nümunələr Qarabağ şivələrindən ekspedisiya yolu ilə topladığımız materiallardan, bədii əsərlərdən, tədqiqat materiallarından, folklor mətnlərindən və “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”indən seçilmişdir.

Çalmaq – biçmək – ot çalmaq; vurmaq, sancmaq – *Qəyibi ilan çaldı*; Südə maya atmaq – *Qatıx çalmağa damazdığım yoxdu*; Süpürmək - *Bala, o çalqunu götür qapının ağzındakı yarpaqları çal*; Oğurlamaq – bir cüt “qala başmağı” almışdım kimsə çalif (Füz.,Cəb.) [59, s. 307]. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə qeyd etdiyimiz mənalarla yanaşı, aşağıdakı mənalarına da rast gəlirik: “*oxşamaq, bənzəmək*” və “*eşitmək, xəbər tutmaq*” mənalarında da işlənir [8, s. 88].

T.Hacıyev öz tədqiqatında qeyd edir ki, *çalmaq* omonim sözünün mənaları müxtəlif olsa da, onların arasında ümumi etimoloji bir mənə yaxınlığı görsənir. Bu

sözün müxtəlif mənələrindən, birinin digərindən törəməsini qəbul etməliyik. Nümunə olaraq qeyd edir ki, çalmaq sözünün oğurlamaq anlamı o biri mənələrin heç birindən yox, məhz süpürməkdən yaranmışdır. Bu iki mənə arasındakı omonimliyin tam başa çatmadığını vurğulayır. Müəllif bu iki sözün: “*çalmaq – oğurlamaq; çalmaq- süpürmək arasında az da olsa məcazi mənə yaxınlığının hələ tamamilə itmədiyini göstərir*” [59, s. 307]. Qarabağ bölgəsində nə varsa yox etmək, oğurlamaq mənasını ifadə etmək üçün “süpürgə çəkmək” ifadəsi işlədilir. Məs.: –*Tezdən durduxkun ciyarı yammışdar pə:yə (tövlə) süpürgə çəkiflər (heyvanları oğurlayıblar)* (Füz.İşıqlı k.) Qeyd etdiyimiz mənələrin (süpürmək, oğurlamaq) əlaqəsi hələ də üzülməyib. Bu sözün hansısa musiqi alətində ifa etmək anlamı da var.

Küt getməx' – 1. Təndirə yapılmış çörəyin bişmədən qopub təndirə düşməsi. – *əpbəx'lərin ikisi küt getdi; – halal yoğrulmuş xəmirin kündəsi küt getməz* (atalar sözü) (Yevlax); 2. yorulmaq, əldən düşmək anlamında “Küt getmey” frazeoloji birləşmə şəklindədir – naxırdan elə yornuğ gəlir kin, yazıx əvə gələn kimi küt gedir (Füz. inf. 5) [8, s. 270]. Küt sözünün digər bir mənası da “*yaxşı kəsməyənlə alət (bıçaq, balta) “korş” dur*”. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin digər dialekt areallarında bu söz – bacarıqsız, qabiliyyətsiz, çolaq: əli və ya ayağı şikəst olan mənələrində qeyd edilmişdir [7, s. 277].

Qatmaq – 1. xəmir yoğurmaq; 2. Soyuğun təsirindən boyunda və kürəkdə bərkiməsi // quruması; 3. Qoşmaq – heyvanalara aid sözdür (*dama qatmaq, naxıra qatmaq - H.M.*) [11, s. 43].

Sınmaq – 1. Soyumaq – beş-on günnən so: havalar sınaq; 2. incimək. – Sənin ö:ünkü hərəkətinən sohra, sənnən sımmışam (İnf. 2; 4).

Şaxlamaq – 1. baramaqurdunun barama sarıması üçün qurd saxlanan yerin üzərinə şax–ağac budaqları düzmək (Ağdam, Bərdə); 2. Həvəsləndirmək (Cəbrayıl); 3. fəxr etmək [8, s. 454- 455]. “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə *şaxlamaq* sözünün: 1.ağacın meyvəli budağını qırmaq, yolmaq (Cəbrayıl); 2. lobyə bitkisinin düz qalması üçün dibinə ağac basdırmaq [23, s. 166]. Bu sözün Füzuli şivəsində yonmaq, düzləşdirmək, hamarlamaq mənələri də qeydə alınmışdır. Sözün qeyd edilən mənələrinin arealı kimi şərqi Abşeron şivələrinə aid tədqiqatda sözün üç

omonim xüsusiyyəti göstərilir: “1. əzik olmayan (parça, kağız və s.); 2. Düz; - U sözi adamın şax üzünə diyər, daldada danışan döğür (Bül.); 3. Şax – ağacın böyük budağı” [159, s. 137].

Uyuşmax –1. bərkimək– (südün mayalanması nəticəsində qatığa çevrilməsi prosesi) –*Qatığı indi çalmışam, hələm uyuşmaz* (Şuşa); 2. öyrəşmək - *Uşax kürrüy eliyir, heş kəsə uyuşmur* (Şuşa); 3. keyimək - iynənin yeri uyuşuf (Cəbrayıl) [8, s. 522; 1, s. 126].

Apardığımız araşdırma onu deməyə əsas verir ki, Qarabağ şivələri zəngin omonimliyə malikdir və bu şivələrdə dialektlərarası omonimlər də üstünlük təşkil edir [112].

2.3. Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində sinonimlərin mövqeyi

Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin leksikası üzərində apardığımız tədqiqat onu söyləməyə əsas verir ki, müasir ədəbi dilimizə məxsus olan leksik-semantik xüsusiyyətlər eynilə Qarabağ şivələrinə də xasdır. Geniş arealı əhatə edən Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik daha geniş yayılmışdır.

Ədəbi dil ilə yerli şivələr arasında indi çox mürəkkəb bir əlaqə, uyğunlaşma prosesi getməkdədir. Ədəbi dil və şivələr arasında baş verən kontaktlar nəticəsində ədəbi dilə dialekt və şivələrdən sözlər keçərək onu kəmiyyət və keyfiyyət baxımından zənginləşdirir. Eyni proses əks istiqamətdə də müşahidə edilir.

Dil vahidlərinin arxetipləri, qədim formaları dialekt və şivələrin leksikasında qorunub saxlanılır. Məhz bu cəhətinə görə “dialekt və şivələri öz eksponatlarını əsrlərlə təzə saxlayan etibarlı bir muzeyə bənzətmək olar” [59, s. 293].

Eyni zamanda dialekt daşıyıcısı olan əhalinin bir hissəsinin şəhər mühitində təhsil alması, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, ədəbi dillə əlaqənin möhkəmlənməsi ədəbi dil normalarının yerli şivələrə daxil olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də yerli şivələrin əhatə dairəsi daralır və ədəbi dilin sferası genişlənir. Bununla belə, yeni şərait – Azərbaycan dilinin, bu ərazidə yaşayan xırda xalqların dilləri ilə kontaktlar

Azərbaycan dili şivələrinə yeni çalarlar gətirir. Məhz bu baxımdan yerli şivələrin lüğət xüsusiyyətləri hiss edilən dərəcədə öz qüvvəsini hələ də göstərir. *Ədəbi dil nə qədər kütləvi bir xarakter alsa da, ayrı-ayrı rayonlarda, hətta ümumi bir xarakter daşıyan ana sözünün müxtəlif şəkildə işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn, ciyi (Şəki), abay (Zaqatala), nana (Qarabağ) və s.* [27, s. 71].

M.İslamov dialektlərdə sinonimlərin ədəbi dilə nisbətən çoxluq təşkil etməsinin səbəblərini aşağıdakı kimi izah etmişdir:

“– məfhumun qəbilə - tayfa dialektlərindəki ifadə formasının müəyyən hissəsinin müasir dialektlərdə mühafizə edilməsi;

– ayrı-ayrı dialekt qruplarının uzun əsrlər boyu ardıcıl və qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsiri ilə;

– daha sonralar başlanan, lakin müntəzəm surətdə davam edən ədəbi dilin təsiri ilə;

– alınma sözlər hesabına” [79, s. 202].

Sinonimlər dil vahidi kimi Azərbaycan dilinin mənə zənginliyini əks etdirir. İstər ana dilimizdə, istərsə də əcnəbi dillərdə sinonimlərin xidməti həmin dillərin bilavasitə fəaliyyətini aktivləşdirir və yeni imkanlar yaradır. Sinonimlər leksik-semantik kateqoriya kimi dilin inkişafına təsiri müxtəlif bölgələrdə təqdim edilmişdir ki, bunlardan biri aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

a) danışıq dilini zənginləşdirir; b) dili gözəlləşdirir; c) dildə təsirliliyi artırır; ç) dili incələşdirir; d) dili rəvnəqləşdirir; e) mənə çalarları yaradır; ə) nitq mədəniyyətində və natiqlik sənətində çox mühüm rol oynayır; f) fikri ifadə etmək üçün onu aydınlaşdırır və dəqiqləşdirir; g) danışıqı canlı və aydın edir, dili rəngarəngləşdirir [143, s. 14].

“Sinonimik sıranı yaradan hər bir sözün mənə çaları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır” [35, s. 32]. Əslində sinonimləri bir-birindən fərqləndirən mənə çalarları imkan vermir ki, onlar bir-birinin əvəzinə işlənə bilsin. Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, bir-birinin yerində işlənə bilən, hər zaman bir-birini əvəz edə bilən sözlər leksik dubletlərdir – mütləq sinonimlərdir.

B.Xəlilov ədəbi dildəki sinonim sözlərin və leksik sinonimlərin yaranmasında dialektlərdən söz alınmasının rolunu göstərmişdir [73, s. 183-185].

Bəzən elə sözlərə rast gəlirik ki, eyni nitq hissəsinə aid olsa da, sinonimliyi mübahisə doğurur. Bu baxımdan S.Cəfərov haqlı olaraq göstərir ki, “*dildə ev – daxma – koma – qazma; daş – qaya; çörək – lavaş – fətir kimi mənaca yaxın məfhumların ifadəsinə xidmət edən sözləri sinonim adlandırmaq olmaz. Sözlərin sinonim olması üçün onların eyni nitq hissəsinə mənsubluğu da əsas şərtidir; məsələn, ürək // qəlb – isim; qulaq asmaq // dinləmək – feil; necə // nə cür – əvəzlilik və s. Sinonim sözlərə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, feil və zərflərdə təsadüf edilir*” [27, s. 28-28].

Cəbrayıl şivələrinin lüğət tərkibində işlənən sinonimlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə T.Hacıyev tədqiqatına nəzər saldıqda aydın olur ki, eyni və ya yaxın mənə ifadə etmək cəhətdən sinonimlərin hansı nitq hissəsinə aid olması da müəyyən rola malikdir. Feil, sifət və zərflər isimlərdən fərqlənir; isimlərdən ibarət sinonimlərin ifadə etdiyi mənə bir-birinə daha yaxın olur və ya təxminən bir-birinin eyni olur. Bu xüsusiyyəti sifət və feillərdən ibarət olan sinonim sözlərdə görmək mümkün deyildir. Nümunələrə diqqət yetirək: *Yeməcə // yeygi = rüşvət, daşbaş; cəhlim // iriz = rədd; qalınça // pambıxlı // gödəx`cə = sırtıqlı; xşinnix` // tikili = ev və s.* Bu misallarda paralellərin hər iki tərəfi bərabərliyə eyni dərəcədə müqabil gəlir. Sifətlərdə və feillərdə məsələ bir qədər başqa şəkildədir. “*Yekə, bıdama, zıbı, pəzəvəngi = böyük; Balaca, civix`, cıpbılı = kiçik. Varrı // xıncır = dövlətli; Göy/ kal// civit = yetişməmiş*” [59, s. 301-302]. Bu sözlərdə dərəcə mənəsi ifadə etmək xüsusiyyəti özünü göstərir: bıdama sözü yekə sözünə, pəzəvəngi isə bıdama sözünə nisbətən daha artıq böyüklük bildirir: civix', cınbılı daha artıq kiçiklik, xıncır daha çox dövlətli mənalarını ifadə etdiyinin şahidi oluruq.

Bəzən yerli əhali gəlmələrin danışılanı anlamaları üçün sözün onların dil vahidləri ilə ifadə edilməsinə çalışmış, bunun nəticəsində dialektal sinonimik sırada əcnəbi sözlər müşahidə edilmişdir.

“*Şübhəsiz ki, şivələrimizin lüğət tərkibində rəngarəng sinonim cərgələrin yaranmasında yerli dialekt sahiblərinin bölgədə iç-içə yaşadığı, davamlı ünsiyyətdə*

olduğu digər dil daşıyıcıları ilə qarşılıqlı əlaqələri müəyyən rol oynayır ki, bu da təbiidir. Bağlama // mərfəş, adam // bəşər, qədim//əski, av // şikar” sözlərin sinonimliyi bu xüsusda yaranmışdır” [110, s. 167].

İ.Tahirov yazır: “*Şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlərdən sinonimlər müxtəlif səbəb və ehtiyaclardan yaranır. Belə səbəblərdən biri də həmin ərazidə yaşayan konkret dialekt nümayəndələrinin müxtəlif etnik qruplarla gündəlik ünsiyyətdə olmalarıdır...*” [151, s. 78].

Dağıstan dillərinin əhatəsində olan Dərbənd dialektinin lüğət tərkibinə də qohum olmayan qonşu Dağıstan dillərindən (ləzgi, avar, tabasaran, saxur, qırız, dargin, arçin, lak, buduq, rutul və s.) müəyyən söz və terminlər keçmişdir [5, s. 291].

Azərbaycanla əlaqələri zəifləmiş İraq türkmənləri kimi tanınan soydaşlarımız qeyri-türk xalqlarla iç-içə yaşadığı üçün ləhcələrində yad dilin elementləri müşahidə olunur. Məs.: “*börk // külah; əkin // zraət; tel // zülf; auçı // səyyad; qonuşma // laf // söhbət // həlat; yolçu // qonağ // müsafir; sözlüg // qamus və s.*” [77, s. 326].

Şivələrdə sinonim cərgələr, əsasən, dilin öz daxili imkanları və vaxtilə dilimizə daxil olmuş fars-ərəb mənşəli sözlər hesabınadır. Fikirlərimizi aşağıdakı sinonim cərgələr də təsdiq edir:

“Füzuli rayonu şivəsində: – *gündə üç əvnə // eynə // dəfə // dönə // yol // gərəm // səfər versən yə: jəx' (Babı k.); – bizim torpaqların yamaş // ətti/ dik // bud // danqaz // sudurmuyan yerlərində pərşum aparılsa yaxşı olar (Xələfşə k.); – pammığı barazday-nan // çarınnan // sirəmlə // civəynən // selqaynan // cızının // sıraynan // cərgəynən yığırx (Arayatılı k.); Mansır yekə // zorva // peziqulu // böyük // zirpi // yoğun // kök kişidi (Mandı k.); – bizə tərəkəmə // köçəri // çoantır // qaçovğa də:rdilər (Kərimbəyli k.); – bozarmış // oturxan // dölburnu // faraş // bijvər // dölləx // körpə quzu (Əhmədəlilər k.)” [114, s. 455]; –*Bazardan çalma // dolça // quruşqa // tayqulp // parç // parş aldım (Kərimbəyli k.); – Məyə bir savrığ // çiklik // pirostin // döşəkağı al gəti (Əhmədəlilər k.)” [120, s.129].**

Cəbrayıl şivəsində: “– *İnşallah (müsdər, müsdahat, şikas, çolax, mimar, şil, şilxor) olarsan; – O illaf (karsız, ölət, əfəl, eciz) uşaxdı; –Qulu (irəhimsizin, mavyanın, yezidin, şümürün, əzrayılın) biridi; –Ollar dədə-babadan (karsalah,*

babadan, sərfəkar) adamlardılar; –Ona birin (dartmaq, ilişdirməx', çəx'məx', əyirməx', vırməx) istədim; –Ollar çox (tıraş, nadəhim, dix'baş, namənşir, tərs) tayfadı; –Heylə də (yekəqarın, miğdısı, anqut) uşağ olar? –Əynində bir (cındır, cəmənə, nimdaş) paltar varıdı; –Də:sən (qannıx, dadanqı) düşmüşən; Lala (caynaxlı, dişdi-dırnaxlı, yığımcıl –tutumcul) arvatdı; –Onun dədəsi (xıpar, kudul, kosmarax, kədəx')bir kişiydi; –Arvat da (şulum, sulu, tamahkır) olar?; –Öza: (özünə) bir (mezər, dizdix') tikiynən” [59, s. 303 -305] .

Qarabağ şivələrinə daxil olan Yevlax şivələrinin materiallarında: *“irəşmə // çandı // çatma – ip; ciji-bajı // bajılıx – rəfiqə; andır // meras // so:xa – ölü paltarı (sahibi ölmüş əşya); boranı // kədi // qavax – balqabaq; keçiməməsi // keçiməncəyi – üzüm növü; sürütmə // şəpit // çəkənət // çəkələx' – həyatda geyilən yüngül dabansız ayaqqabı; çiyə // xama – çiy südün üzü; idim // suyum – görkəm; lehmə // lıqqa // batdax // çamur – palçıq; qıxmıx // qamqalax – odun qırıntısı” [65, s. 102-103]. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsərində dilimizin dialekt və şivələrində yayılmış sinonimlərə aid 26 nümunə verilmişdir [149, s. 341-342].*

Qarabağın Əfşar şivəsi də sinonimlərin zənginliyi ilə seçilir: *“göyəbaxan // günəbaxan; göy // giyəv // yeznə // kürəkən – bacının və qızın əri; qumqura // maxara –suqabı; ağıl // qalax // küz - qoyun saxlanılan yer; dızqax // ağaddəx'// əddəx'-qorxaq; zəllə // qiymaz // malınyeməz // ximis // cimri –xəsis; məki // qoda // təşərlövğa // sözgəzdirən // ojaqoyan // aravuran –xəbərçi; vağ // səmə// səy // -ağılsız; cala // töx'// əmdər - boşalt; dənnə // artda - təmizlə; məzdə // ülüt - ye; hiyna // dəkkə // vədə - vaxt; müdəm // ilmüdəm // peydərpey// ilmiza:lum – həmişə; cılxa // teyxa // çim // lül –tamam və s.” [2, s. 27- 28]. Nümunələrdən də göründüyü kimi, üç, dörd və daha çox sözlü sinonimik cərgələr mövcuddur. Belə sinonimik cərgələr fikrin daha dəqiq ifadə edilməsi üçün imkan yaradır.*

“Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası”nda Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinə aid çox zəngin material vardır. Qarabağ şivələrinə aid materiallar 1969-1970-ci illərdə toplanmışdır. Atlasda leksika bölməsinə aid 49 (79-dan 128-dək) xəritə verilmiş, dilimizin dialekt və şivələrində müşahidə edilən sinonim sözlərin

yayılma arealları göstərilməmişdir. Aşağıda verdiyimiz nümunələr atlasda öz əksini tapan 49 xəritə üzərində apardığımız müşahidələrin kiçik bir hissəsidir.

“1. *Tayfa və nəsil anlayışını bildirən sözlər (tayfa, nəsil, təbəh, co:ğa, tabun, uruğ, uruğ-turuğ, toxum, tirə, dəngə, com, basalax, kök, oymax, ağrəbə, övlad, oba, göbək, 4-dən çox söz işlənən yaşayış məntəqələri).*

“*Dialektoloji atlas*”da Qarabağ şivələrinə aid sinonimlər areallar üzrə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

Füzuli (tayfa, tirə), Cəbrayıl (tayfa), Xocavənd (uruğ), Xankəndi (tirə, tayfa), Ağdam (tayfa, tirə, basalax, com, uruğ-turuğ), Ağdərə (co:ğa), Şuşa (nəsil, tayfa), Tərtər (tayfa, tirə), Bərdə (nəsil, tayfa, tirə), Yevlax (tayfa, nəsil, uruğ), Əsgəran (tayfa, nəsil)” [6, s. 184-185].

Uruğ sözünün “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə üç mənası verilmişdir: “1. *çoxdoğan; 2. qarşı, qabaq; 3. nəsil*” [7, s. 397].

Maraqlıdır ki, Gədəbəy və Daşkəsən şivələrində uruğcul sözü “doğar”, “qısır qalmayan” mənasında işlənir. Sözü “uruğlu-turuğlu” variantı Bakı, Qax və Şamaxı dialektlərində “qohum-əqrabalı” mənasında yayılmışdır [8, s. 519]. Uruğ sözünün *uruğ-turuğ* şəklində “nəsil” mənası Ağdam və Şuşa şivələrində də qeydə alınmışdır [8, s. 520; 11, s. 43]. Uruğ sözü qədim türk dilində “*tayfa, nəsil*” mənasında işlənmişdir [176, s. 615]. Orxon-Yenisey abidələrində *qabilə, boy, nəsil, soy* mənaları ilə yanaşı, “*nəslini kəsmək*”, “*məhv etmək*” mənasında “*uruğsırat*” sözüne də rast gəlirik: “*Türk bodun, ölüərəyin, uruğ-sıratayın, tir ermis (Türk xalqını öldürək, nəslini kəsək, deyirmiş*” [139, s. 72, 381].

2. Atanın bacısına verilən adlardan: *bibi, mama, əmə* sözlərindən Qarabağ şivələrində, əsasən, *mama* sözü səciyyəvidir [6, s. 186-187; 109, s. 287-288].

3. Valideynin qızlarının ərinə verdiyi ad: *kürəkən, yeznə, göy, giyəv*: Cəbrayıl rayonunun Horovlu, Aşağı Maralyan və Balyand kəndlərində *giyəv*, digər şivələrində isə *yezənə* sözü işlənir. *Göy* sözü isə Yevlax rayonunun Varvara, Tanrıqulular, Yaldili məntəqələri və Bərdənin Mollalı kənd şivələri üçün səciyyəvidir. Qalan hallarda *yezənə* sözü geniş yayılmışdır [6, s. 188-189].

“Cəbrayıl rayonunun Horovlu, Aşağı Maralyan kənd məntəqələrində *əbəci*, Hovusluda *hadıxçı*, Sirik və Dağ Tumas kəndlərində isə *hadıx* sözü işlənir. Müqayisə üçün deyək ki, Füzulinin Qaraxanbəyli, Alxanlı, Seyidəhmədli və Əhmədallı kəndlərində *əbəci*, Yuxarı Aybasanlı məntəqəsində isə *hadıx* sözü işlənir.

“*Ağdam və Bərdə şivələri üçün hadıx sözü səciyyəvidir. Yevlax rayonunun yalnız Tanrıqulular şivəsində mama sözü qeydə alınmışdır. Bərdənin Mollalı kənd şivəsi üçün hadıxçı sözü, Xankəndi və Şuşa şivələri üçün isə mamaçı sözü səciyyəvidir*” [114, s. 456].

Fərdi ekspedisiya yolu ilə əldə etdiyimiz materiallardan məlum olur ki, Qarabağ şivələrində ana məfhumunu bildirən bir neçə sözdən istifadə edilir ki, bunlardan da ən geniş yayılanı “*nənə*” sözüdür. Bundan əlavə Ağdam, Bərdə və Şuşada “*bajı // bacı*” sözü də rast gəlirik.

Qarabağ şivələrində nitq hissələri üzrə müqayisə aparsaq, isim, sifət və feillərdən ibarət sinonimlər daha geniş yayılmışdır.

2.3.1. Sinonim isimlər

Qarabağ şivələrində zəngin ismi sinonimlər müşahidə edilmişdir. Mezər/dizdix'¹ [46, s. 303-305].

“*Əvnə/eynə/ dəfə/ dönə/ yol/ gərəm/ səfər; tərəkəmə /köçəri/çoantır/ qaçovğa; çalma /dolça /quruşqa /tayqulp// parç /parş; savrığ / çiklik / pirostin / döşəkağı (Füzuli)*” [120, s. 129].

“*Salavey // salbey // salva // salvı // səlbə (Ağdam, Cəbrayıl, Bərdə); –Salavey atarsan, tut tökülər yerə*” [8, s. 417-418].

“*Çiyə//xama –çiy südün üzü; mafar //macal//girəvə – fürsət; kürəkən// yeznə //göy – bacının əri; puçal //xəkə – çayın cecəsi; pasax //qarama – çirk; şaraf //nardaşa – narşərab; şəltə//fırıldax//kəf – hiylə; çəm //yol-yolağa – üsul, qayda (Yevlax)*” [65, s.103];

Kəmsix'¹ // kəmsiy, çatı, bağ – kəndir, ip –Kəmsix'nən iti bağlıyılar (Cəbrayıl, Xocavənd, Şuşa) [8, s. 249].

Sourux//savrıx//sovru; döşəkağı; yorğanüzü (Ağdam, Bərdə, Füzuli, Şuşa, Yevlax) [8, s.444].

Şəvgə // kölgə (siluet – H.M.) – *obaşdanan bazara gedəndə şəvgəsinnən bildim ki, bajımdı* (İnf. 17).

Soğança (Bərdə, Tərtər) –xörək adı. Bu xörək adı Cəbrayıl şivələrində “soğansuyi”, Füzuli şivəsində isə *soğansu* şəklində yayılmışdır [8, s. 442];

Ağnağaz // ağnaz //ajdıx (Ağdam, Bərdə, Şuşa, Qazax, Tərtər) – yeni məhsuldan təcili üyüdülmüş azacıq taxıl; sözün arealına Çənbərək, Göygöl, Karvansaray şivələrində də rast gəlirik. –*Bıyıl ajdığı Hazırbecannan gətdix`* (Karvansaray) [8, s. 15-17].

2.3.2. Sinonim sifətlər

“*Malınyeməz // malyeməz// malınəqıyməz, göy – xəsis –malınyeməz adam pul xaşdamaz. Bu sözə Yardımlı şivəsində də rast gəlirik*” [8, s. 343; 1, s.150].

“*Ətti, dik, danqaz, sudurmuyan; kiçik, dıqqılı, balaja, körpə; yekə, zorva, peziqulu, böyük, zirpi, yoğun, kök; bozarmış, oturxan, dölburnu, faraş, bijvər, dölləx, körpə; hürmətdi, nəjavatdı, köx'lü, əsli yaxşı*” [120, s. 129].

Cılxa / süm / teyxa / lül – tamam, bütün; tuğ //qəlbi– hündür; lodur//müsdər //o:sal // ərincəx – tənbel; boylu (əks. şiv.) / ağırəyax // xaşalqarın – hamilə; zəvzəx // zircix // yanşax – çoxdanışan. “*Qədim türk dilində yanşax sözünün “çoxdanışan, boş-boş danışan” mənası qeydə alınmışdır*” [176, s. 235].

“*Dakqa // lobbaz // dəbbə // kətəda // ədəbaz // forsdu // yekəxana–lovğa // təkəbbürlü (əks. şiv.); düşüx' // bambılı // dingiş // doydax – yüngül xasiyyətli; bədrəx // ağır irəx – qara rəng; sısqa // çələf // cılız // çəlimsiz (əks. şiv.) – arıq; küt // pampax – aciz; boz // ləçər // çərhaya // türx'man – həyasız; bicoy // bijvər // bijərtədəx' // cürəmirətdəx' – hiyləgər; lijim // şulum // şalax // dəməşalax // suyumsuz – səliqəsiz*” [65, s. 103].

“*Pampax // pampex', ləmbə, osal, ləvərə, nuzul, lodur, yasar // yassar // yasdər, boş - ərincəx'*” [11, s. 44].

“Tərxiən // qəlləş // yönnü - yaxşı; müsdər // müsdahət; şikas, çolax, mimar, şil // şilxo; karsız, ölət, əfəl, eciz; mavya, yezid // şümürü // əzrayıl – rəhimsiz. Sinonim cərgə xüsusi isilmlərin atributivləşməsi əsasında yaranmışdır. karsalah // babadan // sərfəkar; tıraş // nadəhim // dix`baş // namənşir // tərs; yekəqarın // miğdısı // anqut – çox yeyən; cındır // cəmənə // nimdaş – köhnə; caynaxlı // dişdi // dırnaxlı; yığımçıl // tutumçul; xıpar // gudul // tosmarax // gödəx` - balaca; şulum // sulu // tamahkar (Cəbrayıl)” [59, s. 303-305].

Cəbrayıl şivələrində yaxşı sözünün sinonimləri olan *tərxiən*, *qəlləş*, *yönnü* sözləri həmişə istehza məqamında özünü göstərir; etinasız sözünün sinonimləri karsala və sərfəkar bir qədər kobud mənalarda təsadüf edilir. *“Bəzi hallarda sinonim sözlərin hamısı bütün şivələr üçün anlaşılıqlı olmur. Məsələn, tamahkar sözünün sinonimlərindən sulu sözü rayonun bütün şivələrində özünü göstərdiyi halda, onların sinonimi olan qəlləş sözü ancaq Papı şivəsində özünü göstərmişdir” [59, s. 302-303].* Bu söz Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində, türk dilində isə ədəbi dil səviyyəsində özünü göstərir.

Tosqun // tösmərəx¹ – qısa boylu kök adam (Ağd., Füz.). Bu söz Şəki dialektində “tosmal”, Şərur şivələrində “tosmar”, Borçalı dialektində “tosmara”, Ağbaba şivələrində “tosoy”, Tovuz şivələrində “to:sun”, Ordubad şivəsində “tosı” şəklində qeydə alınmışdır. *“Zəngəzur şivələrində “pısx”, Ordubadda isə “pısdıx” – qısa boylu kök adam mənasını ifadə edir” [8, s. 403, 503-504]. “Şuşa şivəsində qısa boylu adam mənasında “törə” sözü işlənir” [7, s. 386]. “Törə” sözünə eyni mənada Füzuli və Cəbrayıl şivələrində də rast gəlirik*

“Törpü dəyməmiş // törpü görməmiş birləşməsi şəklində: yonulmamış, kobud, qanacaqsız, mədəniyyətsiz mənasında –də:sən sa: heş törpü dəymiyif (Ağdam); Yəqin törpü görməmişən ki, belə danışırısan (Şuşa)” [8, s. 505].

2.3.3. Sinonim feillər

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Qarabağ şivələrində də feillərin sinonimliyi digər nitq hissələrinə nisbətən üstünlük təşkil

edir. Bu da dilimizdə feillərin zənginliyi və milliliyi ilə bağlıdır. Feillərdən ibarət sinonimik cərgələri yaradan sözlər leksik-lüğəvi mənasına görə hal-hərəkət, vəziyyət və s. mənalar bildirir: dartmaq, ilişdirməx', çəx'məx', əyirməx', vırmaq; əvdiməx'(tamamilə, təmiz yığmaq), boşaltmaq, sıvıxarmaq (son damcısını da tökmək); soyumaq, dini çıxmaq (azca soyumaq), imsiməx'//yemsiməx' (azca axsamaq), taytıməx'//şaytıməx' (çox axsamaq); –*Məhədin kimi nə imsiyirsən* (taytıyırsən); töx'məx', calamaq, əmdərməx'; axmaq, sızmaq, şoralmaq (Cəbrayıl). Qarabağ şivələrinə aid sinonimlik təşkil edən sözlərə fikir verdikdə aydın görünür ki, intensivlik baxımından “sızmaq”, “axmaq” və “şoralmaq” kimi sözlər (mayenin axması anlamında) eyni hərəkətin müxtəlif dərəcələrdə baş verməsidir.

T.Hacıyev yazır: *“Sinonimlər şivədə zəngin üslubi xüsusiyyətlərə malikdir. Sinonim sözlərin biri acıq, biri istehza, biri təhqir məqamında işlənir. Məs.: oturmaq sözünün sinonimləri olan qaxdılmaq, yanbammaq, qırtmaq feilləri bir qayda olaraq istehza, kinayə, təhqir məqamlarında işlədilir”* [59, s. 302- 303].

“Qəzilləməx' // to:lamaq // al dilə tutmaq – aldatmaq, yoldan çıxarmaq; boğuşmaq // tutaşmaq // çəntələşməx' – dalaşmaq; bağı yarılməx' //ürəyi gupbuldaməx' // ürəyi qopmaq – qorxmaq; aşırmaq // boğmalamməx' // dələmurtdaməx' // lumbuldatmaq – yemək; sozalməx' // miynələməx' // əhnəzdəməx' – zəifləmək; gözəməx' // təfçiməx' // çitəməx' – tikmək; tolamazdaməx' // qolazdaməx', fırlatmaq – tullamaq; əndərməx' // helləməx' // şolamaq // calamaq– tökmək; barramaq // kiflənməx'– xarab olmaq; öcəşməx' // iyəşməx' – mübahisə etmək və s.” [65, s. 105-106].

Füzuli şivəsində mübahisəli məsələ anlamını vermək üçün iyəşix/li, ilgəşix/li sözlərindən istifadə olunur. – *Onnarnan bizim dədə-babadan iyəşix/li, ilgəşix/li işimiz heş olmuyuf* (inf. 24).

Öcəşmək sözünün “igəşməg”, “igəşüg” (mübahisəli) variantı isə Yardımlı, Cəlilabad və Kürdəmir şivələrində də yayılmışdır [8, s. 231; 128, s. 148].

Bu söz M.Kaşğarının lüğətində yarışmaq anlamında olduğu qeyd edilir: Məs., *“ol məniq birlə öcəşdi - o mənimlə bir şeydə yarışdı”* [82, c.1, s. 131].

2.3.4. Sinonim zərflər

İçin-için // oğrun-oğrun // kortun-kortun – bu söz ocağın yanması zamanı istifadə edilir daxilən, xəlvəti yanmaq anlamında işlədilir; “*Barazdaynan // çarınnan // sirəmlə // civəynən // selqaynan // cıznan // sıraynan // vərənən - cərgə ilə (Füz.)*” [120, s. 129].

Şabbadanxeyir // şəbbədənxeir // şabbaxeyir – qəflətən, gözlənilmədən (Ağdam, Şuşa, Qubadlı) [8, s. 454, 460; 1, s. 129]

“*İncavara // incəvarana // incavardan fonetik variantlarda, xoşbəxlix'dən – yaxşı ki, xoşbəxtlikdən mənalarnı yaradır. İncavara // incəvarana // incavardan variantlarında ikinci formada qədim dil xüsusiyyətini özündə saxlayır. Belə ki, biz eyni şəkilçinin bir sözə iki dəfə artırılması hadisəsinə dialektlərdə, xüsusilə də Qərb şivələrində rast gəlirik. Obaşdan // obaşdanna dialektizmində olduğu kimi. Bizim fikrimizcə, incəvara // incəvarana formatında da eyni hadisə müşahidə edilməkdədir*” [114, s. 457].

Beyqəfil // şırp – qəflətən; yanpörtü // köndələn – çəpəki; öyün // öyrəli – o gün; savertə // obaşdan // obaşdanna // səhər-səhər // tezdənnən erkənnən – erkən, səhər mənalarnı ifadə edir. Bu sözün sinonimi kimi Qərbi Azərbaycanın Hamamlı şivəsində “*gejdən*” sözünə rast gəlirik ki, vaxt baxımından gecədən keçmişini bildirir; “*əlüsdü // əlbəhəl – o dəqiqə, o saat; qavaxcan // sifdə // sifdədən – əvvəl; tığ // xeylax // ərəsət – çox, xeyli*” [65, s. 106-107].

“*Şəvinix' çalan (düşən) vaxt, şəvinix' düşəndə // şəvinix' qarışanda (Cəb., Füz., Zən.) –hava qaralanda. – Şəvinix' çalan vaxdı bizə iki qonax gəldi*” [8, s. 234].

2.3.5. Sinonim əvəzliliklər

Qarabağ şivələrində sinonim əvəzliliklər yuxarıdakı bölgülərlə müqayisədə nisbətən azlıq təşkil edir. Bu şivələrdə qeyri-müəyyən əvəzliliklərə misal olaraq, sinonim cərgə təşkil edən: nəmənə // nəmənəciyəz – necə, nəcür; *hər küşdə// hər kəsən və ədəbi dildə olan hamı* sözləridir ki, əksər şivələrdə çox aktiv işlənmə tezliyi

var. Məs., –*hər küşdə özünə sərff eliyəni de:r*. Digər nümunədə nə təhər // nə tö[^]ür, hancarı – necə, nə cür əvəzliliklərini ifadə edir. Hancarı sözü qançaru // qancəri fonetik qəlibində necə, nə cür sual formasında “Əhməd Hərəmi dastanı”nda işləndiyi vurğulanır: *Başıma bir zaval gəldi nedəyin, Bilməzim ki, qancaru gedəyin; Dedi: “bunlar əgər bizdən olaydı, Bu vaxtın qancəri seyran qılaydı”* [125, s. 40].

Ümumiyyətlə, Qarabağ şivələrində dilimizin digər dialekt və şivələrindən fərqli olan sinonim əvəzliliklər azlıq təşkil edir. Qarabağ şivələrində sinonimlərin tədqiqi onlardakı zənginliyin müəyyən dövrdə bu dialektin ədəbi dilimizə təsiri (XVIII əsrdə “koyne” xüsusiyyəti); ədəbi dil və dialektlərarası kontaktla bağlı olması fikrini söyləməyə əsas verir.

Belə bir qənaət də əldə edilmişdir ki. Qarabağ şivələri sinonimlərlə zəngindir. Şivə leksikasında ikisözlü, üçsözlü və daha çox komponentli sinonimik cərgələrə rast gəlinir. Əsas nitq hissələrinin hər birinə aid sinonim cərgələr mövcuddur. Bəzən sinonimik cərgələr alınma sözlər vasitəsilə yaradılmışdır ki bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dil kontaktları ilə əlaqədardır: *kobud // nanəcib; ov // şikar və s.* Paraqrafda əldə edilmiş nəticələr üçün bax: [114].

2.4. Qarabağ şivələrinin leksik-semantik sistemində antonimlərin mövqeyi

Dilin leksik sistemində maraqlı linqvistik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən vahidlərdən biri də antonimlərdir. İstər danışmaq dilində, istərsə də bədii ədəbiyyatda-yazıçı dilində antonimlər güclü təsirə malik ifadə vasitəsidir. Ziddiyyətli məqamları ifadə etmək, kəskin müqayisələr yaratmaq məqsədilə dilimizin leksik sistemində mövcud olan antonimlərlə yanaşı, yazıçılara məxsus olan antonim variantlarından geniş istifadə edilir. Bəzən fərdi üslubi antonimlər ümumişləklilik qazanaraq ədəbi dilimizin və dilimizin dialektlərinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Antonimlər haqqında verilmiş tərifləri müqayisə etdikdə belə bir nəticə hasil olur ki, antonim xüsusiyyəti daşıyan sözlər müxtəlif fonetik sturukturda olur. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif, obyektiv aləmin bütün təzadlı hadisələri və ziddiyyətli cəhətləri əksmənəli anlayışlar ardıcılığını yaradan

antonim sözlərlə izah edilir. “Antonim sözlər əks qütblərdə dayanan leksik vasitələrdir. Dildə antonim sözlərin yaranma səbəbinə gəldikdə isə yaşadığımız kainatın, cəmiyyətin ziddiyyətli olması ilə bağlanılır” [27, s. 35].

“Antonim sözlərin izah etdiyi anlayışlar təbii proseslərlə yanaşı, insanın əmək fəaliyyəti, gündəlik həyat tərzini, iç dünyası və insanın dünyaya qarşı münasibəti ilə əlaqədardır” [4, s. 5].

Ədəbi dildə olduğu kimi, Qarabağ şivələrində də antonimlər xüsusi yer tutur və müxtəlif üsullarla əmələ gəlir. M. Çobanov şivələrdə antonimləri formalaşma cəhətdən dörd qrupa bölmüşdür: “leksik antonimlər; morfoloji antonimlər; tərkibi antonimlər; tərkibi - sintaktik antonimlər” [32, s. 101].

N.Həsənova antonimlərin bölgüsünü üç qrupda göstərmişdir: “leksik antonimlər; morfoloji antonimlər; tərkibi antonimlər” [65, s. 110].

Bu baxımdan, Qarabağ şivələrinin leksikası üzərində apardığımız tədqiqat işində rast gəldiyimiz əksmənalı sözləri yaranmasına görə aşağıdakı bölgüdə təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Hər iki qütbü şivə sözlərinin iştirakı ilə yaranan antonimlər;
2. Biri şivə, digəri ədəbi dilin materialı əsasında yaranan antonimlər [116, s. 183].

1. Hər iki qütbü şivə sözlərinin iştirakı ilə yaranan antonimlər. Nəməko – (*duzlu*), *şit* (*duzsuz*); töməl (*alçaqboylu*) – dəvədaylağı (*ucaboylu*); sısqa(*arıq*)– nənəmnəhrə (*kök*); dingiş, *hütdürüm* (*yüngülxasiyyətli*), – ağırtaxta // ağırtaxtalı (*ağırxasiyyətli*); dırnaqlı (*əməksevər, cəld*) – lodur (*tənbəl*) [65, s. 110]. Dilimizin digər şivələrində də yaxın fonetik variantda “dingiriş” eyni mənada işlənir [7, s. 191].

Nəməko (*duzlu*) sözü müxtəlif şivələrdə cüzi fonetik dəyişmələrlə *məməko* şəklində də işlənir.

2. Biri şivə, digəri ədəbi dilin materialı əsasında yaranan antonimlər. Peydərpey (*dalbadal*) – aramnan; kəmçix' (*əskik*) – artıx; ləj tüşməx' (məcazi mənada yola getməmək) – dostdaşmaq; xıncır (*varlı*) – kasıf (Cəb.Yev.) [65, s. 110]. Yavan – yağlı – kasıbın dürməyi yavan olsa da, dili yağlı olar. Nümunələrin bəzilərində antonimlərdə birinci tərəf alınma, ikinci komponent isə dialekt fonetik qəlibi ilə ifadə

edilmişdir. Bu cəhət onu deməyə əsas verir ki, ədəbi dilimiz kimi dialektlərimiz də digər dillərlə kontakta girərək söz alıb, söz vermə xüsusiyyətinə malik ola bilər. Bu cəhət dialektlərimizin müstəqil şəkildə inkişaf etməsinin göstəricisidir.

T.Hacıyev Cəbrayıl rayonu şivələrində sözün antonim mənalarında nəzərə çarpacaq elə bir maraqlı xüsusiyyətin olmadığını qeyd edir: “*Ümumən burada ədəbi dildəki leksik antonimlər özünü göstərir. Şivəyə məxsus sözlərin antonimlik ifadə etməsinə çox az hallarda təsadüf olunur. Bu halda antonim tərəflərdən birini bəzən ədəbi dildə işlənən söz təşkil edir. Məs. tünnüx` - fayışdıx, sital –üzüyola, davakar – sinisaf, ölət-diribaş, vırçatdasın – səsməkünnüx`, cınbılı – pezəvəngi, kasıf –xınzar, cahıl –ahıl*” [59, s. 311].

Verilmiş fikir bir qədər müəmmalı görünür. Təqdim edilmiş antonim qarşılaşdırmalarda iki tərəfin antonimik dialektizm olduğu nümunələrə də yer verilmişdir. Məsələn, cınbılı – pezəvəngi antonimində bizə elə gəlir ki, ədəbi dil variantı yoxdur. “Cınbılı // cımbılı” sözü ədəbi dildə *kiçik, balaca, cansız* şəklində işlənir. “Pezəvəngi // pəzəvəng” sözünün ədəbi dildə qarşılığı *böyük, yekə, iri, nəhəng* deməkdir.

Anlayışlar arasındakı ziddiyyətin səthi və ya kəskin olması baxımından bəzən tərəflər müxtəlif quruluşlu ola bilər. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, Qarabağ şivələrindən topladığımız antonimləri strukturuna görə aşağıdakı şəkildə təqdim etməyi uyğun hesab edirik:

- ✓ sadə sözlərdən ibarət antonimlər;
 - ✓ biri sadə, digəri düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərdən ibarət olan antonimlər;
 - ✓ hər ikisi düzəltmə sözlərdən ibarət olan antonimlər;
- komponentləri mürəkkəb sözlərdən ibarət olan antonimlər [116, s. 184].

1. Sadə sözlərdən ibarət antonimlər. Lejan – qıt. –*Həyətdərində tut lejanıydı; – keçən il ərix' qıt oldu; –* [59, s. 110-111]. Lejan sözü dilimizin Qərb qrupu dialekt və şivələrində “bol, çox” mənasında, yığıb-yığışdırmaq olmadığı anlamına gəlir [8, s. 325].

Xoryat (çirkin, kifir) – gözəl (Ağd., Şu.); Ağdam şivələrində xoryat sözünün satqın mənası ilə də rastlaşırıq [8, s. 228]. “*Xoryat sözü dilimizin İraq-türkman ləhcəsində “bayatı” mənasında işlənir*” [77, s. 369].

Tüləx' (zirək, diribaş) (Ağd., Şu.) – lodur, ləvərə (tənbəl). Çox tüləx' uşaxdı bizim bu Məmişin oğlu (Ağd.). Tüləx' sözünün Şuşa, Gəncə və Şəmkir şivələrində “bic, hiyləgər” mənası da qeydə alınmışdır [8, s. 511]. –*Elman ləvərə uşaxdı* [8, s. 332].

Bədii ədəbiyyatda “bic”, “hiyləgər” mənasında bu söz tülkü sözü ilə yanaşı işlənərək metaforikləşir. Məsələn “tüləx' tülkülər” şəklində. Sözlər arasında fonetik bənzərlik də diqqəti cəlb edir.

“Divani-lüğət-it türk” əsərində bu sözə “*tölək*” formasında və “vüqarlı, könlü sakit adam” mənasında rast gəlirik [82, c.1, s. 388].

Qolay (pis, ağır, çətin, keyfiyyətsiz) – yaxşı - Xəstənin halı qolaydı; Qolay fətir çıxıf. “Şirvan, Şahbuz, Şəmkir, Zaqatala şivələrində qolay sözünün “yön, səmt” mənasına da rast gəlinir” [8, s. 307; 108, s.128].

2. Biri sadə, digəri düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərdən ibarət olan antonimlər. Xırsız (kobud) –mədəni (Cəbrayıl). “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə xırsız sözünün 4 mənası verilmişdir. Cəbrayıl, Cəlilabad, Quba, Oğuz və Zəngilan şivələrində “kobud” mənasında işlənən xırsız sözü Göygöl şivələrində “səbirsiz”, “çoxdanışan”; Ağdam, Qarakilsə, Quba, Mingəçevir, Naxçıvan, Oğuz, Şamaxı və Şuşa şivələrində isə “güclü, qüvvətli” mənasında işlədilir [8, s. 224-225]. Xırsız (güclü, qüvvətli) - zəif (Ağdam, Şuşa) – Bu elə uşaxlıxdan çox xırsızdı (Şuşa).

Livə (şit, yaltaq) – ağırtaxta (ağırxasiyyət) [8, s. 335].

Qırmızı (sözü üzə deyən) – utancaq // utanğac – üzü astarınnan qırmızıdı (Füz., Laç., Bər.). Boz (həyasız) – abırır – Onun hələm boz sıfatın görmüyüfsən (Yev., Tər.). Boz sözü dilimizin dialekt və şivələrində müxtəlif mənalarda işlənir. Bakı və Salyan dialektində “həyasız” mənasında işlənən boz sözünün Bərdə, Şuşa şivələrində “dəri xəstəliyi adı”, Gəncə, İmişli və Yevlax şivələrində “dişi qırqovul”, Göygöl şivələrində isə “naxışsız, saya corab” mənalarına rast gəlirik [8, s. 62].

Zəllə // xəsis (Şuşa, Ağdam, Ağdərə, Cəbrayıl) - səxavətli, əlaçix; - Zəllə adamın pulu çox olur (Şuşa) [8, s. 557].

Şulum (tamahkar) – gözütöx (Cəbrayıl); Şulum (israfçı) – qənaətcil (Cəbrayıl) [66,s. 307]. Bu sözə Ordubad şivəsində şuldum şəklində və “fərasətsiz”, “səliqəsiz”, “pinti” mənalarında rast gəlinir [8, s. 474].

Nümunələrdən bir qismində antonimlik dialekt söz və onun ədəbi dildəki qarşılığı vasitəsi ilə düzəlmişdir.

3. Hər ikisi düzəltmə sözlərdən ibarət olan antonimlər. Avırrı (həyalı) – avırsız (həyasız); ləyaxlı (layiqli) – layıxsız//ləyaxsız (layiqsiz əks.ş.). Bu sözlər ədəbi dildən fonetik cəhətdən fərqlənir.

– Çox avırrı adamdı Məsmə; – Heylə avırsız adamnan gərəx' özünü gözdüyəsən.
– Yaman ləyaxsız iş tutdu Qurvan; – Qıza ləyaxlı bayramlıx gətidilər (Yevlax) [65, s. 111].

Şinnix'li (çal-çağırılı, səs-küylü) – sönüx' (sakit, səssiz, küskün) – *Toyumuz çox şinnix'li keşdi, amma qaynımgil sönüx' davranırdı* (Füz.).

Hər ikisi düzəltmə sözlərdən ibarət olan antonimlərin tərəflərindən biri bəzən də hər iki tərəfi fonetik dəyişmələrlə ədəbi dilimizdə də işlənməkdədir.

4. Komponentləri mürəkkəb sözlərdən ibarət olan antonimlər. Filürəx' li (igid, qorxmaz) – quşürəx'li – qorxaq. – *Şahsənəm filürəx'li arvatdı – Belə də quşürəx'li uşağ olar?*

Savax-savax - (səhər tezdən) – qarannıx qarışanda (axşam düşən vaxt) və s.

– Savax-savax qapıñız bərx'dən döyülürdü; – Qarannıx qarışan vaxdı gəlif südü aparajaxlar (Yevlax) [65, s. 111].

Quşqonmaz (əlçatmaz) – ə^ğaltı, tapı (tapdalanan, yaxında olan); –Quşqonmaz qayalarımızdan, yaylaxlarımızdan olmuşuq. – Biçənəyim ə^ğaltıdı. Otu biçənnən sohra suyu buraxıram içir (inf. 20). Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, antonimliyi yaradan ziddiyyətli məqamların arasındakı münasibət az olduqda dil – dialekt daşıyıcıları sadə və düzəltmə antonimlərdən, ziddiyyət dərin və kəskin olduqda isə mürəkkəb quruluşlu antonimlərdən istifadəni münasib bilmişlər.

Paraqrafdakı nəticələr müəllifin qeyd olunan məqaləsində şərh edilmişdir [116].

III FƏSİL

QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNİN FRAZEOLoji FONDUNUN KOQNİTİV

TƏHLİLİ

Hər bir dilin leksik sisteminin mühüm bir hissəsini frazeoloji leksika təşkil edir. Artıq elm aləmində müəyyən edilmişdir ki, frazeoloji vahidlər: frazeoloji söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s. mənsub olduğu xalqın etnik təfəkkürünün inkişafı, etnokulturologiyası, adət-ənənəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Xalqın yaratdıqlarıdır. Bu dil vahidləri daşlaşaraq dilimizin lüğət tərkibində zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. İstər danışmaq dilində, dialektlərdə, istərsə də ədəbi dildə, bədii ədəbiyyatda müntəzəm olaraq frazeologizmlərə müraciət edilir. Fikrin ifadəsində frazeologizmlərdən istifadə, fikrin xalqa xalqın öz yaratdıqları ilə çatdırılması müsbət nəticələr verir; danışmaq canlı, təbii alınır. Bu və digər müsbət cəhətlərini nəzərə alaraq Qarabağ şivələrinin leksikasını araşdırarkən frazeoloji vahidlərə münasibət bildirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. *“Frazeologiya ilk abstraksiya məhsullarından biri, insan şüurunun hazırladığı ilk bədii məhsul, yəni öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir”* [60, s. 4].

Təbii ki dilin inkişafı onu dərk etmə bacarığı ilə bağlıdırsa, onda frazeoloji dolğunluq bu inkişafın mühüm göstəricilərindən sayılmalıdır. Təfəkkürün ilk bədii əsəri kimi yaranan frazeoloji vahidlər sonralar bədii əsərin tikinti materialına çevrilir

Frazeoloji vahidlər struktur-semantik cəhətdən xalqın milli mentalitetini əks etdirən mükəmməl mənbədir. Onlar bəzən birləşmə, bəzən də cümlə şəklində formalaşaraq məcazilik keyfiyyəti əks etdirir. Lakin bu məcaziliyə baxmayaraq ən doğru, ən dəqiq fikirlər frazeologizmlər vasitəsilə ifadə edilir.

“Öz spesifikasiyasına müvafiq olaraq quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidlər birləşmələr, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə edən, quruluşca cümlə xarakterli frazeoloji vahidlər isə frazeoloji ifadələr və ya frazeoloji cümlələr adlandırılır” [181 s. 27].

Frazeologiyanın tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır: frazeoloji vahidlər qədim türk dillərinin formalaşdığı ilk dövnlərdən başlayaraq mövcud olmuş, indi artıq milli dil xarakterli müasir türk dillərinin frazeologiyasına qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Bəzi hallarda inkişaf əlaqədar olaraq onların semantikasnda, strukturunda qismən dəyişikliklər də müşahidə edilməkdədir.

“Dil nəzəriyyələri prizmasından yanaşsaq, ulu türk dilinin parçalanması nəticəsində müstəqil türk dillərinin yaranmasından sonra dövrümüə qədər dilin digər şöbələrində olduğu kimi, frazeologiyada da ayrılma xüsusiyyətləri yaranmışdır ki, bu cəhət də yeni yaranmış müstəqil dillərin inkişafı ilə əlaqədar ortağ cəhətlərin müəyyən dərəcədə zəifləməsinə səbəb olmuşdur” [17, s. 65].

Uzun bir tarixi inkişaf nəticəsində ilk vaxtlar okkazonal səciyyə daşıyan, inkişaf əlaqədar olaraq sonralar tədricən işləklik qazanan, daşlaşaraq dövrümüə qədər gəlib çatan frazeoloji vahidlərin formalaşması prosesi böyük vaxt tələb edir; onların komponentləri arasında sintaktik əlaqə zəifləyərək sözlərin ayrılmaz bir vahidə çevrilməsinə səbəb olur və vahid bir cümlə üzvünə çevrilir.

Y.Seyidov qeyd edir ki, *“birləşmələrin mənşəyi ilə əlaqədar olaraq sabit və sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur, birləşmələrin hər ikisinin tərəfləri qrammatik cəhətdən eyni formada olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır”* [146, s. 30].

Frazeologiyanın dilçilik elminin bir şöbəsi kimi formalaşmasında akademik V.V. Vinqradovun böyük xidmətləri olmuşdur. Onun rus dili materialları əsasında verdiyi təsnifat bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdır. *“1946-cı ildə V.V.Vinqradovun “Rus frazeologiyasının əsas anlayışları”na həsr olunmuş məqaləsi və 1947-ci ildə isə “Rus dili frazeoloji vahidlərinin əsas növləri haqqında” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Bu iki məqalədən sonra keçmiş sovetlər ölkəsində frazeologiya sahəsində yeni bir canlanma başlamışdır”* [146, s. 72].

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin frazeologiyası, əsasən, XX əsrin 50-ci illərdən etibarən öyrənilməyə başlanmışdır. Birinci dəfə M.Hüseynzadə *“Müasir Azərbaycan dili”* (1954), kitabında məlumat vermişdir [18, s.3].

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” əsərində sabit birləşmələri üslub baxımından tədqiqinə başlamışdır [35].

Ədəbi dilimizin frazeologiyasına dair Y.Seyidov [144]; S.Cəfərov [27]; N.Rəhimzadə [185]; H.Bayramov [17]; A.Qurbanov [103] və digər dilçi alimlərin tədqiqatları bu sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan frazeologiyasında dünyada mövcud olan bütün yanaşmalar öz əksini tapmışdır. Frazeologiya tarixində M.T.Tağıyevin yaratdığı “əhatə nəzəriyyəsi” xüsusi yer tutur. Azərbaycanda unudulduğuna baxmayaraq müasir Qərb dilçiliyində bu nəzəriyyədən bəhrələnir və XX əsr frazeologiyasının nailiyyətlərindən biri kimi izah edirlər.

Deyilən elmi təcrübəni nəzərə alaraq tam məsuliyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycan, istərsə də dünya frazeoqrafiyasında iki lüğət xüsusi yer tutur: *“M.T.Tağıyevin “Rusca-Azərbaycanca lüğəti” və Ə.Ə.Orucovun “Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğəti”*. Əlbəttə, hər iki lüğət həcminə görə kiçikdir, yığcamdır... Həcminə və müəyyən qeyri-dəqiqliklərinə baxmayaraq, bu lüğətlər öz zamanının frazeoqrafiya abidələridir” [146, s. 370].

“Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı dərslər vəsaitində H. Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının tədqiqi tarixindən bəhs etmiş; dilimizdə frazeologiyanın obyektini, frazeologizmlərin əlamətləri, məna növləri, onların söz, sərbəst birləşmələr ilə əlaqəsi, əmələgəlmə yolları, oxşar və fərqli cəhətləri kimi məsələlərin geniş şərhini vermişdir.

Azərbaycan dilində frazeoloji-paremioloji vahidlərin xüsusi bir hissəsi hesab edilən atalar sözləri və zərbi-məsəllər Z.Əlizadə tərəfindən hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmişdir [49].

Y.Seyidov qeyd edir ki, *“rus və avropa dilçiliyi metodikasından istifadə edərək atalar sözləri və zərbi-məsəlləri (ümumiyyətlə, universal analitik konstruksiyalar) fəlsəfi və universal məntiqi kontekstdə araşdırılmış İ.Həmidovun tədqiqatları “Azərbaycanca - rusca və rusca – azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti” nin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir”* [146, s. 278].

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra dilimizin, o cümlədən türk dillərinin frazeologiyasına maraq daha da artmış, bu sahədə çoxlu sayda məqalələr yazılmış, lüğət və monoqrafiyalar çap olunmuşdur.

Frazeologizmlərdə milli etnik təfəkkürün əks edilməsi məsələsini ön plana çəkən M. Musaoğlu yazmışdır: “Azərbaycan dilində işlənən “canı sulu olmaq”, “Araz aşığındandır, Kür topuğundan”, “adı it dəftərində də yoxdur” kimi frazeologizmlərin etimologiyası sadəcə “Azərbaycançılıq konteksti”ndə yaşanmış olan konkret həyat təcrübələri ilə introspektiv yönümdə müəyyənləşdirilə bilər. Çünki həmin frazeologizmlərə Azərbaycan dili ilə müqayisəli-tutuşdurmalı kontekstdə öyrənilən Türkiyə türkcəsində belə təsadüf olunmur. Bu baxımdan müəllif Azərbaycan və türk ədəbi dillərində işlənən frazeologizmləri konkret olaraq iki qrupda təsnif etmişdir:

“1. Hər iki ədəbi dildə, sadəcə bəzi fonetik-orfoqrafik fərqlilikləri ilə eyni və müəyyən linqvistik variantları ilə oxşar olan frazeologizmlər vardır. Bunlar həmin ədəbi dillərdə təqribən yüzdə yetmişlik və ya səksənlik bir əksəriyyəti təşkil edir.

2. Hər iki ədəbi dildə varlığı türk dilləri və dialektlərinin tarixi inkişafı, areal-coğrafi dəyişmələri və funksional-işlənmə xarakterli müəyyənləşmə normaları ilə şərtlənən fərqli frazeologizmlərə də təsadüf olunur. Bunlar da təqribən yüzdə onbeşlik və ya iyirmi beşlik bir hissəni təşkil edir” [134, s. 276].

Son illərdə S.Altaylı [162]; Q.Kazımov [86]; M.Mirzəliyeva [130]; N.Seyidəliyev [144]; T.Əsgərova [52]; K.Əhmədova [44]; Q.Ç.Mahmudova [106]; G.R.İsayeva [78]; M.Rizai [140]; S.Rzayeva [145]; Q.Qəmbərova [101] və digər müəlliflərin frazeologiya sahəsi ilə bağlı araşdırmaları bu sahədə mövcud boşluqların müəyyən qədər aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur.

Q.Məhərrəmli və R.İsmayılovun müəllifliyi ilə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti” frazeologiya sahəsində istinad olunması səmərəli mənbələrdəndir. Məlum lüğətdə yazılı və şifahi nitqdə istifadə edilən təxminən yeddi minin əhatəsində frazeoloji birləşmə və ifadə izah edilmişdir [107].

Ədəbi dilin frazeologiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyası ayrıca və sistematik olaraq məqalə şəklində, bəzi dialekt və şivələrə həsr olunmuş tədqiqat işləri dissertasiyalarda öz həllini tapmışdır.

M.İslamov Şəki (Nuxa) dialektini tədqiq edərkən, 1957-ci ildə çap etdirdiyi *“Frazeoloji birləşmələr”* adlı məqaləsində həmin dialektin frazeologiyasını tədqiqata cəlb etmişdir [80].

M.Çobanov Borçalı şivələrində işlənən frazeoloji vahidlərə aşağıdakıları aid etmişdir: *“1. ideomlar; 2. ibarələr; 3. atalar sözü; 4. zərbi-məsəllər; 5. rəvayətli ifadələr”* [32, s. 127].

Frazeoloji vahidlərin tədqiqində digər bir yanaşmanın ümumi məzmunundan çıxan nəticəni belə xarakterizə etmək olar: *“İdiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri və zərbi- məsəllərin də aid olduğu frazeoloji vahidlər forma, məna, məzmun cəhətdən tərkib hissələrinə ayrılır, eyni formada yalnız bir məna ifadə etməklə, digər heç bir dilə də tərcümə edilmir”* [65, s. 114].

Son illər Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyasına aid müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. S.Behbudovun *“Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti”* [25]; M.A.Bəşirovanın Dərbənd dialektinin materialları əsasında çap etdirdiyi *“Azərbaycan dilinin dialekt frazeoloji vahidlərinin strukturu və semantikasi”* adlı namizədlik dissertasiyası [190]; Ş.Məmmədovun *“Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində somatik frazeoloji birləşmələr və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri”* [123]; *“Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyasında qədim tarixi dövrlərin izləri”* [124]; J.İsmayılovanın *“Frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji aspektdən tədqiqi”* [81] və digər tədqiqat işləri bu istiqamətdə atılan addımlardır. Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində mənbə rolunu xalq danışığı dili, bədii ədəbiyyat və folklor təşkil edir. Bu mənada frazeoloji vahidlər aşağıdakı şəkildə yaranır: *“1. Həyat tərzi və yaşayış tərzi ilə əlaqədar yarananlar; 2. sənət və peşə ilə bağlı yarananlar; 3. dinlə, mövhumatla bağlı olaraq yarananlar; 4. rəvayətlər əsasında yarananlar; 5. adət-ənənə ilə bağlı yarananlar”* [73, s. 281].

Leksik və frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər, qrammatik formalar, bir sözlə, dilin bütün vahidləri koqnisiyanın nəticəsi kimi meydana

gəlmişdir. Yaranan hər ifadə, xalqın şüuru, təfəkkürü ilə əlaqələndirilir, leksik, qrammatik, frazeoloji və paremioloji məna konkret xalq təfəkkürünün səciyyəviliyi ilə izah olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində “*ana südü kimi halal*” ifadəsinin mövcudluğu xalqın ana südüə verdiyi dəyərlə əlaqələndirilir. Yaxud - “*itnən pişik kimi*” yaşamaq ifadəsi xalqın təcrübəsini və düşüncə tərzini əks etdirir. “*Əsrlər boyu insanlar itlə pişiyin yola getmədiyini müşahidə etmiş, həmin ifadəni yaratmış, bir-biri ilə dil tapa bilməyən insanlar haqqında həmin frazeologizmi işlətmişlər. Yəni nəticə etibarilə bu iki ev heyvanının mənfi münasibəti xalq təfəkküründə standart səciyyəsinə kəsb edib*” [147, s. 375].

Aydındır ki, dil vasitələrinin bəziləri konseptual məzmunu dəqiq və qabarıq şəkildə nümayiş etdirir, digərləri koqnitiv informasiyanı implisit şəkildə mühafizə edir. Dilin frazeoloji fondu koqnitiv informasiyanı bilavasitə təqdim edir və ona görə də koqnitiv dilçiliyin ən vacib sistemlərindən biri sayılır. “*Koqnitivizm insanı epistemoloji mexanizm kimi xarici informasiyanı emal edən sistem kimi dərk edir. Frazeologiyada koqnitiv baxımdan maraqlı olan faktlardan bəlkə də ən vacibi presedent hadisələrin əks olunmasıdır. Xalqın həyatında son dərəcə mühüm rol oynayan hadisələr və adlar presedent fenomenlər kimi yaddaşlarda qalır. Bu yaddaşın konkret forması isə frazeoloji vahidlərdir*” [181, s. 26]. Frazeoloji vahid ikinci dərəcəli nominasiya vasitəsi olaraq işlənir, qeyri-mütənasibliyinin konkret modellərini üzə çıxarır və adi semantik təhlildən fərqli olaraq məcazlaşma prosesinin milli özəlliyini bərpa edir. Deməli, frazeoloji vahidlərin koqnitiv təhlili yalnız dilçilik üçün yox, eyni zamanda etnik psixologiya üçün də faydalıdır.

Dilimizin dialekt və şivələri, o cümlədən Qarabağ şivələri frazeoloji vahid-lərlə zəngindir. Onların toplanması, diaxron və sinxron planda sistemli təhlilinə ciddi ehtiyac vardır. Doğrudur, yazılan dissertasiya işlərində dialektlərin leksikasının tərkibində həmin dialektin, şivənin frazeologiyasından da qismən bəhs edilir. Lakin hər bir dialektin frazeologiyasının geniş araşdırmasına, frazeoloji lüğətlərinin hazırlanmasına ehtiyac vardır.

“Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, frazeoloji vahidlər əsas-nüvə komponentin hansı nitq hissəsinə aidliyi nəzərə alınaraq iki növə bölünür:

1.İsmi frazeoloji birləşmələr;

2.Feili frazeoloji birləşmələr” [181, s. 27; 18, s.10].

3.1. İsmi frazeoloji birləşmələr

İsmi frazeoloji birləşmələr zahirən birinci növ söz birləşmələrini xatırladır, əsasən, yanaşma əlaqəsi üzərində qurulur. “*Bu tipli birləşmələr müxtəlif mənalara malik olub, əksərən iki, bəzən də üç və ya dörd sözün birləşməsindən əmələ gəlir*” [79, s. 176]. M.Mirzəliyeva Oğuz qrupu türk dillərində ismi frazeoloji vahidlərin altı formasını göstərmişdir [130, s. 157-162].

Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində ismi frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı modellərinə rast gəlirik:

1. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində. Ağ torpax – məhsuldar, münbit yer (Yevlax); Qara yer – qəbir, məzar (Cəb., Füz). Bu ifadə eyni mənada başqa şivələrimizdə də işlənir: - *Səni qara yer yesin* (Ağsu) [18, s. 11]. Ağ yağış – leysan (Ağdam). Bu ifadə Cəlilabad şivələrində də işlənir [25, s. 19].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “ağ” sözünün geniş areallığı və dialekt-lərarası variantivliyi vardır. Əvvəlki paraqrafların birində bu haqda ətraflı bəhs açmışıq.

Mındar ay – fevral ayı, boz ay – qışın son ayı,

2. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində. *Qarınənə xanası* – qövsü-quzeh//göy qurşağı (Cəbrayıl). - *Qarınənə xanası yağışdan so:ra olur* (Cəbrayıl). Bu ifadə “qarınənə cecimi” şəklində Naxçıvanın Şərur şivələrində də işlənir [8, s. 283; 25, s. 159].

Baş yoldaşı // qulaq yoldaşı – arvad, həyat yoldaşı (Cəbrayıl). Bu söz Gəncə, Qazax, Kürdəmir, Şamaxı, Şəmkir, Zəngibasar şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 40]. Cama:t ayağı – adambaşına, adam hesabı (Şuşa). – *Bu tümənnəri qoyun cibinizə, sonra cama:t ayağınan da nəzir çatar.*

Qarnı burnunda – hamilə qadın haqqında (Cəb., Yev.); birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə olunan ismi frazeoloji vahiddir. – *Qəşəmin arvadının qarnı*

burnundadı [25, s. 160; 18, s. 12]. Burada koqnitiv informasiya hamilə qadının qarnı ilə bağlıdır. Təsəvvürdə canlanan əsas fikir qarının burun kimi qabağa çıxmasıdır.

İki daşın arasında – tələsik, çox namünasib vaxtda. – *Muna iki daşın arasında coraf da toxudu* (Cəbrayıl) [25, s. 137].

3. Mürəkkəb söz şəklində. *Ayıbalası* – çiy kərpic (Ağdam, Bərdə) [8, s. 30]. *Ağırəyaxlı* – hamilə (Cəbrayıl, Füz., Zəng.). – *Gülaranın gəlini ağırəyaxlıdı* (Cəbrayıl) [25, s. 20]. Ağırəyaxlı sözünün “*yüklü//yüx’lü, boylu*” sinonimləri dialekt və şivələrimizdə mövcuddur. Quzuqulağı – yeməli bitki

Aşafatma – göy qurşağı, qövsü-qüzeh (Yevlax) [8, s.27].

Başidümüx` – başı qarışıq, məşğul (Şuşa) –*başidümüx`dü, elə get, qız səni görməsin, yoxsa ağlıyar* [8, s. 43].

Alışdımyandım – qırmızı yerlikli qiymətli parça növü (Bərdə). Bu söz Bakı, Quba şivələrində də mövcuddur [8, s. 22]. *Başyeyən* (kiminsə ölümünə səbəb olan).

Qurvanolduğum, Gözəgörünməz – Tanrı, Allah (əks. ş.).

Dəymədişər (ərköyün); *Döydümölməz* (davamlı); *Zəhlətökən* (bezdiren); *Bərkgedən* (varlı) (əks. ş.) [65, s. 116].

4. Feili birləşmə şəklində. “*Gün dağa dirənəndə // dirənən vaxtı* (Ağdam) – axşamçağı, günbatan vaxtı. –*İndi ta axşamça:dı, gün dağa dirənən vaxdı, girəvə düşəndə - fürsət düşəndə, imkan olanda*” [25, s. 121; 18, s12]. – *Gün dağa dirənəndə heyvannarı yavaş-yavaş yelliyirix’ kəndə tərəf (buraxmaq anlamında – H.M.)* (Füz.).

Şəvinix` çalan // düşən vaxt – hava qaralanda (Cəbrayıl, Zəngilan). – *Şəvinix` çalan vaxdı bizə iki qonax gəldi* [25, s. 234].

Verilmiş nümunələrdə *vaxt* sözü –anda, –əndə feili bağlama şəkilçisini əvəz etmişdir. Əslində isə həmin birləşmələrin tərkib elementi feili sifətdir. Bu cəhətə Azərbaycan ədəbi dilində də rast gəlirik. Feili birləşmələrdən olan feili sifətlər adətən, cümlədə təyin funksiyasını daşıyır. Lakin “vaxt, an, zaman” sözləri ilə işləndikdə zaman məzmunu ifadə edir; konversiya yolu ilə zaman məzmunlu zərfə çevrilir.

5. Substantivləşmiş sifət şəklində. *Boylu* – hamilə (Ağc., Ağd., Bər., Yev.) mənasını ifadə edir. Bu söz eyni mənada *Yardımlı, Şəki*, şivələrində də qeydə

alınmışdır. Boylu sözü nominativ mənada boylu-buxunlu, böyük, qabaritli mənə yükünə malikdir. Bundan başqa, “*Yevlax, Gədəbəy, Bolnisi, Gəncə, Qazax, Tovuz şivələrində isə boyl // boylu // boylum “sonra, deməli, deyəsən” mənalarında da işlənir* [3, s. 59; 25, s. 62]. Göründüyü kimi “boylu” sözünün substantivləşərək hamilə mənasını ifadə etməsi hamilə qadının görünüşündə dəyişikliyin olması ilə əlaqədardır. Qarabağ şivələrində boyuna // boynuna uşaq düşmək ifadələri aktiv işlənən frazeoloji vahidlərdir. Bundan əlavə “yüklü // yüxlü” sözləri də substantivləşərək hamilə mənasını ifadə edir. Bu sözə “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında da rast gəlirik. “*Dastan*” da həm insanla (...görklü, həlalım yüklü qodum, erkəkdir, qızdır, anı bilsəm), həm də heyvanla bağlı işlədilmişdir” [152, s. 240-241].

Çirməx'li, Dırnaxlı – işgüzar, bacarıqlı, qoçaq adam anlamında – *dırnaxlıları pambıxda qabaq vərde düzmüşdülər ki, ləvərələr qabağa düşüf avlama eləmisinnər*. (Füz. Aşağı. Yağ. k.) (inf. I7, 30); Sütunsuz – Allah, Tanrı mənasında işlədilir. – *o göyde duran sutunsuza and olsun ku, mənim elmi-gumana xəbərim yoxdu* (inf. 24).

N. Həsənova tədqiqatında belə ifadələri idiomatik sözlər qrupuna aid etmişdir.

H. Bayramov isə bunları qeyri-feili frazeoloji kimi izah etmiş, aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır: “*1. Qrup təşkil edən qeyri-feili frazeoloji birləşmələr; 2. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələrin ekvivalentliyinə görə təsnifi; 3. Kəmiyyət mənalı frazeoloji birləşmələr; 4. Zərf mənalı frazeoloji birləşmələr*” [17, s. 110-121; 65, s. 115].

3.2. Feili frazeoloji birləşmələr

Azərbaycan dilinin leksik-frazeoloji sistemində əsas hissə feili frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir. Bu vahidlər demək olar ki, feilə məxsus bütün kateqoriyaları özündə əks etdirir: Yəni feili frazeoloji vahidlərin də təsriflənən və təsriflənməyən formalarına rast gəlinir. Onların bəziləri şəxsə və zamana görə dəyişir, təsirli və ya təsirsiz, təsdiqdə və inkarda ola bilər. Əlbəttə, bu kateqoriyaların hamısı heç də hər hansı frazeoloji vahidə şamil edilə bilməz. “*Bəzi frazeoloji vahidlərdə bu kateqoriyaların bir qismi, bəzilərdə isə yalnız biri əks olunur. Feili frazeoloji*

vahidlər həmin kateqoriyaların vasitəsi ilə hal və hərəkəti ifadə edir. Bu zaman feili frazeoloji vahidə bütün forma və məna məcmuyunu bütünlükdə məhz feil verir” [124, s. 171].

“M.Mirzəliyeva quruluş baxımından feili frazeoloji vahidlərin doqquz formasını göstərmişdir” [130, s. 170]. Qarabağ şivələrindəki feili frazeoloji birləşmələrin çox hissəsi şəkilsə Azərbaycan ədəbi dilindəki feili frazeoloji birləşmələrlə eyni olsa da, semantik cəhətdən onlardan müəyyən qədər fərqlənir. Tərəfimizdən Qarabağ şivələrində feili frazeoloji vahidlər quruluş etibarilə aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Adlıq halda olan söz +feil sturukturlu frazeoloji vahidlər. Alamancılıq eləməx' - oğurluq etmək (Şuşa). – *Həmayıl alamancılıq eli:r*. Bu ifadənin kökü alamançı sözü ilə bağlıdır. Alamançı sözü Şəki, Füzuli, Tərtər, Qax şivələrində “acgöz, gözüdoymaz”, Bərdə və Salyan şivələrində isə “sözcəzdiren” mənasında işlənir [8, s. 20].

Burmaş götürməx` – çimdikləmək (Bərdə). – *Bir burmaş götürdü qolumnan, yeri gömbəx`göy göyərif* [8, s. 67].

Ağcavaz olmaq – donmaq (Cəbrayıl). – Şaxda:n altda ağcavaz oldux [25, s.18-19].

Ağ gün // gün ağlamaq – xoş gün diləmək // arzulamaq, var-dövlətə sahiblənmək. - *Nə qədər ki canın sağdı, özünə bir gün ağla* (Bərdə) [25, s. 19]. Nümunənin mənası maddi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq anlamına gəlir.

Ağız dağıtmaq - söyüş söymək / (döymək) (Ağdam). – *Cama:tin yanında ağız dağıtma!* [25, s. 21].

Ağnağaz eləməx` – xəbərçilik eləmək, söz gəzdirmək, qandırmaq (yalanan inandırmaq) (Cəbrayıl). – *Genə kimnən ağnağaz eliyirsən?* [25, s. 22]. Ağnağaz eləməx` frazeoloji vahidi Ağdam, Tovuz, Yardımlı şivələrində “azacıq taxıl üyütmək” üyütmək” mənasında işlənir: – *Uşaxlar ajdı, hələlix` bir az ağnağaz eləmişəm, dəyirmanniği sonra qayrajıx* (Ağdam) [8, s. 15]. Birləşmənin mənaları arasında semantik yaxınlıq onunla izah oluna bilər ki, bəzən sözcəzdiren adama həqarətlə deyirlər: “yənə nə üyüdüb, tökürsən?”.

Şivən eləməx` – fəryad qoparmaq, bərk ağlamaq (əks.ş.). - *Gördüx ki, Rafikdi bu bizim uşaxdı, özümüzə şivən elədix, özümüzü öldürdüx başı bizə vermədilər, tabutu aşmağa qo:madılar* [166, c.1, s. 124].

Alage:x` olmax – yorulmaq, əldən düşmək(Cəbrayıl). - *Gamişi axtarıftapıncan alage:x` oldum* [16. s.28; 13, s.19].

Arğac keçməx`–fitnə-fəsad törətmək, araya münafişə salmaq (Cəbrayıl, Füzuli). – *Bu arğaş sənnən keşdi* [25, s. 31].

Bab gəlməx`– 1. Qalib gəlmək. 2. Cavabını vermək, öhdəsindən gəlmək(Ağdam, Şuşa). –*Sən ma: bab gəl^əlməssən* (Ağd. Füz.) (inf. 30) [25, s. 37]. Bab sözünün Qarabağ şivələrində bərabər/tay sözləri ilə sinonimliyi işləkdir.

Beddam eləməx`– biabır eləmək, rüsvay etmək(Şuşa, Cəbrayıl). – *Çama:tin içində beddam elədi bizi* (Şuşa). Bu ifadənin sinonimi “*bəsrət eləməx`;* *beyzüm eləməx`/beyzum olmaq*” variantları Cəbrayıl şivələrində qeydə alınmışdır [25, s. 48-50].

Bin tutmax - düzəlmək, baş tutmaq(Füzuli). -*Plansız iş bin tutmaz;* 2. Bir yerdə məskən salmaq, oturaq həyat keçirmək. –*Mərcannılar soradan gəlif bırda bin tutuflar* [25, s. 51].

Boğaz eləməx`// boğaza gətirməx`– bezdirmək, boğaza yığmaq (Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli). – *İki kilov ətin pılınnan ötrün məni laf boğaz eləmişən gəlif -getməx`dən* (Cəbrayıl) [25, s. 52].

– *Əvvəl taxıl boğaz olur, sonra yetirir* (Salyan); - *Bir də buğda boğaz olanda honda suvarardıx* (Qax) [25, s. 53]. Bu ifadə hər iki mənada “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə qeydə alınmışdır [8, s. 60]. Bu sözün yalvarmaq/dil tökmək, daha çox heyvanlara aid edilən hamilə mənaları da Qarabağ şivələrində (Bey., Füz., Ağd.) geniş işləkliyə malikdir.

Burxusdux eləməx`– mane olmaq, imkan verməmək (Cəbrayıl). - *Mə: burxusduğ eli:r, qoymur ki, işimi görəm* [25, s. 57]. Pəl vurmaq frazeoloji birləşməsi ilə bəzi məqamlarda sinonimlik təşkil edir.

Buruntax // burun tovu vermək – cəzalandırmaq, cəza vermək (Ağdam). -Ona bir buruntax // burun tovu verməx` lazımdı çox özünən deyir. İkinci variantda mənsubiyyət şəkilçisindən sonra qeyri-müəyyən təsirlik halı ifadə edir.

Cımbat olmaq – itmək, yoxa çıxmaq (Ağdam). - *Qələm birdən hara cımbat oldu?* Bu ifadə Qazax dialektində cımbata çəkilmək şəkildə qeydə alınmışdır. - *Yolu qara gəlmiş cımbata çəkildi* [25, s. 64].

Cihnə (cignə) vurmaq (Cəbrayıl) – qışqırmaq, çağırmaq. Bu ifadə Cəlilabad şivələrində də qeydə alınmışdır: – *Çoban o tərədən cihnə vureydi* [25, s. 64].

Cumculuğ olmaq (Cəbrayıl) -tamam islanmaq. Bu ifadə eyni anlamda və fonetik tərkibdə Şahbuz və Zəngilan şivələri üçün də səciyyəvidir. – Yağışın altında tamam cumculux oldux (Şahbuz) [25, s. 65]. Cumculuğ sözü Yardımlı şivələrində cürünbül (islanmış) şəkildə işlənir [123, s. 128].

Cilav // cilov gəmirmək - əsəbi olmaq, hirslənmək (Füz.). Bu ifadənin koqnitivliyi at çapmaqla, yəni atçılıqla bağlı leksik vahidlərin birləşmə yaradaraq insanın psixoloji halının şiddətini daha qabarıq şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Etnik düşüncənin müşahidə və paralel təsvirinə əsaslanan yanaşma əsasında yaranmışdır.

Çapan // çapış çalmaq (Ağdam, Bərdə) -əl çalmaq. -*Uşaxlar məhlədə çapan çalıp oynuyurdu* [25, s. 66].

Çilə çıxartmaq (kəsdirməx`) (Ağd., Cəb., Füz.) –ilaxır çərşənbəsində gecə səhərə qədər şənlik keçirmək, çalıb oynamaq. - *Qızdar çərşənbə axşamında bir əvə yığışib çilə çıxardılar (Cəbrayıl)* [25, s. 69]. –*İlin axırncı çərşənbəsinin səhəri uşaxlar kol altınnan keçif çilə kəsdirəllər* (Füz. Ağd.).

Çin çəkməx` (vurmaq) – xalça, xurcun və s. toxuma məhsullarına naxış vurmaq (Cəbrayıl). -*Nabat xala gəbiyə yaxşı çin çəkir; - Zibeydə coraba qəşəx` çin vurur* [25, s. 70]

Çitəmə çitəməx` – mane olmaq, əngəl törətmək (Cəbrayıl, Zəngilan). –*Mənim qabağıma çitəmə çitiyə bilməssən* (Cəbrayıl) [25, s. 70].

Çömçə tutmaq - qahmar çıxmaq, tərəfini saxlamaq, tərəfkeşlik etmək (Ağdam, Cəbrayıl, Şuşa). –*Sən də qohumlarına çömçə tutursan* (Şuşa) [25, s. 71]

Çönçə olmaq – kiflənmək, kif atmaq (Füzuli). –*Xamra vurulan lavaş yaxşıdı, çönçə olmur bir ay qalır* .

Çul düşmək (əks.ş.) – yorulub əldən düşmək, bərk yorulmaq. – *O qədir işdəmişəm ki, lap çul düşmüşəm* (Cəbrayıl) [25, s. 72].

Dadamal düşməx` (olmaq) – vərdis etmək, öyrənmək, dadanmaq (Cəbrayıl). – *Əla: nə keçir verisən quzuya, indi quzu da dadamal düşüf* (Cəbrayıl). Dadamal düşməx` ifadəsi başqa dialekt və şivələrimizdə də qeydə alınmışdır.

Daramıt vırmaq – sığal vermək (Füzuli). – *Qızlar özünə daramıt vırırdılar* [25, s. 77].

Deşt eləməx` – öhdəsindən gəlmək (Cəbrayıl). –*Sənsən ki o işnən deşt eliyirsən* [25, s. 78].

Dəhnə basmaq – kanala su ayırmaq (Füzuli). –*Adamlar dəhnə basmağa gediflər Araza* [25, s. 79].

Dəmxud qalmaq – çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq (Ağdam). –*Günüz qənd-çay almadım deyən bu axşam laf dəmxud qaldıx* [25, s. 80]. S.Altaylı bu sözü: *dəmxud qalmaq* - bir şeye ehtiyac duymaq, dəm vurmaq şəklində izah etmişdir [162].

Dımıx qalmaq – boyu uzanmamaq, gödək qalmaq (Füzuli, Cəbrayıl). –*Nədənsə bizim gədə dımıx qaldı, heç uzammır* (Cəb.) [25, s. 82].

Dolaf gəlməx` – kələk gəlmək, aldatmaq (Ağdam). – *Ma: dolaf gəlməx` isdiyirdi, alınmadı* [25, s. 86].

Dov/doy gəlməx` – qalib gəlmək (Ağdam). Sözü Çənbərək, Kürdəmir, Mingəçevir, Tovuz, Zəngibasar şivələri ilə areallığı var [25, s. 86-87].

Düdüq vermək – aldatmaq, yalan satmaq (əks.ş.). –*Hirsən gəlmişdi üsdümə, düdüx` verdim getdi* (Tər.).

Dürə tutmaq – divan tutmaq, cəza vermək (Şuşa). – *Sana bir dürə tutaram ki, adın da yadınnan çıxar* [25, s. 88].

Hav eləməx` – yığışb bir-birinə kömək eləmək, kömək göstərmək (Cəb., Füz.). Bu ifadə Zəngilan şivələrində də işlənir. – *Öy tix'məx' tək adamın işi də:l, hav eləməsən bir şey çıxmaz* [25, s.124]. “Hav eləməx' ifadəsi Qərb dialektində “*hoy salmaq – səs salmaq // köməyə çağırmaq mənalarını ifadə edir*” [181, s. 28].

Həmli qalmaq – hamilə olmaq, uşağa qalmaq (Cəbrayıl, Qazax) [25, s. 127]. Həmli // həmlini yerə qoymaq – doğmaq, “azad olmaq”. Həmli sözü ədəbi dildəki hamilə sözünün təhrifindən yaranmışdır. Göstərilən nümunələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin dialektlərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda -n şəkilçisinin işlənməsi türk dillərinin tarixində mövcud olmuş qədim bir xüsusiyyətin saxlanılmasıdır. “*Orxon kitabələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə təsirlik halda -ın, -in, -n şəkilçisi artırılır* [54, s. 152-153].

Hovgəldi eləməx` – kömək etmək, kollektiv şəkildə iş görmək (Şuşa). – *Gedəx` Hafizəyə hovgədi eliyəx'* [25, s. 130].

Xapan qalmaq -1. *Tək, yalnız qalmaq*. 2. *Sahibsiz qalmaq* (Şuşa). Bu ifadəyə başqa şivələrimizdə də rast gəlinir: – *Gözüm də bi yannan tutuldu, əvdə xapan qalmışam* (Şərur). – *Yazığın heş kəsi yoxdu, öydə xapan qalif* (Şuşa) [25, s. 132].

Xapan qalmaq frazeoloji vahidi Zəngilan, Qarakilsə şivələrində “ac qalmaq” mənasında qeydə alınmışdır. – *Dava illərində öydə yeməyə bir şey tapammırdıx, qalırdıx xapan* (Zəngilan). Xapan sözü Qubadlı şivələrində “qəflətən”, “gözlənilmədən” anlamında işlənir [1, s. 184]. Bu şivələrdə xapan sözünün həm də “xafdan” variantı vardır ki, bu da “lapdan” sözünün təhrif edilmiş formasıdır.

Xorazey eləməx' – özünü hamıdan üstün tutmaq (Ağd.). – *A bala, nə xorazey eliyirsən, hamının dədəsi də məhlimdi, babası da* [25, s.134].

Kərəvəngi qalmaq – çaşıb qalmaq, tərəddüd etmək (Cəbrayıl). – *Vəli kərəvəngi qalmışdı, bilmirdi neyləsin* (Cəbrayıl). Bu ifadə Culfa şivələrində də qeydə alınmışdır. Bu ifadənin şivələrdə kərəvəngi qoymaq –intizarda qoymaq, narahat olmaq variantı mövcuddur. Kərəvəngi qalmaq frazeoloji ifadəsi Qubadlı şivələrində “çıxılmaz vəziyyətə düşmək”, “özünü itirmək” mənasında işlənir [1. s. 187].

Küt getmək – yorğunluqdan tez və bərk yatmaq (Yevlax). Bu ifadənin dialekt və şivələrimizdə çul düşmək variantı geniş yayılmışdır [25, s. 152].

Qaçarğa salmaq – didərgin salmaq (Cəbrayıl). Bu ifadə dilimizin Şahbuz şivəsi ilə areallıq təşkil edir: – *Söynün qardaşı məni bu kətdən qaçarğa saldı* (Şahbuz) [25, s. 154].

Qağala çalmaq – yumurtalamazdan əvvəl toyuğun səs çıxarması “oxuması” (Tərtər). – *Toyux əzəl qağala çalır, so:ra yumurtduyur*. Bərdə şivələrində bu ifadə “qağanax çalmaq // qağanaxlamax” şəklində işlənir. – *Töyüx yumurta gətirəndə qağanax çalır* [25, s. 155].

Qıjıt verməx¹ – acıqlandırmaq, qızışdırmaq (Tərtər). Bu feili frazoloji birləşmə dilimizin Borçalı, Qazax, Şəmkir, Tovuz şivələrində də müşahidə olunur: –*Onun qaydasıdı, ona-buna qıjıt verif vuruşdurmax* (Qazax) [25, s. 164].

Qır vermək – naz satmaq, naz eləmək (əks.ş.). Ağdam, Füzuli şivələrində “qıcıqlandırmaq” mənasına da rast gəlinir. – *Hələ bizə də qır verir* (Yevlax). Qır vermək ifadəsi dilimizin Quba, Xaçmaz şivələrində qır vərmağ şəklində və havadar çıxmaq, tərəfini saxlamaq mənasında işlənir: – *Ular süzə qır verədi* (Quba) [25, s. 165].

Qulağ eləməx² – suyun istiqamətini dəyişmək, başqa səmtə yönəltmək (Cəbrayıl, Yevlax). –*Suyu qulağ elə getsin bağa* (Yevlax). Bu ifadə dilimizin Göygöl və Zəngilan şivələrində də işlənir [25, s. 168].

Qureyiş olmaq – hər işə qarışmaq, hər şeyə maraq göstərmək (Ağdam). – *A bala, az qureyiş olginən* [25, s. 171].

Lam qalmaq – süst düşmək, taqəti olmamaq (əks.ş.). – *Kəfşəndə işdiyəndə gün başımıza o qədər döyür ki, axşam əvə gələndə lam qalırım* (Cəbrayıl).

Layam verməx³ – əl hərəkətlərinin müşayiəti ilə başqasına qeyri-verbal ünsiyyətlə təhqiramiz sözlər demək, töhmət vermək (Cəbrayıl). –*Sənin yanında qıza layam verir, sən də duruf baxırsan*. Bu ifadə Zəngilan şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 173].

Nəzix⁴ əyirməx⁵ – halsız olmaq, zəifləmək, taqətdən düşmək (Cəbrayıl, Füzuli). –*Alı kişi laf nəzix⁴ əyirir, də:sən, vaxdı yaxınnaşif* (Füzuli) [25, s. 181].

Palçix ətdəməx⁶ – ləng iş görmək, tələsməmək (Cəbrayıl, Füzuli). –*Səhərdən bir işin üsdündə dümələdir, elə bil palçix ətdiyir* (Cəbrayıl) [25, s.198].

Peş gəlməx⁷ – bağışlamaq, paylaşmaq (Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan). – *Kişi otu ona-mına peş gəldi, indi özümüz qaldıx mə:tdəl*. Peş gəlməx⁷ ifadəsinə Naxçıvan şivələrində də rast gəlinir [25, s. 201].

Həmin ifadə ədəbi dilimizdə işlənən peşkəş (peşkəş eləmək, peşkəş olmaq) sözü ilə bağlıdır. Farsmənşəli peşkəş sözü ədəbi dildə “bəxşiş verilən, bağışlanan şey; hədiyyə, bəxşiş” mənasında işlənir [10, c. 3, s. 468]

“*Peyik olmaq – yorulmaq, əldən düşmək (Tərtər)*” [8, s. 397]. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə pey sözünün üç mənası (1. iz, ləpir, 2. ard, arxa. 3. kətan kirişi) verilmişdir. [10, c.3, s. 588]. Peyik sözünün farsmənşəli *pay* sözü ilə bağlılığı daha inandırıcıdır. Bu söz klassiklərimizin əsərlərində “ayaq” mənasında işlənmişdir: “*Düşəydi payinə bənövşə, sünbül ... (Q.Zakir); ...Ki, hazıram yıxılıb xaki-payinə hər gün*” (C.Cabbarlı); [10, c.3, s. 583]. Pay sözü “piyada” mənasında işlənən pay-piyada sözündə də qalmışdır.

Pələsəng vurmaq – veyillənmək, boş-boş gəzmək (Cəbrayıl). – *Axşama kimi aralıxda onnan-mınnan pələsəng vurur*. Bu ifadə dilimizin Qarakilsə şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 202].

Pərəndəlix` salmaq – qarmaqarışıqlıq salmaq, aranı qarışdırmaq (Ağdam). – *Həsən toyda arıya pərəndəlix` saldı* [25, s. 204]

Pəsər qalmaq – boyu uzanmamaq, gödək qalmaq (Bərdə). – *Bizim uşax nəysə pəsər qalıf* [25, s. 204].

Sapba verməx' –yolu düzünə qaçmamaq, sağa-sola qaçmaq (Cəbrayıl) Sapba verməx' ifadəsi dilimizin Zəngilan şivələrində qeydə alınmışdır [25, s. 212]. Sappa sözü Qazax dialektində “əyri-üyrü yol”, Mingəçevir şivələrində isə “qəbrin meyit qoyulan hissəsi” mənasında işlənir. [8, s. 419]

Sapba sözü ədəbi dilimizdə işlənən sapmaq (düz yoldan çıxıb – düz xətt üzrə hərəkət etməmək, sağa və ya sola dönərək başqa bir yola girmək, başqa istiqamət almaq; yolu azdırmaq) feilindən yaranmışdır.

Savax qalmaq – dəyirmanın dən olmadığı üçün işləməməsi, boş-bekar dayanması (Cəbrayıl). – *Də:рман дүнənnən savax qalıb, kimin dəni varsa, aparsın* (inf. 2). Savax dəyirmanı (boş dəyirman) ifadəsi də buradan yaranmışdır.

Sudur annamax – 1. duymaq, hiss etmək. 2. şübhələnmək (Cəbrayıl). – *Oların danışığın eşidəndə sudur annadım ki, nəysə eləməy isdiyillər* (Cəbrayıl). Sudur

annamax ifadəsi dilimizin başqa şivələrində də qeydə alınmışdır: - *Arvad u işdən diyəsən, sudur annayf* (Şəki) [25, s. 227].

Sullax salmax – fikir vermək, diqqət yetirmək (Füzuli, Cəbrayıl). – *Xeyir ola, tay bizdəyə sullax salmırsan?* (Cəbrayıl) [25, s. 227]. Füzuli rayonu İşıqlı kənd şivəsində “sullaf salmaq” fonetik variantında – tamah salmaq mənasına rast gəlinir.

Sürəx` basmax – axtarmaq (Ağdərə). – *Cama:t sürəx' basdı, kişinin nə ölüsünü tafdı, nə də dirisini* [25, s. 229].

Dişğarı iş tutmax – el adətindən kənara çıxmaq (Ağdam). – *Dişğarı iş tutmax da siz tayfiya qalif dayna* [25, s. 85]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “tışra”, “taşra”, “tışarı” variantlarında işlənmişdir [148, s. 224]. “KDQ” da “taş” variant “dış” sözündə və qədim yönlük hal şəkilçisində -arı, -qarı morfemindən ibarətdir [100, s. 233]. İ.Bayramov bu sözün tişarı formasında *Şuşa şivəsində, tışğarı şəklində isə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “bayır”, “çöl”, “eşik” mənasında işləndiyini yazır. Müəllif, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “kənarlaşdırmaq”, “uzaqlaşdırmaq” mənasında işlənən dışdamax sözünün kökündə də dış sözünün dayandığını qeyd edir* [19, s. 93].

Şay bilməx' // olmax – sevinmək, şad olmaq (Cəbrayıl, Füzuli, Şuşa, Ağdərə). – *Kağızı oxudu, çox şay oldu* (Ağdərə); - *Onun bizə gəlməyini özümə şay billəm* (Füzuli). [28, s. 231]. Şay bilməx` ifadəsi eyni mənada Qubadlı şivələrində də işlənir [1, s. 195].

Şətəl toxundurmaq – zərər vermək, ziyana salmaq (Füzuli). – *bu şətəl ma: billəm hardan toxunuf*. Eyni semantikada Qərb şivələrinin bir çoxunda işlənəndədir. Şətəl qatmax // vırmax – mane olmaq, əngəl törətmək (əks.ş.). – *Sə:n na:x yerə bizim işə şətəl qatırsan* (Bərdə); - *Elə paxıl qonşudu ki, həməşə işimizə şətəl vırır* (Cəbrayıl) [25, s. 233]. Bu ifadə Qubadlı şivələrində “şətəlinə toxunmaq” formasında işlənir [1, s. 195].

Şel atmax – forslanmaq, özünü çəkmək (Cəbrayıl). – *Kimnən artıxsan ki, belə şel atırsan?* [25, s. 231].

Şingilim atmax – 1. atılıb –düşmək, oynamaq, 2. dəcəllik etmək (Ağdam, Cəbrayıl, Şuşa). Bu ifadə Şuşa, Qarakilsə, Zəngibasar şivələrində şingilim tərpxə',

Yardımlı, Cəlilabad ağızlarında isə şingilim oynamağ şəklində işlənir. - *A bala, şingilim atmaxdan yorulmadın* (Ağdam); “- *Sə:rdən axşamatan şingilim təpir küçədə* (Şuşa)” [25, s. 235].

Şolan // şülən eləməx¹ – bədxərclik etmək, sağa-sola xərcləmək, “*malını dağıtmaq*”. – *Kişi başını yerə qoyannan so:ra mal-dö:lətini şolan elədilər* (Yev.). Bu ifadə “şülən eləməx¹” şəklində Qubadlı şivələrində də işlənir: “- *Əlinə pul düşən kimi şülən eliyir, geriki günü fikirräşmir. Şülən eləməx¹ifadəsi Qubadlı şivələrində şolumax variantında da işlənir: Pulları sağa-sola şoludu, qutardı*” [1, s. 195; 152, s. 220].

Sözün “şolitmək” variantı Yardımlı şivələrində yayılmışdır. Məsələn: -*Əlinə bi az pıl düşən kimi şolidey*. Fikrimizcə, şolumax və şolitmək feillərinin kökü qədim şülən sözündən yaranmışdır. Bu fikri Yardımlı şivələrində “bolluq” mənasında işlənən “şır” və “şıran-boran” sözü də təsdiq edir. Şıran-boran sözünün tərkibindəki şıran və şır kəlmələri l-r əvəzlənməsi nəticəsində şülən ismindən yaranmışdır.

V.Radlovun lüğətində şolan sözü “*geniş kütlə üçün hazırlanmış yemək*”, aşpaz mənasında isə “şölənçi” sözü işlənmişdir [186, s. 665].

“Dədə Qorqud kitabı”nda Şolan sözünün “şülən” fonetik variantına rast gəlirik. Məsələn: “-*Yaylaqdakı ağ qoyun ağam Beyrəyin şülənidir. –Ağam gedəndən şülənlərdə şənlənmərəm*” [89, s. 215].

E.Əzizov yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsvir olunan şülən zamanı atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilir. Bu, bir daha sübut edir ki, şülən adı qonaqlıq mənasında deyil, daha çox qədim bir adətə bağlı olan ümumi ziyafət mənasında işlənmişdir. Müəllif bu sözün daha çox qərb ləhcəsində mühafizə olunduğunu qeyd edir, məsələn: Qarabağ şivələrində Şülən eləməx¹, yəni malını dağıtmaq kimi mənalandırılır [54, s. 232-235]. Bu sözə “*bolluq mənasında İmişli rayonu şivələrində şülənnix¹ sözü qeydə alınmışdır*” [29, s. 249].

B. Əhmədov Qərb qrupu dialekt və şivələrində şülən əvəzinə hazırda “lejan” sözünün işləndiyini yazır [39, s. 192]. Lejan sözü Cəbrayıl, Çənbərək, Gədəbəy, Qafan, Tovuz və Zaqatala şivələrində “bol, çox” mənalarında işlənir. Göygöl

şivələrində talamaq, talan etmək mənasında işlənən lejan eləməx` ifadəsi “paylamaq” anlamında Gəncə dialektində lejan çəxməx' variantında rast gəlinir [8, s. 325].

Təl asmax – hiylə işlətmək, kələk gəlmək (Şuşa). –Başına bir təl açaram ki, özün də mə:tdəl qalarsan (Şuşa). Təl asmax ifadəsi dilimizin Mingəçevir şivəsində “təl qurmax” şəklində qeydə alınmışdır [25, s. 241].

Təpbəcə gəlməx` (Şuşa) –qorxutmaq, hədə-qorxu gəlmək. –Mana təpbəcə gəlmə, sənnən qorxan yoxdu. Bu ifadə Tovuz, Gədəbəy şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 242].

Tığ vurmax – bir yerə toplamaq, yığmaq (Ağdam, Bərdə, Şuşa). – *Odunu tığ vurmuşam, qış çıxınca yandıraram* (Ağdam) [25, s. 242]. Tığ sözünə Meğri şivələrində də “topa” mənasında rast gəlirik [46, s. 477].

Tit verməx' – boy atmaq, özünə güvən yaratmaq (Füzuli, Cəbrayıl). – Cücə yumurtadan çıxana yaxın onu dimdiyi ilə vurub bir neçə yerdən deşmək (kürt toyuğa aid) -*Toyux yumurtalara tit verif, bir-iki günə çıxardajax* (Zəngilan). Bu ifadə Zəngibasar şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 244].

“Divani-luğat-it-turk” əsərində *tit* sözü “yaranın açılması” anlamında işlənmişdir [91, c.1, s. 387]. Tit sözünün lüğətdə “qarşı çıxmaq” mənasına da rast gəlirik: “*Kul bəggə titti – qul bəyə qarşı çıxdı*” [83, c.2, s. 280]. Titə sözünün Meğri şivələrində “gözün bəbəyində əmələ gələn xəstəlik, gözün bəbəyini tutan və ya örtən ağ pərdə” mənası qeydə alınmışdır [46, s. 477].

Tobalatma verməx' – qulaqburması vermək, cəzalandırmaq (Cəbrayıl, Füzuli). – *Ona bir tobalatma verdilər ki, ömrünün axrınacan yadınnan çıxmaz* (Cəbrayıl) [25, s. 245].

Toran çalmax – qaranlıq düşmək (Bərdə, Tərtər). –*Toran çalmışdı, Həsən bizə gələndə* (Tərtər). Bu ifadə Ağdam, Ağcabədi şivələrində “toran qarışmax”, “toran tüşməx” Bunlardan əlavə, Şuşa, Ağdərə şivələrində “toran vurmax” şəklində qeydə alınmışdır. - *Bir azdan toran qarışajax, vaxtkən dur yığış gedəx'* (Ağdam); - *Biz öyə çatanda artıx toran vurmuşdu* (Ağdərə) [25, s. 245-246].

Töycü töhməx' – məsləhətləşmək, tədbir görmək (Bərdə). –*Qalxozçular töycü töhdülər, kəndə su gətirdilər* [25, s. 246].

Tutdux verməx¹ – şərait yaratmaq, imkan vermək (əks.ş.). –*Heş bir tutdux verir ki, sözüümü deyim.* Bu ifadə dilimizin başqa şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 247]. Eyni zamanda “sakitləşdirmək” mənasına da rastlanır.

Tük salmax /töx¹məx¹ – qorxmaq. –*Onun uşaxlıxdan gözünü odunu elə almışam ki, məni görəndə tük salır* (Tərtər). Bu ifadə digər şivələrimizdə də geniş yayılmışdır [25, s. 247]

Usul kəsməx¹ – divan tutmaq, cəza vermək (Cəbrayıl). – *Ona bir usul kəsim ki, ələm tamaşasına yığışsın.* Bu ifadə Zəngilan şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 251].

Uşdux buraxmax – şeyiə yaymaq (əks.ş.). –*Kəddə uşdux buraxırlar ki, Əvəz öy yeri qazanda bir küf qızıl tapıf* (Füz.) (inf. 5).

Üqubət verməx¹ – əzab-əziyyət vermək (Şuşa). –*Bilsən kin, o mana nə qədər üqubət verir, heş belə danışmassan* [25, s. 252].

Ürcəh çıxmax//ürcah olmax//urcahına gəlmək//urcah eləmək (Füzuli). –*Kişi yolda bi cavana ürcah çıxır* (Füzuli). Ürcəh çıxmaq ifadəsi Culfa, Ordubad şivələrində ürcah, Cəbrayıl, Ağbaba, Cəlilabad, Gədəbəy, Şahbuz, Tovuz şivələrində ürcah olmax, bəzi Qərb şivələrində isə ücah gəlməx¹ variantında işlənir [25, s. 252].

Üz qoymax – ovqatını təlx etmək, kefini pozmaq, bərk danlamaq (Cəbrayıl, Füzuli). –*Məndə bir üz qodu:z ki, oturuf siznən söhbət eliyəm.*(Füzuli) [25, s. 266].

Val gəlməx¹ – hiylə işlətmək, kələk gəlmək (Füzuli). –*Ma: val gəlməx¹ istədi, baş tutmadı* [25, s. 271].

Vay təpbəx¹ – ağlaşmaq (Cəbrayıl, Zəngilan). –*Arvatdar yasda elə vay təpirdilər ki, adamın tühləri biz-biz olurdu* (Cəbrayıl) [25, s. 271].

Yuxa qırağı sulamax – yaltaqlanmaq (Füzuli). –*Yuxa qırağı sulamax onun peşəsidir.* Beyləqan şivələrində: Yuxa qulağı qatdamax - *Ona – mına yuxa qulağı qatdamax yaxşı iş dəyil* [25, s. 284-285]. Bu ifadə ədəbi dildə və şivələrdə “lavaş qulağı sulamaq” şəklində də işlənir.

“Bu frazeoloji ifadə komik şəkildə milli-mədəni situasiyanı canlandırır. Koqnitiv əlamət “lavaşın sulanması”dır. Frazeoloji mənanın obraz əsası

“əhəmiyyətsiz bir iş görməklə öz yerini şirin etmək”dir. Burada presedent fenomen təkcə “lavaş” deyil, həm də “lavaş bişirmək” situasiyasıdır [147, s. 579].

Boyun olmaq – bir işi öhdəsinə götürmək (əks.ş.) Bu ifadə “Oğuznamə”nin dilində “Borcun yox isə boyun ol” şəklində işlənmişdir [48, s. 170].

Zirinc eləməx¹ – işdən-gücdən qoymaq, avara eləmək, başını qatmaq (Cəbrayıl): – *Sən məni laf zirinc elədin, qoy işimi görüm*. Bu ifadə “bezikdirmək, zinhara gətirmək” mənasında Qubadlı şivələrində qeydə alınmışdır [1, s. 200; 25, s. 289]. Dialek və şivələrimizdə bu ifadənin “girinc eləmək” variantı geniş yayılmışdır.

Ziyrix¹ döyməx¹ – çalışmaq, əlləşmək (Cəbrayıl). – *Sə:rdən axşamacan ziyrix¹ döyürəm, genə iş qutarmır*.

Çoxsaylı faktlar göstərir ki, şəkilçisiz halda olan sözlərdə tərkibi feillər çoxluq təşkil edir. Burada bir mübahisəli məqam “etmək (eləmək)”, “olmaq” köməkçi feillərinin iştirakı ilə yaranan ifadələrlə bağlıdır. Tərtibçilər bu köməkçi feillərin vasitəsilə yaranan ifadələri lüğətə daxil etməmişlər. Lakin burada müəyyən istisnalar nəzərə alınmışdır. Məsələn, “*ağ eləmək*” (ifrata varmaq), “başdan eləmək” (yaxasını qurtarmaq), “*boyun olmaq*” (öhdəsinə götürmək) və bu kimi ifadələr lüğətə salınmışdır, çünki “ehtiyat etmək”, “malik olmaq” və s. tərkibi feillərdən fərqli olaraq bu ifadələrdə əsas söz öz ilkin mənasından uzaqlaşmışdır [107, s. 4; 18, s. 13-18].

2. Yönlük halda olan söz +feil strukturlu frazeoloji vahidlər. Buruya düşməx¹ – ishala düşmək (Cəbrayıl). Buru sözü Cəbrayıl, Gəncə, Zəngilan şivələrində “qarın ağrısı” mənasında işlənir [8, s. 67].

O:sanata tüşməx¹ – etdiyini yaxşılıqların əvəzində pis hadisədən qurtarmaq (əks.ş.). N.Həsənova bu feili frazeoloji birləşməni idiomatik ifadələr qrupuna aid etmişdir [65, s. 115]

Ağlına duz bağlamaq (verməx¹) – başına ağıl qoymaq (Cəbrayıl, Füzuli). –*Get ağla: duz ver, sora qoşul adam cərgəsinə* (Füzuli) [25, s. 22].

Ağzına qurd düşmək –1. sayılmamaq, heç kim tərəfindən dindirilməmək (əks.ş.). 2. Acından zəifləmək, haldan düşmək. –Dava vaxtında yeməyə heş nə tapılmırdı, adamların ağzına qurd düşürdü (Cəbrayıl) [25, s. 24].

Gözünün yaşına dәм vermәx' –ağlamaq (Cәbrayıl, Füzuli). –*Genә dә dәм vermişән gözü: yaşına, sәni kim vurıf* (Cәbrayıl) [25, s. 120].

Boğazına çökmәk –boğazından yapışmaq, çәtin vəziyyətә salmaq(әks.ş.). –*Çökdüm boğazına o ki var çırpdim* (Cәbrayıl) [25, s. 53].

Boynuna (boyuna) uşax düşmәx'//tüşmәx' – hamilә olmaq, uşağa qalmaq (Ağdәrә, Cәbrayıl, Füzuli): -Qızın boynuna uşax tüşör (Ağdәrә); –Gәlinin boynuna uşax düşüf tәzәlix`cән (Cәbrayıl) [25, s. 56].

Bu ifadә Yevlax, Yardımlı, Cәlilabad şivәlərində “boylu olmax” (hamilә olmaq), Qax şivәlərində isә “yüklü olmax” şәklində işlәнir [25, s. 285].

Devikә qalmax – mәәttәl qalmaq, tәәccüb etmәk (Cәbrayıl). –*Adamlar hamısı bu işә devikә qalmışdı* [25, s. 81]. Devikә qalmax ifadәsi “Oğuznamә”nin dilində tan gәlmәk formasında işlәнmişdir [25, s. 17]. Devikә qalmaq ifadәsi Ağdam, Füzuli şivәlərində “ora-bura boylanmaq” , o yana –bu yana getmәk mәnalarında işlәнir.

Dilә-tavazıya tutmax – yola gәtirmәk, razı salmağa çalıışmaq (Cәbrayıl). –*Mәni çox dilә-tavazıya tutdu, günahınnan keşdim* [25, s. 84].

Əzfanә getmәx` – mәhv olmaq, puça çıxmaq (Füzuli). – Meyvәlәр əzfanә getdi yığan dәrdinән [25, s. 102].

Girә keşmәx' – әlә keçmәk, tora düşmәk (Cәbrayıl, Füzuli) [23, s. 109].

Gor öyünә // әvinә sağlam baş aparmamax (Cәbrayıl, Füzuli) – çox davakar, nadinc adam haqqında. – *Bu uşax gor öyünә sağlam baş aparmıyajax, bir dәfә vurıf gәbәrdәjәx`lәр* (Cәbrayıl) [25, s. 109].

Gözünә basmax (әks.ş.) – acgözlüklә yemәk. –Gәdә çörәyi gözünә әlә basırdı ki, әlә bil ajdıxdan çıxmışdı (Cәbrayıl) [25, s. 116]. Dialekt və şivәlərdә bu ifadәnin *gözünә tәppәk* variantı mövcuddur.

Gözünә su vermәx` (Cәbrayıl) –ibrәt götürmәk, nәticә çıxarmaq. – Bir gözә: su ver dә, xalxın uşaxları işdә-güjdә, sән dә aralıxda veyillәнirsән (Cәbrayıl). Bu ifadә İmişli, Qubadlı şivәlərində dә qeydә alınmışdır [1, s. 117].

Xora-xoşa qoymax (әks.ş) – özünü hamıdan üstün tutmaq, başqasını bәyәнmәmәk. – Özünü xora-xoşa qoymusan, yekә kişini әlә salıb oynadırsan [25, s. 134]. Bu ifadәnin şivәlərdә *xorazey әlәmәx`* variantına da rast gәlinir.

“Şəbədiyə qoymax – haqqında olmayan sözləri söyləmək, lağa qoymaq (Ağdam, Cəbrayıl, Şuşa); – Deyillər məni şəbədiyə qoyursan uşaxların arasında (Ağdam). Bu ifadənin dialekt və şivələrimizdə şəbədə diməx`, şəbədə düzməx`, şəbədiyə qoşmağ, şəbədə qoşmax, şəbədə eləməx`, şəvədə düzməx`/eləməx` variantlarına rast gəlirik” [181, s. 29].

Şirəyə çəhməx` (Şuşa, Cəbrayıl) –aldatmaq. O səni şiriyə çəkir, ona inanma. (Cəbrayıl) [25, s. 235]. Bu ifadə Yardımlı şivələrində *şirə vermək, şirələndirmək* variantında işlənir.

Şökə // şükə düşməx` (Cəbrayıl) –qorxmaq. –Gecə qarannıxda gələndə bərk şökə düşdüm (Cəbrayıl). Bu ifadə Cəlilabad şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 236].

Tarpına dözməx` (Cəbrayıl) - əzab-əziyyətə qatlaşmaq, tab gətirmək. –Mənəm ki bıların tarpına dözurəm, heş kəs dözməz. Bu ifadə Mingəçevir şivələrində tarpını çəkməx` variantında işlənir: –Bilmirəm nə vaxdacan bıların tarpını çəkəcəm [25, s. 240].

Qələmin ucuna qoyuf atmax (ək.ş) – istədiyi hədəfi, baş verən neqativ halları güclü tənqid atəşinə tutmaq, mətbuatda işıqlandırmaq. –Səni qələmin ucuna qoyuf ataram, onda məni tanıyarsan (Füzuli) [25, s. 163].

Üsdünə ayağ almax (ə.ş.) –həmlə , hücum etmək. – Gör nə günə qalmışam ki, bu da üsdümə ayağ alır (Xocavənd) [25, s. 263].

Vərəzan günə çıxmax (ək.ş.) –ağ günə çıxmaq, xoşbəxt olmaq. Bu ifadə dilimizin başqa dialekt və şivələrində də geniş yayılmışdır: - Hindi hamı vərəzan günə çıxadı (Quba) [25, s. 272]. Qubadlı şivələrində işlənən vərəzan günə qalmax ifadəsi isə “pis günə qalmaq” mənasındadır. [1, s. 198]. Yaxın yerə yük daşımaq–yemək (Füzuli, Cəbrayıl). – Kişi oturuf öydə, yaxın yerə yük daşıyır (Füzuli) [25, s. 276].

Yola mənzil bağlamax (Ağdərə) – getmək, yola düşmək.-Şah Abbas günnərin bir günü durur yola mənzil bağlıyır. Bu ifadə Füzuli şivələrində yolu əlinə almax şəklinə işlənir [25, s. 283].

Zopuya getməx` (Şuşa) – yallı getmək, yallı rəqsini ifa etmək. – Az zopuya gedin, bir az da oturun dincəlin. Bu ifadənin Şuşa, Gədəbəy, Gəncə, Qazax şivələrində zopu təpməx` variantı qeydə alınmışdır. –Uşaxlar gənə öydə zopu təpellər (Qazax) [25, s. 289].

3.Təsirlilik halda olan söz +feil strukturlu frazeoloji vahidlər. Ağzın açığ gözün yummax (əks.ş.) –ağzına gələnə danışmaq, deyinmək. –Arvad ağzını açığ gözünü yumdusa, heş nə (Tərtər) [25, s. 24].

Alığın aşırmax (Cəbrayıl) – bakirəliyini almaq. Əhməd qızı qaçıran kimi alığını aşırır [25, s. 29]. Bu ifadə Şəki dialektində öhdəsindən gəlmək, yerinə yetirmək mənasında işlənir: – Bu işin də alığını aşırdım getdi [25, s. 29]. Füzuli şivələrində kürəyini yerə vurmaq, yıxmaq mənalarını ifadə edir ki, bu da udmaq, qalib gəlmək, öhdəsindən gəlmək mənalarına da uyğundur.

Anqutu çıxmaq // anqut olmaq (Füzuli) - çox arıqlamaq. – Gədənin dannanmaxdan anqutu çıxır [25, s. 30]. Bu ifadə Çənberək, Qarakilsə, Yardımlı şivələrində “həddən artıq arıqlamaq” mənasında işlənir [8, s. 24].

Anqut sözü Ağdam, Şuşa şivələrində “ördəyə oxşar uzunboğaz quş adı”, Ağdam, Bakı, Dərbənd, Şamaxı dialektlərində “acgözlüklə yeyən, hər nə gəldi yeyən”, Oğuz şivələrində isə “avam, qanmaz” mənalarında qeydə alınmışdır [8, s. 24].

Başın dunux (dümüx`) eləməx' (Ağdam, Şuşa) - əyləndirmək, bir şeylə məşğul etmək. – Uşa:n əlinə bir şey ver, qoy başı dümüx` olsun (Şuşa). Bu ifadə Ağdam və Şuşa şivələrində mürəkkəb söz şəklində işlənir; “başıdümüx` olmax” şəklində və “başı qarışıq olmaq, məşğul olmaq” mənasında qeydə alınmışdır: –Başıdümüx` olannan bəri biznən işi yoxdu (Şuşa) [1, s. 43].

Cıbrığını çəkməx` (Füzuli) –dalaşmaq, dava salmaq, didişmək . –Kişi bazara gedəndə günlərin əlinə fürsət düşürdü, bir-birinin cıbrığını çəkirdilər (Füzuli) [25, s. 63].

Dəfərgəsin döndərməx` (Cəbrayıl) –bəxti gətirməmək. –Atasının ölümü gədənin dəfərgəsin döndərir, heç işi düz gətimir (Cəbrayıl). Bu ifadə Zəngilan şivələrində də işlənir [25, s. 79].

Dodağın asmax (sallamax) –küsmək, qaşqabağını sallamaq. Bu feili frazeoloji birləşmə Zəngilan şivələrində də qeydə alınmışdır: –Sa: nə deyif dodağı: asmısan (Cəbrayıl, Füzuli) [25, s. 86].

Əlini ağzına təpməx` (Cəbrayıl) –sakitləşmək, toxtamaq. – Görmüşüx` ki, adamın əli yananda əlini ağzına təpər [25, s. 97]. Füzuli şivəsində “*əlim yanıb ağzıma təpirəm*” şəklində, çıxılmaz vəziyyətdəyəm ümid yeri axtarıram mənasında işlənir.

Şivələrə aid nümunələrin bir qisminə təsirlik hal şəkilçisi mənsubiyyət şəkilşisindən sonra artırılmış; bəzən isə artırılmamışdır: cıbrığını çəkməx`, dodağını asmax və s. (dodağın asmax, cıbrığın çəkməx`) şəklində də işlənir.

Gönü duzlamax – ölmək, vəfat etmək (Ağdam, Şuşa). – Kişi bərk xəsdədi, də:sən, gönü duzluyajax. (Şuşa) [25, s. 109].

Həmlin // həmlini yerə qoymax – doğmaq, “azad olmaq” (Cəbrayıl, Füzuli). Bu ifadə Göyçay şivələrində də qeydə alınmışdır: – Mənim ağamın arvadı həmlidi, indi həmlin yerə qoyur [25, s. 127]. Nümunə qeyr-müəyyən təsirlik hala feilin artırılması yolu ilə düzəlmişdir.

Kağızın vermək – boşamaq (Füzuli). Kağızını vermək ifadəsi eyni anlamda Beyləqan şivələrində də yayılmışdır. – Yola getmədilər, əri də arvadın kağızını verdi. [25, s. 142].

Kıtılın vırmax – axırına çıxmaq, son qoymaq. – Get, bir də özünən demə, adamın kıtılını belə vıralar [25, s. 147] (Cəbrayıl).

Qarının burnuna dirəməx` // qarını burnunda – hamilə olmaq (Cəbrayıl, Füzuli). Bu ifadə Qubadlı şivələrində də qeydə alınmışdır: – Üç uşağı var, gənə qarın burnuna dirəyib Sədəfin [25, s. 160]. Hamilə sözünə dialekt və şivələrimizdə “boylu”, “qarını burnunda” variantında da rast gəlinir.

Marını götüməx` – nəfsini öldürmək, gözü doymaq (Cəbrayıl). Bu ifadəyə Zəngilan şivələrində də rast gəlinir: – Gilasdan o qədir yedi ki, marını götüdü [25, s. 176].

Sıtqı sıyırmax (əks.ş.)- salam-kəlamı kəsmək, araları dəymək. –Mənim onnan sıtqım sıyrılıf, day gediş-gəlişimiz yoxdu (Cəbrayıl) [25, s. 218].

Şatırı vurmax (Cəbrayıl) – kefi kök olmaq. –Sə:n kefin şatırı vurur, də:sən. Bu ifadə eyni anlamda Zəngilan şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 231].

Şəltəsin //şəlpəsin işə salmax (keçirmək) (Şuşa, Cəbrayıl və digər) – kələk qurmaq –Yenə şəltəsin işə salıb, görən, kimi tora salajax (Cəbrayıl)? –Buralarda sən kimisinin şəltəsi keçməz, a bala! (Şuşa) [25, s. 233]. “Şəltəsin bizdən uzağ eləsin”, “şəltə-şültəsin də yığsın getsin” deyiminə Qərb şivələrinin bir çoxunda rast gəlinir.

Şətəsin toxundurmax (Füzuli, Cəbrayıl) – ziyan dəymək // vurmaq. – Bu yağış əkinə şətəsi toxunmasa yaxşıdı (Cəbrayıl) [25, s. 234] (İnf. 23).

Şiltiyin çıxarmax (Şuşa, Cəbrayıl) – köhnəltmək, yararsız hala salmaq. – Coravın şiltiyin çıxarıf, bunu geyməg olmaz (Bərdə, Şuşa) [25, s. 235].

Tarçığını almax (Cəbrayıl)– doyunca yemək, gözü doymaq. –Tarçığını aldınmı barı? Bu ifadənin dialekt və şivələrimizdə tarçığını götürmək variantına da rast gəlirik [25, s. 239-240]. Bu ifadəyə eyni anlamda Qubadlı şivələrində də rast gəlinir [1. s.196].

Tısı bağlamax (Şuşa) – küsmək. –Biznən tısı bağliyf dədən, görəndə üzün o yana tutur. Bu ifadə “tısmmaq”, “mısmmaq” formalarında da işlənir.

Çiyində dəvənin yükün daşımaq - əziyyətlə dolanmaq, ailəni tək dolandıran. – Əri ölənən yazıx arvad çiyində dəvənin yükünü daşıyb balalarına savad verib (İnf. 29).

Göstərilən nümunələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dili dialektlərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik halda -n şəkilçisinin işlənməsi türk dillərinin tarixində mövcud olmuş qədim bir xüsusiyyətin saxlanmasıdır. *“Orxon kitabələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə təsirlik halda -ın, -in, -n şəkilçisi artırılır. Bu şəkilçinin -ın, -in, variantı birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra, -n variantı isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlədilir: sabım-ın tükəti “sözümü”; ...yulkısın, barımın, kızın, kuduzın kəlirtim “... ilxısını, var-dövlətini, qızını, qadınını gətirdim”.* Bu hal Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də var: Aşıqın sinəsin sipər dedilər; Zahidin bir barmağın kəssən dönər həqdən qaçar (Nəsimi) [54, s. 152-153].

4. Yerlik halda olan söz +feil strukturlu frazeoloji vahidlər. Çöp altında dəyirman tikməx` (Cəbrayıl)- əl altından iş görmək, birinə ziyan vurmağa çalışmaq. – Bir işə yarıyan dəyil, elə çöp altında dəyirman tikir [25, s. 71].

Dilində tük bitmək (əks.ş.) – dəfələrlə deməkdən yorulmaq, zinhara gəlmək. – Oları yola gətirincən dilimdə tük` bitdi (Şuşa) [25, s. 85].

Yeddilər üstündə tapmax (Cəbrayıl) - nəzir-niyazla nail olmaq. –Bu uşağı yeddilər üsdündə tapbışix [25, s. 278] və s.

Başında turp // tırp əhmək – bezdirmək, əziyyət vermək. – Bı uşax bö`üyəni başımızda tırp əkir (inf. 28).

5. Çıxışlıq halda olan söz +feil strukturlu frazeoloji vahidlər. Cıbrıxdan çıxmax (Cəbrayıl) – susuzluqdan yanıb puça çıxmaq. Bağ susuzluxdan yanıb cıbrıxdan çıxdı. Bu ifadənin “soyundurmaq” anlamında cıbrıx eləmək` variantı Qubadlı şivələrində qeydə alınmışdır [11, s. 75].

Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində işlənən cıbrıxdan çıxartmax ifadəsi “qərzəkdən çıxarmaq, göy qabıqdan təmizləmək” mənasında işlənir. Cıbrıx sözü Cəbrayıl, İsmayılı, Oğuz, Ordubad, Qubadlı şivələrində “qərzəkdən çıxmış qoz, fındıq, şabalıd”, Şahbuz şivələrində isə “yeyilən yabanı bitki adı” mənasındadır. Oğuz və Zəngilan şivələrində işlənən “cıbrıxlamax” feili cıbrıx ismindən yaranmışdır.

Gözünnən batmax (əks.ş.) – məhv olmaq, heçə-puça çıxmaq. – Oların ayləsi gözünnən batdı, bir nəfəri də sağ qalmadı (Bərdə) [25, s. 117].

Pülüşüx`dən çıxmax– suluqlamaq, yanıb qabar bağlamaq (Cəb.). –Ojaxdan qazanı götürəndə əlim yanıb, pülüşüx`dən çıxıf (Cəbrayıl). Bu ifadə eyni anlamda Zəngilan şivələrində də qeydə alınmışdır [25, s. 206]. Füzuli şivəsində “cıbrıxdan çıxmaq” şəklində işlənir. – Simavar aşdı, isti su uşağın qolunu cıbrıxdan çıxartdı (İnf. 24).

Zurna-balabannan qandırmax (əks.ş.) – gizli eyhamla, işarə ilə anlatmaq. –Ha elədim qıza zurna-balabannan qandırım, bir şey çıxmadı (Tərtər) [25, s. 290].

Göstərdiyimiz feili frazeoloji birləşmələrin kəmiyyət etibarını ilə çoxluğu feilin milliliyi, kateqoriyalarının zənginliyi, semantik cəhətdən rəngarəngliyi ilə izah edilə

bilər. Nümunələrdən aydın görünür ki, frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərin sıralanması tarixən tam sabit olmamışdır. Leksik tərkibində, qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişiklik baş verməsi baxımından frazeoloji vahidlər 3 formada özünü göstərir: daşlaşmış frazeoloji vahidlər; komponentlərinin arasına söz daxil olan frazeoloji birləşmələr; leksik tərkibində və sözün formasında dəyişikliyin aparılması mümkün olan frazeoloji vahidlər.

Daşlaşmış frazeoloji vahidlər adından da görüldüyü kimi üzərində dəyişiklik mümkün olmayan frazeoloji vahidlərdir. Məsələn, ədəbi dildə də işlənən “dilotu yemək” – çox danışmaq anlamında işlənir. Lakin belə birləşmələrin müxtəlif sinonim variantları ola bilər; məs., “dil-dil ötmək”, “dil boğaza // qəfəsə qoymamaq” və s.

Komponentlərinin arasına söz daxil olan frazeoloji birləşmələr azlıq təşkil etsə də, (demək olar ki, yox həddindədir) Qarabağ şivələrində bu tipli feili frazeoloji birləşmələrə bəzi şivələrdə alqış və qarğışların təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə təsadüf olunur. Məs., burnundan gəlmək // burnundan lülə-lülə gəlmək; gözündən gəlmək // gözündən piltə-piltə gəlmək. – Mənim əhliyətım (zəhmətım, yaxşılığım) burnunan lülə-lülə, gözünnən piltə-piltə gəlsin (İnf. 24). Bu sırada, ədəbi dildə olduğu kimi, Qarabağ şivələrində də üzərində dəyişikliyin aparılması mümkün olan frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir. Məsələn, ədəbi dildə “dədəsinə od vurmaq (qoymaq)” mənasında işlənən “dədəsini dalına bağlamaq” ifadəsi eyni mənada Cəbrayıl, Füzuli şivələrində həm də “dədəsini dalına şələləməx`// şəlləmäh” şəklində işlənir: – Əlinin dədəsini dalına şəlliyərəm, onda bilər mən kiməm (Cəbrayıl) [25, s. 78-79]. “Qulaqburması vermək, cəzalandırmaq” mənasında Füzuli, Cəbrayıl şivələrində geniş yayılmış “tobalatma verməx” ifadəsinə Yardımlı, Cəlilabad şivələrində “tobalatma eləmäh” şəklində rast gəlirik: – Ona bir tobalatma verdilər ki, ömrünün axrınacan yadınnan çıxmaz (Cəbrayıl) [25, s. 245].

Şuşa, Cəbrayıl və digər şivələrdə “kələyi baş tutmamaq” mənasında işlənən şəltəsi //şəlpəsi işləməmək ifadəsi həm də “şəltəsi, yaxud şəlpəsi keçməmək” şəklində də təzahür edir. Məsələn: –Bizim yanımızda onun *şəltəsi işdəməz* (Cəbrayıl) –Ona dedim ki, buralarda sən kimisinin şəltəsi keçməz, a bala! (Şuşa) (inf.1,15).

Cəlilabad, Şəki ağızlarında “qaşqabağını tökmək” anlamında işlənən “sımsığıنى sallamax” ifadəsi Cəbrayıl şivələrində “sımsırığını sallamax” şəklində yayılmışdır [25, s. 217]. Bu ifadə dialekt və şivələrimizdə eyni mənada “mısmırığını sallamax” şəklində də işlənir [8, s. 356].

Cəbrayıl, Füzuli və Zəngilan şivələrində müşahidə olunan “dodağını asmax (sallamax)” ifadəsi də həmin feili frazeoloji vahidlərə sinonim kimi çıxış edir: Sa: nə deyif dodağı: asmısan (inf.24).

Dialekt və şivələrdə “asan yolla qazanc əldə etmək” mənasında işlənən “ölü eşşəyin palanını // palanın sökmək” (əks.ş.) feili frazeoloji birləşməsi həm də “ölü eşşəyin nalını sökmək” şəklində təzahür edir: O, ölü eşşəyin nalını sökür, özün çətin işə verməz [25, s. 188]

Şərur şivələrində “oturmaq, yambızını yerə qoymaq” mənasında işlənən lingini yerə qoymax (salmax) ifadəsi Cəbrayıl şivələrində də eyni mənada qeydə alınmışdır: –Bir lingi: yerə qoy görüm nə deyirsən [25, s. 174]

Başqa dialekt və şivələrdə olduğu kimi eyni mənada işlənən frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarına Qarabağ şivələrində də rast gəlirik. Məsələn, Bərdə, Tərtər şivələrində “qaranlıq düşmək” mənasında işlədilən toran çalmax ifadəsi Ağdam, Ağcabədi şivələrində toran qarışmax, Ağdam, Ağdərə, Ağcabədi, Şəmkir, Tovuz şivələrində toran tüşməx`, Şuşa, Ağdərə ağızlarında isə toran vurmax // çalmax şəklində işlənir. Məsələn: –*Toran çalmışdı Həsən bizə gələndə* (Tərtər); - Bir azdan toran qarışajax, vaxtkən dur yığış gedəx` (Ağdam); - Biz öyə çatanda artıx toran vurmuşdu (Ağdərə) [25, s. 245-246]. Füzuli şivəsində şəvinix` qarışmış, şəvinix` dümüşdü şəklində işlənir.

Şuşa ağızında və digər şivələrdə “biabır eləmək, rüsvay etmək” anlamında işlənən “beddam eləməx`” ifadəsi Cəbrayıl şivələrində “bəsət eləməx`” şəklində təzahür edir: Heş nədən məni bəsət elədi [25, s. 48- 50] və s.

Məlum olduğu kimi, feili frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyəti onların məcazi mənə kəsb etməsidir. Ədəbi dildə olduğu kimi dilimizin Qarabağ şivələrində də feili frazeoloji birləşmələrin omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi müşahidə edilir.

“Dilçilik əsərlərində belə vahidlər omonim sabit idiomlar, sinonim sabit idiomlar və antonim sabit idiomlar terminləri ilə də ifadə olunmuşdur” [65, s. 115-118].

3.3. Frazeoloji birləşmələrin mənə növləri

Frazeoloji omonimlər. H.Bayramov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində omonim frazeoloji vahidlər olduqca məhduddur. Dilimizdəki mövcud omonim frazeoloji mənələrin yaranma- sında 3 cəhəti qeyd etmək olar:

“1. Təkmənalı frazeoloji vahid əvvəlki mənasından əlavə olaraq yeni bir mənə da kəsb edir.

2. Çoxvariantlı frazeoloji vahidlərin variantlarından birinin omonimləşməsi.

3. Bəzi frazeoloji vahidlərin omonim mənası rus dilindən kalka yolu ilə aldığımız frazeoloji vahidlərin mənası hesabına yaranmışdır” [17, s. 160-162].

Yer eləməx' – 1. Xoş olmayan hal yaratmaq. – *Başımın üstünnən iş görməyən ma: elə yer eliyif kin, sənnən sımışam;* 2. Vəziyyətdən yararlanıb, özünə şərait qurmaq. – *Özümə yer eliyim, gör sa: neyniyim* (Füz., Ağd., Tər.).

Üz verməx` – *1.hansısa olayın olması, - qaça-qaş vaxdı bir müsübətdər üz Verdi ki, görməz oleydix* 2. *Yaxşı münasibət göstərmək. – erməniyə bir də üz verməx' lazım dəyi, tez cızığınnan çıxıllar* (Laç., Kəl., Füz.). Bu ifadəyə “Oğuznamə”nin dilində də rast eyni formada rast gəldiyi vurğulanır. *Oğlana üz versən başdan aşar* [48, s. 170].

Qələm çalmax – dua yazmaq; qızışdırmaq, münaqişə yaratmaq mənələrində işlənir.

Omonim frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq frazeoloji sinonim və frazeoloji antonimlər Qarabağ şivələrində geniş yayılmışdır.

Frazeoloji sinonimlər. Ümumiyyətlə, sinonim sözlərdə rast gəldiyimiz zənginliyi, mənənin daha dəqiq ifadə edilməsi xüsusiyyətini biz sinonim frazeoloji birləşmələrdə də müşahidə edirik. Bu fikri aşağıda göstərdiyimiz nümunələr də isbat edir:

Aşını pişiməx', tuman pişməx', isdatmax, toy tutmax, qulaxburması verməx' - (cəzalandırmaq, döymək); Ağzıboş, ağziyirtix, ağzında su ilimməməx' - (sir saxlamağı bacara bilməyən insane deyilir); Tişi:n divinnən gələnı deməx', dili:n altdan çıxanı deməx, gözün yumuf ağzını aşmax' - (təhqir etmək); Başı ayazımax, başı açılmax - (çətin işləri yekunlaşdırmaq); Həngama qopartmax, pərənpozannıx salmax - (dava yaratmaq, söz-söhbətə səbəb olmaq); Üsul eləməx', üsul əx'məx', dizdərin yerə qoymax, divara dırmaşdımax - (əziyyətə düçar etmək); Kitavı bağlammax, ağılı bir şey kəsməməx' - (bir işin baş tutmasının mümkünsüzlüyü); Çul tüşməx', götürüm tüşməx', kələyi kəsilməx' - (yorulmaq, haldan düşmək); Gönüqalın, törpüdəyməmiş (ədəbsiz, kobud); Ağziyava – ağzi heyvərə (kobud danışan); Qahmar çıxmaq (Cəb.) – qahmar durmaq – tərəfini saxlamaq, gözü yemək – gözü almaq (inanmaq, özünə inam) [18, s. 28-29; 109, s. 295];

Frazeoloji antonimlər. Məfhumlar, anlayışlar, hərəkətlər arasındakı ziddiyyəti antonim frazeoloji vahidlərlə də ifadə etmək mümkündür. Azərbaycan dili şivələrində antonim frazeoloji vahidlər aşağıdakı yollarla yaranır:

“1. Eyni leksik tərkibli antonim frazeoloji vahidlər.

2. Müxtəlif leksik tərkibli antonim frazeoloji vahidlər” [18, s. 31-32].

Eyni leksik tərkibli antonim frazeoloji vahidlərə Qarabağ şivələrində geniş işləkliyə malik olan “dədəlix' eləməx'” frazeoloji birləşməsini misal göstərə bilərik. Bu sabit birləşmə eyni fonetik tərkibdə əks mənalar ifadə edir. Məsələn: a) ata qayğısı göstərmək; b) əzab-əziyyət vermək.

Süt gölündə üzməx' – qəpiyə güllə atmaq, acından köpük qusmaq (varlı olmaq – kasıb olmaq); Əli aşağı tüşməx // əli əhsihliyə tüşməx' – əli yuxarı olmaq (qazancı az olmaq – qazancı çox olmaq); Xəjələtdi qalmax – xəjələtinnən çıxmax (kiməsə yaxşılıq müqabilində borclu qalmaq – yaxşılığın əvəzini qaytarmaq); Ağzınnan bal süzülməx' – ağzınnan şorva tökülməx' (yaxşı nitqi olan – danışığı bərbad olan); Gözdəri qızmax – havası alımmax (əsəbiləşmək sakitləşmək); düşünə yatmax - ağız-burun əyməx' (bəyənmək – bəyənməmək); ağzıbərk // ağzibütöv – ağziyirtix (sir saxlayan – sir saxlamağı bacarmayan); adı it dəftərində olmamaq – ala itdən məşhur olmaq (tanınmaq – tanınmamaq); boğaz otarmaq – boğazı kilidlənmək // tikilmək;

Əlinə bel vermək - əlin söyutmaq (işə cəlb eləmək – işdən ayırmaq) [65, s. 117- 118; 136, s. 84, 139; 109, s. 294].

Ədəbi dildə olduğu kimi, Qarabağ şivələrində də antonim sözlər əsasında qurulan atalar sözləri geniş yayılmışdır: At ölüf, itdərin bayramıdı; elişi hürküt, axsağınnan yapış; Adın çıxsa dokquza, bir də yemməz səkgizə; Dəmir qapının da taxta qapıya işi düşər; Ər tutanı el tutar, ər atanı el atar; Su yatar, düşmən yatmaz. Bu paraqrafda əldə edilən nəticələr müəllifin qeyd olunan məqaləsində öz əksini tapmışdır [204].

3.4. Cümlə sturukturlu frazeoloji birləşmələr

Dilimizin frazeoloji vahidlərinin müəyyən bir qismi cümlə şəklində formalaşaraq bitkin bir fikir ifadə edir. *“Ayrı-ayrı dillərin frazeologiyası ilə məşğul olan tədqiqatçılar nəqli cümləni xatırladan belə konstruksiyaları müxtəlif adlarla adlandırmışlar”* [17, s. 121].

H.Bayramov belə frazeoloji cümlələrin iki tipini göstərmişdir. 1.Frazeoloji nəqli cümlələr. 2. Frazeoloji sual cümlələr [17, s. 122].

Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində (*X.c.v., Şu., Xank., Xoc., Cəb., Yev., Ağd., Bər., Tər., Ağc., Bey., Füz., Zən. Laç., Kəlb.*) də cümlə strukturlu frazeoloji birləşmələr geniş yayılmışdır.

Frazeoloji nəqli cümlələr. *Bu sözdəri qatdala qoy palazın altda* – danışılanlara təkrar qayıdılmaması üçün; *Gəzəjəx'lər hələ, o küçə sə:n, bu küçə mə:m* – bir iş görməyən, veyillənənlər üçün deyilir; *Bi:l ölmüsən, bildir ölmüsən* – bərk sarsıntı keçirən adam haqqında; *Danışanda ağzına çullu do:şan sığışmır* – Böyük – böyük danışanlar haqqında deyilir; *Yağ ye:f, yaxada gəzir* – əzizlənən, adam haqqında; *Üsdümü unnu görüf adımı dəyirmançı qoyur* –zahiri görünüşünə, geyiminə görə xoş olmayan münasibət göstərmək; *Yumurtadan yun qırxır* – xəsis adam haqqında; *Dırnağınnan darı sızdır* – xəsis adam haqqında; *Gördüyünnən gözkirası istiyir* – nə görsə əldə etmək istəyən adam haqqında; *Boğçası hazır qızdar*

kimi dix' qalif – harasa tələsən adam evdə sakit dayanmayanda deyilir (Füz., Bər., Yev., Ağd.) və s. (inf. 12, 16, 22)

Bəzən frazeoloji nəqli cümlələr idiomatik cümlələr kimi izah edilir [65, s. 116]. Eyni zamanda Qarabağ şivələrində nəqli cümlələrin bir hissəsi də atalar sözləri və zərbi – məsəllərlə ifadə olunur:

“Dilçilikdə cümlə şəklində mövcud olan frazeologizmlərin də bir qismi, məcazilik ifadə edərək paremiyalar adlanır. Məsələn, yaxşılıq elə, minnət qoyma” atalar sözündən fərqli olaraq “Ot kökü üstə bitər” və ya “Od olmasa tüstü çıxmaz” atalar sözləri paremiyalardır, çünki burada fikir obrazlı ifadə olunub və cümlə tərkibindəki sözlərin ifadə olunan fikirlə birbaşa bağlılığı yoxdur” [107, s. 3].

Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində öz mənşəyindən uzaqlaşmış, həqiqi mənasını tamamilə itirmiş atalar sözü və zərbi-məsəllər geniş yayılmışdır. Onlar artıq qəliblənmiş, klişe halına gəlmiş ifadələrdir.

Nəzərə alsaq ki, atalar sözləri xalqın minillik yaşam tərzinin, müdrik təfəkkürünün obrazlı və bədii dillə ifadəsidir, o zaman Qarabağ şivələrinin leksikasındakı frazemlərin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsini təsəvvür etmək olar. Bu şivələrdə qeyd alınan bəzi atalar sözlərinə diqqət yetirək:

Qammaz baş yə:sinə do^uz güddürər; Su axıf çuxurun tapar; Xanım sındıran qavın səsi çıxmaz; Kavav iyinə gəlif, görüv eşşəx' dağlanır; Arvat tutan yolun axırı yoxuşa qalxar; Bir aj güləyən olar, bir də yalavaj; Yara sağalası olsa, təbip qənşər gələr; Qərinin canı çıxsın, yağı yavan yesin; Balı olanın milçəyi Bağdatdan gələr; Bəxt yatanda quymax da diş yarar; Bir qaşix su da adam boğar; Buzu gün əridər, insanı xəcalət; Filankəs sürtülmüş aşiq kimi alçı durur; Gəlmə itin quyruğu belində olar; Gəzən ayağa daş dəyər; Su yatar, düşmən yatmaz; Şeytanla şəriqli buğda əkən saman biçər; Yağlı kökən olunca, yağlı dilin olsun; Yüz hadix yığışsa da, güj doğana düşür; Uxax yerin halvasın hozeynan dö^əllər; Qarannıx yerə kösöv // kösöv bulama (bilmədiyim, əmin olmadığım məsələ haqqında danışma anlamında); Anası gülün dərib, balası güləbin çəkir (balası anasından da üstündür – pisdır – H.M.) (Zən., Cəb., Füz., Xocalı) (inf. 11, 15, 26).

Tədqiq etdiyimiz Qarabağ şivələrində intensiv işlənən atalar sözləri mövcud atalar sözlərinin cüzi bir hissəsidir. Lakin həmin atalar sözləri belə bir qənaətə gəlməyimizə imkan verir ki, təqdim edilən hikmətli sözlər xalqın həyat və məişətinin bütün sahələrini əhatə edir. Babalarımız ailə, tənbellik, dostluq, düşmənçilik, mehribanlıq, sevgi, yaxşı övlad, yaxşı valideyn olmaq və digər mövzularla bağlı müdrik fikirlər söyləmiş, frazeologizmlər, paremioloji vahidlər yaratmışlar ki, bu gün də gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi işində əlimizdə olan ən mükəmməl dərsləklərə bərabərdir.

Atalar sözlərindən fərqli olaraq zərbi-məsəllər zaman-zaman tarixi inkişaf nəticəsində formalaşmış lətifələrin, hər hansı hadisənin, dastan hissələrinin ümumiləşdirilmiş sonluğu kimi meydana gəlmişdir. Ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə zərbi-məsəllərin xüsusi yeri və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Qarabağ şivələrində rast gəldiyimiz zərbi-məsəllərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Suyu xəndəx'dən bilanıf; Bilax gözünən batıf; qaratikan kolu oluf bitməx'; Vəlleylə qalmax (inf. 24) [65, s. 119]; Bir ilə dovşan dərisi də dözər (bir ilin uzun zaman olmadığını anlatmaq üçün); Beş eşşəhli xoca kimi özünü çəkir; Şahnan şilə yemir ki, bığım bılaşar (loğa, özündən razı adamalara deyilir) (İnf. 24); Bir köynəyi yamannığa yırtıf (pis adam kimi tanınan haqqında); Birəni bitə yazır (şişirdib danışan, olmayanı danışan); Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm; Sənin üçün nə bağayarpağı, nə quzuqulağı (hadisələrin fərqiə varmayan, həyat prinsipi olmayan adam haqqında işlədilir); Altıda alımın, beşdə verimin yoxdur (qayğısız insan haqqında deyilir); Araz aşığınnan, Kür topuğunnandır (dəyərlərə qarşı çıxan, qayda-qanuna fikir verməyənlər haqqında işlədilir. Tarixən ərazi, adət-ənənə, dialekt xüsusiyyətləri və digər dəyərlər baxımından Qarabağ Kür və Araz çayları arasında sərhədləndiyi üçün bu dəyərlərə qarşı çıxmaq, ərazinin hüdudlarını aşmaq anlamına gəlir. Sən uzunqulağın // eşşəyin bö:yünü pə:dən çıxartdın (Əsas məsələyə toxundun); Sa: görə hava xoşdu (bivec adama deyilir); Tö^ux ağzı qanatmamışam (gözlədiyini əldə edə bilməyəndə, satıcı sifətə etməyəndə deyilir); Yağış olsan, heş kəsin zəmisinə düşməssən (qıymaz, xeyirverməz adam haqqında); Kasıbın sözü, ilğının // yulğunun közü, varrının sözü kösöyün közü; Dərisi beş şahıya dəymir, amma on şahıynan əlləşir; Doşab var ki bal

kimi, doşab var ki yal kimi; Dağarcıq çuvaldan böyük // tay olub; Sonradan çıxan buyuz qulağa batar; Çırpını manqaldan ayıran kababı çiy yeyər (inf. 2, 15, 27, 28) [95, s. 293-296; 96, s. 370-373].

Frazeoloji sual cümlələri. Qarabağ şivələrində frazeoloji sual cümlələri əsasən, intonasiya yolu ilə yaranır. Məsələn: Ma: görə nə qullux? Ağışda yatmışdın? (yuxudan nə tez oyanmışan anlamına gəlir); Sənnən çıxmaz (çıxmıyan) iş? Sən bir qızın ağzın ara, gör nə deyəcəx`? Əli, nə var, nə yox? İndi kim kimədir? Nə dərdinə qalır? Sən nə qoyuf, nə axdarırsan? (Yev., Ağc., Xankəndi);

Göründüyü kimi, Qarabağ şivələrində frazeoloji sual cümlələri də struktur-semantik cəhətdən ədəbi dilimizin eyni quruluşlu vahidləri ilə səsleşir. Bu sual cümlələrinin dəbi dil normalarına uyğun olaraq bir qismi sual intonasiyası, bir qismi sual əvəzliliklərinin işlənməsi yolu ilə yaranmışdır. Sual cümlələrinin ədatlarının işlənməsi üsuluna nisbətən az rast gəlinmişdir.

Qarabağ şivələrinin frazeoloji leksikasını araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, həmin frazeoloji baza ədəbi dil və dialektlərarası kontakt nəticəsində ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin, paremiologiyasının zənginləşməsində əsas qaynaqlardan biri olaraq çox zəngin, semantik cəhətdən rəngarəng atalar sözlərinə, ifadə və ibarələrə, zərbi-məsəllərə malikdir. Həmin vahidlərin toplanması, ayrıca lüğətlər şəklində nəşri olduqca vacibdir. Müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir.

NƏTİCƏ

Qarabağ şivələrinin leksikasını araşdırdıqdan sonra biz əldə etdiyimiz elmi nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

1. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri kimi, Qarabağ şivələri də qədim tarixə malikdir. Qarabağ şivələri mənsub olduğu xalqın tarixini, mədəniyyətini, inam və etiqadlarını, dünyagörüşünü, etnokulturologiyasını, etnik tərkibini və s. əks etdirən ən etibarlı mənbədir. Əhalinin etnik tərkibi, türk etnoslarının ərazidə aborigen olmasının, xalqın formalaşmasında iştirakının uzun sürən tarixi vardır və bu regionun tarixi-coğrafiyası və etnik tərkibinin Azərbaycan türkləri ilə bağlılığı tarixi sənədlərlə və bölgənin toponimlərinin (Qarabağın adı) izahı ilə əldə edilir. Hazırda da Qarabağda yaşayan qarqar, sak, sode, kimi qədim türk tayfalarının izləri Kərimbəyli, Sarıcalı, Afşar, Kəbirli, Xoruzlu, Otuzikilər, Bəhmənli və s. kənd adları qədim türk tayfalarının adlarıdır ki, bunların da oymaqları, obaları var.

2. Qarabağın iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təsərrüfat həyatındakı inkişaf şivələrin daimi inkişafına, zənginləşməsinə təkan vermişdir. Belə bir yüksək inkişafın nəticəsidir ki, XVII-XVIII əsrlərdən Qarabağ dialekti xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə nüfuzu ilə ahəng qanunu ardıcılılaşır, əcnəbi leksik-qrammatik faktlar ədəbi dildən sıxışdırılır və xalq danışığı dilinə meyil artır; danışığı-folklor üslubu aparıcı üsluba çevrilir, dialektfövqü Qarabağ xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən də Azərbaycanın dialekt sistemində Qarabağ şivələrinin yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilmiş və bu şivələr qrupu bütün təsnifatlarda coğrafi baxımdan qərb qrupu şivələri ilə əlaqələndirilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, Qarabağ qrupuna daxil olan şivələrdən ikili xarakter daşıyan keçid şivələr də var (Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl şivələri).

3. Dilimizin dialektlərində, eyni zamanda Qarabağ şivələrində işlənən və dialekt əlaməti sayılan bir çox xüsusiyyətlər Türkiyədə və digər türk dövlətlərində ədəbi dil səviyyəsində işlənəməkdədir.

4. Qarabağ şivələri çoxçalarlı və dolğun leksik tərkibə malikdir. Bu bölgənin danışığında xalqımızın keçmiş adət-ənənəsi, yaşanmış ictimai quruluşların izlərini özündə əks etdirən sözlər, əhalinin həyatı, məişəti, ailə və təsərrüfatı ilə əlaqədar yaratdığı zəngin informasiya tutumuna malik tematik söz qrupları işlənmişdir;

Qarabağ şivələrində tematik söz qrupları başlığı altında geyim adları, yemək adları, xalq təbabəti leksikası, məişətdə və mətbəxdə istifadə olunan əşyalar qruplaşdırılmışdır. Oyun adları da uşaqların və böyüklərin oyunları kimi çeşidlənmiş, oynanılma qaydaları da izah edilmişdir. Mərasim leksikasında da toy, nişan, yas, adqoydu və s. adətlərin bir törən şəklində həyata keçirilməsi qaydaları şərh edilir və bunlarla bağlı yaranan leksik vahidlər izah edilir.

5. Heyvandarlıq, əkinçilik, bostançılıq və bağçılıqla bağlı sözlər seçilib izah edilmişdir. Qarabağda daha çox inkişaf etmiş maldarlıq və qoyunçuluqla bağlı yuzlərlə söz və ifadələr var ki, ədəbi dillə müqayisədə şivələrin daha dəqiqləşmiş faktları var. Məsələn: rənginə, formasına, cinsinə görə maldarlıq və qoyunçuluqla bağlı peşə-sənət sözləri verilmişdir. Ədəbi dildə yun sözü bir sözlə ifadə olunduğu halda Füzuli şivəsində yunun iyirmi iki növü qeyd edilmişdir.

6. Qarabağ şivələrində sözlərin məna növləri fəslində çoxmənalılıqla omonimlik arasında olan sözlərə aid maraqlı dil faktları şərh edilmiş və omonimləşmə mərhələsində olan sözlər müəyyənləşdirilmişdir.

İsmi omonim sözlərə: bəlgə, işgil, kərə, kora və s. sözlər nümunə göstərilmişdir. Sifətə aid omonimlərdən: şulum, qolay və boz kimi sözləri göstərə bilərik. Feilə aid omonim olan şaxlamax sözünün izahını qeyd edə bilərik. Sinonimlərə yanaşmada əsas nitq hissələrinə uyğun bölgü aparmışıq. Qarabağ şivələrindən topladığımız antonimlər strukturuna görə komponentləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət sistemləşdirmə əsasında təqdim edilmişdir.

7. Qarabağ şivələrinin frazeoloji fondun koqnitiv təhlilinə həsr etdiyimiz fəslin mahiyyəti isə Qarabağın dialekt vahidləri əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələrin, frazaların semantik təsnifatı onların formal-semantik mütəşəkkillik prinsipi üzrə formalaşmasının əsas göstəricilərindəndir.

8. Tədqiq etdiyimiz şivələrdə ismi frazeoloji vahidlər quruluşca: I növ, II növ, III növ ismi birləşmələr şəklində və mürəkkəb söz quruluşunda formalaşmışdır.

- Qarabağ şivələri birinci tərəfi yönlük, yerlik, təsirlik və çıxışlıq hallarda işlənən sözlərdən ibarət olan feili frazeoloji birləşmələrlə zəngindir;

-Qarabağ şivələrinin frazeoloji-paremioloji vahidləri mənsub olduğu xalqın etnolinqvistik, etnoqrafik, etnokulturoloji cəhətlərini əks etdirən bütöv bir sistemdir. Frazeoloji birləşmələrin, ifadə və ibarələrin olduqca zəngin omonim, sinonim və antonim variantları mövcuddur. Qarabağ şivələrinin frazeoloji leksikasını araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlirik ki, həmin frazeoloji baza ədəbi dil və dialektlərarası kontakt nəticəsində ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin, paremiologiyasının zənginləşməsində əsas qaynaqlardan biridir;

9. Dilimizin frazeoloji vahidlərinin müəyyən bir qismi cümlə şəklində formalaşaraq bitkin bir fikir ifadə edir. “Ayrı-ayrı dillərin frazeologiyası ilə məşğul olan tədqiqatçılar nəqli cümləni xatırladan belə konstruksiyaları müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Dilçilikdə cümlə şəklində mövcud olan frazeologizmlərin də bir qismi məcazilik ifadə edərək paremiyalar adlanır ki, bir çox atalar sözləri paremiyadır. Məsələn: “yaxşılıq elə, minnət qoyma” atalar sözündən fərqli olaraq “Ot kökü üstə bitər” və ya “Od olmasa, tüstü çıxmaz” atalar sözləri paremiyalardır, çünki burada fikir obrazlı ifadə olunub və cümlə tərkibindəki sözlərin ifadə olunan fikirlə birbaşa bağlılığı yoxdur.

Qarabağ şivələrində frazeoloji sual cümlələri də struktur-semantik cəhətdən ədəbi dilimizin eyni quruluşlu vahidləri ilə səsləşir. Bu sual cümlələrinin ədəbi dil normalarına uyğun olaraq bir qismi sual intonasiyası, bir qismi sual əvəzliliklərinin işlənməsi yolu ilə yaranmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova, R.A. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. / R.A.Abbasova. – Bakı: Çinar –Çap, – 2006. – 204 s.
2. Allahverdiyev, E.İ. Qarabağ dialektinin Əfşar şivəsi:/ filologiya üzrə elmlər namzədi dis./ – Bakı, 1995. – 217 s.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti [2 cilddə] / red. M.Ş.Şirəliyev, M.İslamov – Ankara: Türk Dil Kurumu, – c.1. – 1999. – 374 s.
4. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti: / tərt. ed. H.Həsənov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 144 s.
5. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. / red. hey. A.Axundov, Q.Kazımov, M.Mahmudov – Bakı: Elm, – 2009. – 448 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası [Xəritələr] / – Bakı: Elm, – 1990. – 284 s.
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / Red. R.Ə.Rüstəmov, M.Ş.Şirəliyev – Bakı: – Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – 1964. – 479 s.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti [A-Z]. / redak. A.Axundov, Q.Kazımov, S. Behbudov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cilddə]. / tərtib. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. –2006. – 744 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cilddə]. / tərtib. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. –2006. – 672 s.
11. Azərbaycan dilinin Qarabağ və şərq Zəngəzur dialektoloji atlası / tərt. ed. K.İmamquliyeva, M.Məmmədov, K.Quliyeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 358 s.
12. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, –1962. – 326 s.
13. Azərbaycan etnoqrafiyası [3 cilddə] / tərt. ed. T.Bünyadov – Bakı: Şərq-Qərb, c.1. – 2007. – 544 s.
14. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğv edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı - Bakı: 26 noyabr 1991

15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. [10 cilddə]. – Bakı, – c. 3. – 1979. – 598 s.
16. Bayramov, A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. / A.Ə.Bayramov, A.A.Bayramova. – Sumqayıt: – 2014. – 280 s.
17. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 176 s.
18. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dialektologiyası. / İ.M.Bayramov. – Bakı: – 2019. – 73 s.
19. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 120 s.
20. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin leksikologiyası / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 148 s.
21. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrində qədim sözlər. (Azərbaycan məktəbi) / İ.M.Bayramov. – Bakı: –2015. – № 1, – 64-68 s.
22. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası / İ.M.Bayramov. – Bakı: Elm və təhsil, –2011. – 440 s.
23. Behbudov, S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti / S.Behbudov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 206 s.
24. Behbudov, S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi: / filologiya elmləri namizədi dis./ – Bakı, 1966. – 407 s.
25. Behbudov, S.M. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. / S.M.Behbudov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 292 s.
26. Cahangirov, M.P. Mənbə müəyyənliyi dil tarixinin yaranmasında ilkin şərtidir // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Баку: изд-во АНССР, – 1963. Т 3. – 248-252 с.
27. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili [Leksika II hissə] / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: III nəşr. Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
28. Cəfərova, A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri: /nam.dis./ – Bakı, 1994. – 133 s.
29. Cəfərzadə, M.M. Azərbaycan dilinin İmişli rayonu şivələri: /filologiya elmləri namizədi dis./ – Bakı: 1968. –371 s.

30. Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfolojiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 288 s.
31. Çingizoğlu, Ə. Avşarlar / Ə. Çingizoğlu, A.Avşar – Bakı: Şuşa, – 2008. – 347 s.
32. Çobanov, M.N. Borçalı şivələrinin leksikası / M.N.Çobanov. – Bakı: Borçalı, – 1997. – 210 s.
33. Dədəyev, B. Qarabağ 99 sualda / B.Dədəyev, C.Mahmudov, Ş.Əbilov. – Bakı: –2014. – 365 s.
34. Dəmirçizadə, Ə.M. 50 söz / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Gənclik, –1968. – 102 s.
35. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı./ Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədris nəşr, – 1962. – 271 s.
36. Dünyamalıyeva, S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi / S.S.Dünyamalıyeva. – Bakı: Elm, – 2002. – 448 s.
37. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı [Bədii üslub]. / T.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, –1980. – 251 s.
38. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı / B.B.Əhmədov. – Bakı: – 1994. – 200 s.
39. Əhmədov, B.B. Etimologiya lüğəti. [Araşdırmalar, mülahizələr]. / B.B.Əhmədov. – Bakı: Altun Kitab, – 2015. – 287 s.
40. Əhmədov, Ə.C. Azərbaycan kulinariyası / Ə.C.Əhmədov. – Bakı: –1987. – 230 s.
41. Əhmədov, Ə.K. Dədə-Qorqud dastanında bəzi geyimlər haqqında // Azərb. SSR EA-nın məruzələri, XXXV cild, №2. – 1979. – s. 77.
42. Əhmədov, M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. [Atalar sözləri]. / M.Əhmədov. – Bakı: – Gənclik, –1997. – 172 s.
43. Əhmədova, E.İ. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. /tarix elm. nam. dis./ – Bakı: – 2008. – 203 s.
44. Əhmədova, K.Ş. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində frazeoloji birləşmələr. / K.Ş.Əhmədova. – Bakı: – 2006. – 25 s.

45. Əlibəyzadə, E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Gənclik, – 1998. – 521 s.
46. Əliyev, V.Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri / V.Ə.Əliyev. – Bakı: Elm, – 2003. – 580 s.
47. Əliyeva, N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası / N.Əliyeva. – Naxçıvan: – 2018. – 201 s.
48. Əlizadə, S.Q. Oğuznamə / S.Q.Əlizadə. – Bakı: –Yazıçı, –1987. –227 s.
49. Əlizadə, Z. Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərin leksik – semantik xüsusiyyətləri. / Z.Əlizadə. – Bakı: ADU mətbəsi, – 1980. – 108 s.
50. Əmiraslanov, T. Qarabağ mətbəxi. / T.Əmiraslanov, A.Əmiraslanova. – Bakı: Nurlar, –2012. –216 s.
51. Əsədova, Ə.A. Orta əsr Azərbaycan geyimləri [“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları əsasında) Dünya azərbaycanlıları:tarix və müasirlik (elmi-nəzəri topla) II buraxılış]. / Ə.A.Əsədova. – Bakı: – 2004. – 153 s.
52. Əsgərova, T. M. Nəsimi dilinin frazeologiyası / T.M.Əsgərova. – Bakı: – 2015. – 239 s.
53. Əsirəddin Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak / H.Əl-Əndəlusi. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 115 s.
54. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası [Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı]. / E.İ.Əzizov – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 347 s.
55. Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri / tərtib ed. T.Nəcəfli – Bakı: Çarşıoğlu, –2010. – 508 s.
56. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / tərtib ed. V.Quliyev – Bakı: Şuşa, –2000. – 575 s.
57. Gəncəvi, N. Sirlər xəzinəsi / N.Gəncəvi. – Bakı: Elm, –1981. – 128 s.
58. Hacıbəyli, C. Qarabağın dialekti və folkloru [Qafqaz Azərbaycanı]. / C.Hacıbəyli. – Bakı: Ozan, – 1999. – 48 s.
59. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. /fil. elm. nam. dis./. – Bakı: – 1967. – 436 s.

60. Hacıyev, T.İ. Ədəbi dil tarixi [Təşəkkül dövrü] / T.İ.Hacıyev. – Bakı: – ADU, – 1976. – 152 s.
61. Hacıyev, T.İ. Seçilmiş əsərləri / T.İ.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. 3. – 2018. – 412 s.
62. Hacıyeva Q. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. / dərs vəsaiti / Q.Hacıyeva. – Naxçıvan: 2017. – 328 s.
63. Həsənli, R. Görkəmli istiqlalçı və mətbuat xadimi Ceyhun Hacıbəyli – 130 [Elektron resurs] / URL: <http://milliarxiv.gov.az/az/ceyhun-hacibeyli-130>
64. Həsənov, H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti [A-Z] / H.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 168 s.
65. Həsənova, N. Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası. / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: 2010. – 167 s.
66. Həvilov, H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası [oçerklər] / H.A.Həvilov. – Bakı: Elm, – 1991. – 256 s.
67. Hüseynli, İ.K. Qarabağ: tarix olduğu kimi. [Elektron resurs] // Azərbaycan. – 2015, 5 fevral. – s.8.
URL: <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/fevral/418911.htm>
68. Hüseynov, A. Azərbaycan dialektologiyası / A.Hüseynov. – Bakı: API, – 1958. – 124 s.
69. Hüseynov, A. Azərbaycan dialektologiyası / A.Hüseynov. – Bakı: API, – 1979. – 89 s.
70. Hüseynova, M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti / M.Hüseynova. – Bakı: – 2018. – 195 s.
71. Hüseynova, M. Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri / M.Hüseynova. – Bakı: – 2019. – 188 s.
72. Xasıyev, Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri / Z.Ə.Xasıyev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 146 s.
73. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.

74. Xəlilov, X.D. Qarabağın Elat dünyası / X.D.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1992. – 119 s.
75. Xudiyev, N. Mahmud Kaşğarının “divan”ı haqqında düşüncələr // Dirçəliş XXI əsr, – 2002. № 9, – s. 55.
76. İbrahimova, G.S. Kitabı Dədə Qorqud dastanlarının dilində frazeoloji birləşmələr / G.S.İbrahimova. – Bakı: Mars Print, – 2000. – 108 s.
77. İraq-türkman ləhcəsi. – Bakı: Elm, – 2004. – 422 s.
78. İsayeva, G.R. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisədə “Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası”: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün diss. avtoreferatı./ – Bakı: 2012. – 26 s.
79. İslamov, M.İ. Nuxa dialekti / M.İ.İslamov. – Bakı: EA nəşriyyatı, – 1968. – 271 s.
80. İslamov, M.İ. Frazeoloji birləşmələr [Nuxa dialekti materialı üzrə] // Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (ict.elm.ser.), – 1957. №11, – s.127-140.
81. İsmayılova, J. Frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji aspektdən tədqiqi // – Bakı: Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və xələflər” I Beynəlxalq simpoziumun materialları. Elm və təhsil, – 2014. – 660 s.
82. Kaşğari, M. Divani lüğət-it-türk. [4 cilddə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. – Bakı: Ozan, – c.1. – 2006. – 512 s.
83. Kaşğari, M. Divani lüğət-it-türk. [4 cilddə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 2. – 2006. – 400 s.
84. Kaşğari, M. Divani lüğət-it-türk. [4 cilddə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 3. – 2006. – 400 s.
85. Kaşğari, M. Divani lüğət-it-türk. [4 cilddə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – 752 s.
86. Kazımov, Q. Azərbaycan dili frazeologiyasının ən qədim qatı (Yazıyaqədərki dövr). / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2008. – 560 s.
87. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 584 s.

88. Kərimov, Ş. Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansaray şivələri / Ş.Kərimov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 362 s.
89. Kitabı-Dədə Qorqud. (əsl və sadələşdirilmiş mətnlər). – Bakı: Öndər, – 2004. – 376 s.
90. Kitabı-Dədə Qorqud. Əla lisani-taifei-oğuzan. /Tərtib edən, çapa hazırlayan, ön söz və lüğətin müəllifi: S.Əlizadə. – Bakı: – 1999. – 704 s.
91. Koroğlu” dastanı [Mətn]. – Bakı: Lider, –2005. – 552 s.
92. “Köç” filmi / C. Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası/ - Bakı: 1983.<https://www.youtube.com/watch?v=MtzH-2PJ-vg>
93. Köçərli, F. C.Hacıbəylinin ömründən yarpaqlar // Mədəniyyət. –1995, 5 yanvar. – s. 3.
94. Qarabağ geyimləri [Kataloq] / Tərtib edən: F.Vəliyev, G. Abdulova. –Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, – 2016. – 352 s.
95. Qarabağ: folklor da bir tarixdir [10 cilddə]. (Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan, toplanmış folklor örnəkləri). – Bakı: –V kitab. –Elm və təhsil, –2013. –452 s.
96. Qarabağ: folklor da bir tarixdir [10 cilddə]. (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa). – Bakı: –VI kitab. –Elm və təhsil, –2013. – 468 s.
97. Qarabağ: folklor da bir tarixdir [10 cilddə]. (Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). – Bakı: –VIII kitab. –Elm və təhsil, –2014. –440 s.
98. Qarabağ atı. [Elektron resurs] / URL: <https://az.wikipedia.org/wiki/>
99. Qeybullayev, Q. Qarabağ: [Etnik və siyasi tarixinə dair]. / Q.Qeybullayev. – Bakı: Elm, – 1990. – 248 s.
100. Qəhrəmanova, Ç. Bəzi şivə sözlərinin leksik-semantik və areal xüsusiyyətləri: [Elektron resurs] / Linqvistika problemləri., - 020, C.1, №4 s.229-234 [http://www.anl.az/down/meqale/linqvistika_problemleri/2020/04/23\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/linqvistika_problemleri/2020/04/23(meqale).pdf)
101. Qəmbərova, Q. İmadəddin Nəsiminin anadilli poetik əsərlərinin diaxronik - dialektoloji tədqiqi / Bakı: Elm, – 2019. – 228 s.

102. Quliyev, İ. Azərbaycan dilinin Ağcabədi rayonu şivələri. /filologiya elmləri namizədi dis./ – Bakı. 1978. – 211 s.
103. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası / A.M.Qurbanov. – Bakı: API, –1963. – 40 s.
104. Qurbanova İ.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvisitik təhlili. / İ.M.Qurbanova. – Bakı: Bilik, - 2014. – 240 s.
105. Mahmudov, Y.M. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. / Y.M.Mahmudov, K.K.Şükürov. – Bakı: Təhsil, – 2005. – 377 s.
106. Mahmudova, Q.Ç. Türk dillərinin frazeologiyası, Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası / Q.Ç.Mahmudova. –Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2009. – 284 s.
107. Məhərrəmli, Q. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti /Q.Məhərrəmli, R. İsmayılov. – Bakı: Altun kitab, – 2015. – 288 s.
108. Məhərrəmov, R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. /R.Məhərrəmov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 192 s.
109. Məmmədli, M. Azərbaycan Dialektologiyası / M.Məmmədli. – Bakı: Zərdabi, – 2019. – 352 s.
110. Məmmədli, M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. / M.Məmmədli. –Bakı: Zərdabi, – 2008. – 240 s.
111. Məmmədov, H.M. Azərbaycan dilinin dialekt bölməsində Qarabağ şivələrinin yeri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi Konfransının materialları, (Konfransın keçirilmə tarixi: 18-19 noyabr 2012-ci il), – Bakı: – 2013, c.1. – s. 308–312.
112. Məmmədov, H.M. Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində omonim sözlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. JVb 19, – s. 210-221.
113. Məmmədov, H.M. Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində omonimlik ilə çoxmənəlilik arasında keçid mövqeyində duran sözlər və onların yayılma arealları // - Bakı: Sivilizasiya, - 2017. Cild 6, №4, – s.194 – 200.
114. Məmmədov, H.M. Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrinin leksik – semantik sistemində sinonimlərin mövqeyi və yayılma arealları// – Bakı: Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal), - 2017. 2(102), - s.454-458.

115. Məmmədov, H.M. Qarabağ şivələrinin etnoqrafik leksikası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. № 6, – s.176-183.
116. Məmmədov, H.M. Qarabağ şivələrinin leksik semantik sistemində antonimlərin mövqeyi // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika elmi konfransının materialları. ADPU, – Bakı: –22-27 noyabr, – 2018, – s.182-185
117. Məmmədov, H.M. Qarabağ şivələrinin məişət leksikası // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2013, c. 2. – s. 93-95.
118. Məmmədov, H.M. Qarabağ şivələrinin tematik söz qrupları (Geyim adları) // Azerbaijan: Karabakh III International congress of Modern studies in social sciences and humanities “Year of Shusha- 2022”, – Karabagh: 7-10 june, –2022, –s.327-334.
119. Məmmədov, H.M. Qarabağ şivələrinin tematik söz qruplarına daxil olan yemək adları // Uluslararası Dede Korkut Türk kültürü, tarihi ve edebiyatı kongresi. – İzmir: – 2-4 eylül, – 2022, c.2. – s.631-636.
120. Məmmədov, İ.M. Qaryagin şivələrinin leksik xüsusiyyətləri. // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, – 1957. – s.119-133.
121. Məmmədov, İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. / İ.O.Məmmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – 272 s.
122. Məmmədov, M. Qarabağ dialekti mənbələrdə: [Elektron resurs]. URL: http://anl.az/el/q/qarabag_2/q-34.htm
123. Məmmədov, Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. /Ş.Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 169 s.
124. Məmmədov, Ş.X. Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyasında qədim tarixi dövrlərin izləri. // – Bakı: Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Sələflər və xələflər” I Beynəlxalq simpoziumun materialları. Elm və təhsil, – 2014. – 660 s.
125. Məmmədov, V. Dastani-Əhməd Hərami poemasının dili və üslubu: / filologiya elmlər namizədi dis./ –Bakı, 2002. –168 s.
126. Məmmədov, Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. / Y.Məmmədov. – Bakı: APİ. –1987. – 84 s.

127. Məmmədova, Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. / Q.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – 2004. –156 s.
128. Məmmədova, S.N. Azərbaycan dilində kulinariya terminologiyası. /S.Məmmədova. – Bakı: Nurlar, – 2004. – 120 s.
129. Məmmədova, S. Qafqaz arealında motivləşmə yolu ilə əmələ gələn xörək adları. // – Bakı: Filologiya məsələləri, Nurlan, – 2014. №2, – s. 153-157.
130. Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyası. – Bakı: Nurlan, – c.1. – 2009. – 220 s.
131. Mirzəliyeva, N.Ə. Azərbaycan folklorunun dilində terminoloji səciyyəli etnoqrafik leksika. /fil.üzr.fəl.dok.dis./ – Bakı: – 2014. – 149 s.
132. Mirzəyev, H.İ. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. /H.İ.Mirzəyev. – Bakı: Ağrıdağ, – 2003, – 363 s.
133. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. / H.İ.Mirzəzadə –Bakı: Azərbaycan Unversiteti Nəşriyyatı, –1990. – 376 s.
134. Murtuzayev, S. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri: (Frazeoloji materiallar əsasında). / S.Murtuzayev. – Bakı: Azərneşr, – 1962. – 113 s.
135. Mustafayev, A.N. Şirvan maddi mədəniyyəti. / A.N.Mustafayev – Bakı: – 1977. – 157 s.
136. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca – rusca frazeologiya lüğəti / Ə.Ə.Orucov. – Bakı: Elm, – 1976. – 247 s.
137. Ramazanov, K.T. Ava şəkilçisinin etimologiyası // – Bakı: Azərb.SSR EA xəbərləri, ictimai elmlər seriyası. – 1963. №4. – s.99-104
138. Rəcəbli, Q.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”Azərbaycanın qədim və orta əsrlər geyimləri haqqında // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat.(nəzəri,elmi,metodiki jurnal). –2000. №4. – s.150-155
139. Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, –1993. – 400 s.
140. Rizai, M. Farsdilli türk şairlərinin əsərlərində türkiizmlər (leksika və frazeologiya)/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: – 2015. – 168 s.

141. Rüstəmov, R. Quba dialekti / R.Rüstəmov. – Bakı: –1961. – 281 s.
142. Rzayeva, S.R. Frazzeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları (İngilis, rus və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). / filologiya elm. nam. dis. / – Bakı: – 2006. – 137 s.
143. Seyidəliyev, N. Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. / N.Seyidəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 120 s.
144. Seyidəliyev, N. Frazzeologiya lüğəti / N.Seyidəliyev. – Bakı: Çıraq, –2004. – 272 s.
145. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri / Y.M.Seyidov –Bakı: Maarif, – 1966. – 340 s.
146. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, (II nəşr). / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti, – 1992. – 408 s.
147. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. / Y.M.Seyidov. – Bakı: Prestige, –2014. – 607 s.
148. Səmədova, K. Azərbaycanın şimal qrupu dialektləri necə adlanmalıdır: dialekt, şivə yoxsa ləhcə? // – Bakı: Filologiya məsələləri. Elm və təhsil, – 2018. №13 – s. 36-44.
149. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları./ M.Ş.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 416 s.
150. Şirəliyev, M.Ş. Bakı dialekti. / M.Ş.Şirəliyev. – Bakı: – 1955. – 211 s.
151. Tahirov, İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər / İ.Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 136 s.
152. Tanrıverdi, Ə. Kitabı-Dədə Qorqud un söz dünyası. / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 456 s.
153. Vaqif, M.P. Əsərləri. / Tərtib edən: H.Araslı. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, –1968. – 279 s.
154. Vaqif, M.P. Əsərləri. – Bakı: Yazıçı, –1988. –189 s.
155. Vəlixanlı, N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. / N.M.Vəlixanlı. – Bakı: – 1993. – 157 s.

156. Vəliyev, A.H. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi) / A.H.Vəliyev. – Bakı: ADU, – 1975. – 118 s.
157. Vəliyev, F.İ. Azərbaycanın uşaq geyimləri və bəzəkləri, onlarla bağlı bəzi adətlər, inamlar, mərasimlər (XIX-XX yüzillik) // – Bakı: Tarix və onun problemləri. – 2005. № 3, – s. 217-222
158. Vəliyev, F.İ. Geyimlər və bəzəklər. Azərbaycan etnoqrafiyası [3 cildə]. / F.İ.Vəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – c .2. – 2007. – 384 s.
159. Vəliyeva, G. Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası / G.Q.Vəliyeva. –Bakı: Elm, – 2001. – 167 s.
160. Yunusova, Ş.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində arxaizmlər. /filologiya elmləri namizədi dis. / – Sumqayıt: – 2005. – 154 s.
161. Zərdabi, H.B. Seçilmiş əsərləri. / Tərtib edən və qeydlər: Z.B.Göyüşov. – Bakı: Azər nəşr, – 1960. – 474 s.
162. Altaylı, S. Azərbaycan türkcəsi deyimlər sözlüyü. / S.Altaylı – Ankara: Prestij mətbəəsi, – 2005. –5 90 s.
163. Amanoğlu, G.E. Naxçıvan ağızları söz varlığı./ G.E.Amanoğlu. – Ankara: Kültür Ajans Yayınları, – 2010, – 95 s.
164. Ergin, M. Azeri türkcəsi. – İstanbul: İ.Ü.Edebiyat fak, – 1971. – 256 s.
165. İbnü, Mühenna lüğəti, (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir) / A. Battal. – İstanbul: Devlet matbaası, – 1934. – 105 s.
166. Karaman, E. Karabağ ağızları [2 cildə] / E.Karaman. – İstanbul: –Kesit Yayınları, – c. 1. – 2011. – 350 s.
167. Karaman, E. Karabağ ağızları [2 cildə] / E.Karaman. – İstanbul: – Kesit Yayınları, – c. 2. – 2011. – 400 s.
168. Kaşğari, M. Divanü lüğətiit-türk/ Çevirən: Besim Atalay. – Ankara: – Türk Tarih Kurumu Basımevi, – c. 1. –1985. – 530 s.
169. Maxmudov, K. Uzbek taomları. – Toşkent: Uzbekistan SSR Davlat Naşrieti, –1960. – 240 s.
170. Talıphanbeyli S. Karabağ – İstanbul Şivelerinin Savtiyat Cihetinden Mukayesesi. 1. // Azərbaycan Yurt Bilgisi, 1933. Sayı 13, s. 23-31

171. Агаев, П.Д. Карабахский диалект азербайджанского языка (говоры Агдамского района): /автор. дис. канд. фил.наук. / –Москва: 1951. –24 с.
172. Ахмедова, А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане / историке – Этнографическое исследование / КД, – 1987.
173. Баширова, М.А. Структура и семантика диалектных фразеологических единиц азербайджанского языка (на материале дербентского диалекта): / дис. ... д-ра филол. Наук / – Махачкала: 2006. – 357 с.
174. Бехбудов, С.М. Заметки о Кубатлинском говоре азербайджанского языка // Изв.АН Азерб.ССР, сер. Лит.,яз.и искус., – 1974. №3, – с.60-64
175. Велиев, Ф.И. Материальная культура. Западной зоны Азербайджана в XIX начале XX В Баку. / Ф.И. Велиев. – Баку: Элм, – 1996. – 143 с.
176. Древнетюркский словарь. Изд –во Наука Лен: – Отдел., Ленинград: – 1969. – 676 с.
177. Заднидзе, Я. Елисаветпольская губерния, город Шуша /Я. Заднидзе, С.Захарбеков, А. Тер- Ечиазаров. – Тифлисъ: СМОМПК, вып XI. Отдель II, – 1891. – с. 90-95
178. Каракашлы, К.Т Материальная культура азербайджанцев. / К.Т.Каракашлы. – Баку: – 1964. – 133 с.
179. Курылев, В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства (новейшее время) / В.П.Курылев. – Москва: Наука, – 1976. – 142 с.
180. Малов, С.Е Уйгурский язык Москва / С.Е.Малов. – Москва: Изд-во АН СССР, – 1954. – 204 с.
181. Мамедов, Г.М. Когнитивный анализ фразеологических единиц Карабахских говоров // – Одеса: Науковий вісник, серія філологія, – 2019. Випуск 40, том 3, – с. 26-30
182. Народы Кафказа Т.П. под. Редакцией (Б.А. Гарнауова, А.Н. Гулиева, Г.А.) – Москва: Нерсесова Изд-во АН. СССР. – 1962. – 684 с.
183. Олеари, А. Описание путешествия в Московию в Персию и обратно (пер. П Барсова). – Москва: –1870. – 1176 с.

184. Патапов, Л.П. Одежды алтайцев // сборник МАЭ, т.ХІІ, т – Ленинград: –1953. – 444 с.
185. Рагимзаде, Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке: /Автореф.дис. канд. филол. наук./ – Баку, 1967. – 278 с.
186. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий./ В.В.Радлов. – Санкт-Петербург: т-1, СПб – 1893. Ч.1, – 970 с.
187. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий. / В 4-х томах (восьми книгах) / В.В.Радлов. – Санкт-Петербург: Т. -2, СПб., – 1899. Ч.1, – 1052 с.
188. Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование. / В.М.Солнцев. – Москва: Наука, – 1977. – 338 с.
189. Уразов, Г.В. Медика –топографический очерк Джебраильского уезда Елизаветпольской губернии / Медицинский сборник, Издаваемый императорским Кавказским медицинским обществом. / Г.В Уразов. – Тифлис: – 1889. № 50. –с.13
190. Шербак, А.М. Грамматика Староузбекского языка. / А.М.Шербак. – Москва-Ленинград: – 1962. – 278 с.
191. Шербак, А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков). / А.М.Шербак. – Москва. – АН. СССР. – 1961. – с.82-172.
192. Этерлей, Е.Н. Об этнографизмах их место в диалектом словаре Диалектная лексика. / Е.Н.Этерлей. – Ленинград: – 1974. – 231 с.
193. Этимологический словарь тюркских языков (обшетюркские и межтюркские основы на буквы К,К/). /Ответственный редактор Г.Благова/ – Москва: – Языки русской культуры, – 1997. – 368 с.

ƏLAVƏLƏR

İnformatorlar

1. Ağalarov Elman Salman oğlu (1935-ci il), Şuşa ray., Zarıslı k.
2. Allahverdiyeva Zümrüd Nəcəfqulu qızı (1935-ci il), Cəbrayıl ray., Sirik k.
3. Bayramova Sona (56 yaş), Şuşa ş.
4. Cəfərova Məruzə (65 yaş), Bərdə ray.
5. Eyvazova Zəhra Bayramalı qızı (1939-cu il), Füzuli ray., Qarğabazar k.
6. Əliyeva Gözəl (75 yaş), Şuşa ş.
7. Əliyev Rəfail Əli oğlu (1956-cı il), Ağcabədi ray., Şahsevən k.
8. Əliyeva Şəfaət, (1960-cı il), Yevlax ş.
9. Əsgərova Torağa Abəndə qızı (1934-cü il), Kəlbəcər ray., Ağcakənd k.
10. Əzimova Solmaz Seyfulla qızı (1957-ci il), Cəbrayıl ray., Nüzgar k.
11. Hüseynova Fıqrorə Oruc qızı (1944-cü il), Füzuli ray., Qacar k.
12. Hüseynov Mamay Qaçay oğlu (1927-ci il), Qubadlı ray., Sarıyataq k.
13. Hüseynov Novruz Həmzə oğlu (1936-cı il), Xocavənd ray., Qaradağlı k.
14. Hüseynova Sürmə Cəlal qızı (1934-cü il), Beyləqan ray., Kəbirli k.
15. Hüseynova Zərifə Göyüş qızı (1937-ci il), Cəbrayıl ray., Böyük Mərcanlı k.
16. İbrahimov Tahir Həsən oğlu (1942-ci il), Kəlbəcər ş.
17. Qasımova Əzət Süleyman qızı (1934-cü il), Füzuli ray., Aşağı Yağlıvənd k.
18. Qədimov Paşa Hüseyn oğlu (91 yaş), Tərtər ray., Hacıallı k.
19. Quliyeva Hamar Abdulhüseyn qızı (1918-ci il), Şuşa ray., Kosalar k.
20. Quliyev Saleh Misirxan oğlu, (1939-cu il), Füzuli ray., Aşağı Seyidəhmədli k.
21. Məmmədov Azad Gəray oğlu (1937-ci il), Laçın ray., Güləbird k.
22. Məmmədov Əhməd Hübət oğlu, (1936-cı il), Füzuli ray., İşıqlı k.
23. Məmmədov Məmməd Göyüş oğlu (1936-cı il), Xocavənd ray., Kurapatkino k.
24. Məmmədova Nazilə Əbdürrəhim qızı (1948-ci il), Füzuli ray., İşıqlı k.
25. Nağdalıyeva Zibeydə Abas qızı, (1943-cü il), Füzuli ray., İşıqlı k.
26. Paşayeva Nərgilə (1944-cü il), Zəngilan ray., Deşdəli k.
27. Səfərov Əyyub Lətif oğlu, (1938-ci il), Laçın ray., Məlikpəyə k.
28. Səmədova Qəndal (1949-cu il), Ağdam ray., Muğanlı k.
29. Səmədov Səməd İbrahim oğlu (1935-ci il), Bərdə ray., Ləmbərən k.
30. Soltanova Ayna Həsənalı qızı (1938-ci il), Füzuli ray., Aşağı Yağlıvənd k.
31. Verdiyev Məlik Qara oğlu (1929-cu il), Kəlbəcər ray., Əsrək k.

İXTİSARLARIN VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏRİN SIYAHISI

Ağc.	Ağcabədi
Ağd.	Ağdam
Bey.	Beyləqan
Bər.	Bərdə
Cəb.	Cəbrayıl
əks.ş	əksər şivələr
Füz.	Füzuli
X.cv.	Xocavənd
inf.	Informator
k.	kənd
Kəl.	Kəlbəcər
Q.	Qubadlı
Laç.	Laçın
ş.	Şəhər
Şu.	Şuşa
Tər.	Tərtər
Zən.	Zəngilan

Transkripsiya

- x'** – dilorotası sürtünən kar səsi göstərir; məs.: dön**məx'**, çör**əx'**
- ŋ** – (sağır **ŋ**) dilarxası burun səsinə göstərir; sa**ŋa**, gəls**əŋ**ız və s.
- ˆ – hərfin altında və ya üstündə qoyulan və iki sözü bağlayan işarədir.
- // – sözlərin müxtəlif variantlarını göstərən oxşarlıq işarəsidir **əvnə//eynə**
- ~ – səsin burunda deyilməsi; hərfin üstündə dalğavari bir işarə qoymaqla göstərilir.
ã, ĩ, ũ (əv**ĩ**z, bab**ã**, göz**ũ**)
- >, < – səsin əvəzlənməsi b > f corab > coraf
*ora gedib > ora gedif > or**ē**ydif*
- : – *saitin uzun tələffüz olunduğunu göstərir*